

«Σχολή ανθρωπιστικών επιστημών»
«Πρόγραμμα Σπουδών: Ορθόδοξη Χριστιανική Θεολογία και
Θρησκευτικός Πλουραλισμός»

Διπλωματική εργασία

Πνεύμα και ελευθερία.
Ερμηνευτική και συστηματική διερεύνηση των θεμελιωδών αξόνων
της персонаλιστικής φιλοσοφίας του Νικολάι Μπερδιάγεφ

Στυλιανή Αβράμογλου

Επιβλέπων καθηγητής: Σταύρος Γιαγκάζογλου

Πάτρα, «Μάϊος» «2022»

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων

Πνεύμα και ελευθερία.
Ερμηνευτική και συστηματική διερεύνηση των θεμελιωδών αξόνων
της персонаλιστικής φιλοσοφίας του Νικολάι Μπερδιάγεφ

Στυλιανή Αβράμογλου

Επιτροπή επίβλεψης διπλωματικής εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Σταύρος Γιαγκάζογλου

Επίκουρος Καθηγητής της Θεολογικής
Σχολής του ΕΚΠΑ

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Παντελής Καλαϊτζίδης

Διευθυντής Ακαδημίας Θεολογικών
Σπουδών Βόλου

Πάτρα, «Μάϊος» «2022»

«Στους δασκάλους μου»

Πρόλογος

Είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι ο άνθρωπος ενδιαφέρεται και αναζητά να βρει λύσεις ανά τους αιώνες στα υπαρξιακά ερωτήματά του. Διανοητές και επιστήμονες προσπαθούν να ενσκύψουν στα μύχια της ανθρώπινης ύπαρξης και να δώσουν τις κατάλληλες απαντήσεις. Ο Μπερδιάγεφ, θρησκευοφιλόσοφος στο μεταίχμιο του δέκατου ένατου και του εικοστού αιώνα κατορθώνει μέσα από τη φιλοσοφική του σκέψη να ανακαλύψει το πνεύμα και την ελευθερία, δυο ποιοτικά χαρακτηριστικά που ενυπάρχουν στον άνθρωπο όχι λόγω της ατομικής-βιολογικής του ιδιαιτερότητας αλλά εξ αιτίας της ιδιαίτερης σχέσης που έχει ο άνθρωπος με τον Θεό.

Η φιλοσοφία του χαρακτηρίζεται «περσοναλιστική», λόγω του ξεχωριστού τρόπου ύπαρξης του ανθρώπινου όντος σε σχέση με την υπόλοιπη κτίση. Το πρόσωπο είναι αυτό που αναδύεται μέσα από τα έργα του και το οποίο διερευνάται μέσα από τη φιλοσοφική και τη θρησκευτική πλευρά. Είναι σημαντικό στο περιβάλλον του σύγχρονου ανθρώπου, όπου η τεχνολογία έχει εισβάλλει σχεδόν σε όλους τους τομείς δράσης, όπου οι ανθρώπινες σχέσεις διέρχονται κρίση, όπου ο ωφελιμισμός υπερβαίνει τα όρια, να επικαιροποιηθούν οι ιδέες ενός φιλοσόφου, ο οποίος κατάφερε, μέσα από τη βαθύτατα υπαρξιακή και διερευνητική του θεώρηση, να δει τον άνθρωπο ως κάτι θαυμαστό, ιδιαίτερο και ξεχωριστό, λόγω ακριβώς της πνευματικότητάς του.

Ο διαρκής φόβος μου, κατά τη συγγραφή της διπλωματικής εργασίας, ήταν αφενός μεν να προσδώσω επακριβώς τα προσδιοριστικά στοιχεία της προσωπικής-φιλοσοφικής σκέψης του διανοητή, αφετέρου να διακρίνω τη θεολογική χριστιανική σκέψη, την οποία πολύ συχνά παρουσιάζει στα έργα του. Τα προσωπικά του συμπεράσματα είναι αποτέλεσμα κριτικής μελέτης πολλών και όχι μόνο σύγχρονων του διανοητών. Μέσα στα έργα του βρίσκει κανείς μια ιστορική και στοχαστική μελέτη των προβλημάτων της εποχής του, θεωρώντας ότι αυτά προκύπτουν μονοσήμαντα από τον ανθρώπινο λογικό τρόπο σκέψης, εφόσον η πνευματικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης έχει υποτιμηθεί.

Κλείνοντας τον σύντομο αυτό πρόλογο, θέλω να εκφράσω τις θερμότερες ευχαριστίες μου στους διδάσκοντες καθηγητές του ΕΑΠ, από τους οποίους προσέλαβα την επιπλέον γνώση στην επιστήμη της θεολογίας, στους γονείς μου, οι οποίοι με ενθάρρυναν να συνεχίσω τον αγώνα απόκτησης του μεταπτυχιακού τίτλου και στον ιερέα της ενορίας μου, ο οποίος με προέτρεψε να πραγματοποιήσω το παρόν μεταπτυχιακό. Ιδιαίτερως, ευχαριστώ τον κ. Σταύρο

Γιαγκάζογλου, πρώτο επιβλέποντα της παρούσας εργασίας, ο οποίος ήταν πάντα πρόθυμος να μου δώσει κατευθυντήριες συμβουλές και λύσεις στις όποιες απορίες. Ομοίως ευχαριστώ και τον κ. Παντελή Καλαϊτζίδη για τις γόνιμες παρατηρήσεις του.

Περίληψη

Η συγγραφική δραστηριότητα του φιλοσόφου Μπερδιάγεφ κινείται γύρω από το πρόσωπο. Τα υπαρξιακά ζητήματα τον απασχολούν εντόνως, αποκαλύπτοντας μέσα από τη φιλοσοφική αναζήτηση, την υποκείμενη θεολογική αναφορά. Κύριοι άξονες του περσοναλισμού είναι το πνεύμα και η ελευθερία ως ιδιαίτερα πνευματικά γνωρίσματα που ενυπάρχουν στον άνθρωπο, πέραν των φυσικών χαρακτηριστικών του. Τα γνωρίσματα αυτά αποτελούν τους πυλώνες εκείνους, μέσω των οποίων αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος τον βαθύτερο σκοπό της ύπαρξης του και τη σχέση του με τον Θεό.

Ο άνθρωπος ως ψυχοσωματική ενότητα έχει ποιοτικά και αριστοκρατικά χαρακτηριστικά, τα οποία μπορεί να εννοήσει μέσα από την ασκητική οδό και τα οποία αξιοποιεί και στην κοινωνική του ζωή. Οποιοσδήποτε διαχωρισμός του ανθρώπου θεωρείται για τον φιλόσοφο ανωφελής και ουσιαστικά λειτουργεί ως «τεχνικός όρος» μέσα στην ανθρώπινη λογική. Προκαλεί μεγάλο θαυμασμό ο συνδυετικός-φιλοσοφικός ειρμός της σκέψης του με τη χριστιανική θεολογία. Η θεολογία της Αγίας Τριάδας αποκαλύπτεται στο ανθρωπολογικό πεδίο, ο Υιός του Θεού ρηγματώνει τη θεϊκή και ανθρώπινη σχέση και το Άγιο Πνεύμα ικανώνει τον άνθρωπο στην κατανόηση της αλήθειας του Θεού και του κόσμου.

Στη σύγχρονη εποχή παρατηρείται κατάχρηση της ελευθερίας και παραμόρφωση της πνευματικής δραστηριότητας του ανθρώπου. Η κουλτούρα ενός πολιτισμού υποτιμάται και η τεχνολογία προβάλλει όχι ως μέσο λύσης κοινωνικών προβλημάτων αλλά ως απόλυτο αντικείμενο θαυμασμού. Ο εγκόσμιος προσανατολισμός του ανθρώπου επιφέρει την απομάκρυνση του ανθρώπου από τον Θεό, την οδύνη και τη συνεχή προσπάθεια του να ξεφύγει από τον φαύλο κύκλο της ζωής και του θανάτου.

Λέξεις-κλειδιά: Άγιο Πνεύμα, ελευθερία, κουλτούρα, πνευματικότητα, πρόσωπο, τεχνικός πολιτισμός.

«Spirit and freedom. Hermeneutic and systematic recherch  of the fundamental axes of Nikolai Berdyaev personalist philosophy»

«Styliani Avramoglou»

Abstract

The writing activity of the philosopher Berdyaev revolves around the person. Existential issues occupy him intensely revealing through philosophical search the logical underlying reference. The main axes of personalism are the spirit and freedom as traits that are inherent in human beyond his natural characteristics. These features are the pillars through which someone understands the purpose of his existence ahis relationship with God. Human as a psychosomatic unit has qualitative and aristocratic characteristics which they can understand through the ascetic path and utilize in social life. Some kind of separation is considered useless for the philosopher and essentially functions as a «technical term» within human logic. The philosophical coherence of his thought with Christian Theology causes great admiration. The theology of Trinity is revealed, the Son of God cracks the divine and human relationship and the Holy Spirit enables people to know the truth of God and the world.

In modern era observes an abuse of freedom and a distortion of human spiritual activity. The culture of a civilization is underestimated and technology emerges not as a means of solving social problems but as an absolute object of admiration. Human’s worldly orientation brings people away from God, brings pain and constant effort to escape from a vicious circle.

Keywords: Holy Spirit, freedom, culture, spirituality, person, technical civilization.

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	vi
Περίληψη.....	vii
Abstract.....	viii
Περιεχόμενα.....	ix
Συντομογραφίες και ακρωνύμια.....	xi
Εισαγωγή.....	1
1. Πνεύμα και ελευθερία στην εργογραφία του Μπερδιάγεφ.....	7
1.1 Ανιχνεύσεις πρωτευόντων εννοιών.....	7
1.1.1 Το Πνεύμα χαρακτηριστικό υπερβατικής τάξης.....	7
1.1.2 Η ελευθερία χαρακτηριστικό πνευματικής τάξης.....	12
1.2 Προσεγγίζοντας κεντρικούς άξονες	18
1.2.1 Περί Πνεύματος και πνευματικότητας.....	18
1.2.2 Περί πνευματικής και ανθρώπινης ελευθερίας.....	22
2. Προσωποκεντρική θεώρηση στο έργο του Νικολάι Μπερδιάγεφ.....	28
2.1 Ποιοτικά και φυσιοκρατικά χαρακτηριστικά.....	28
2.1.1 Αξιολογικά και αριστοκρατικά χαρακτηριστικά του προσώπου.....	28
2.1.2 Πρόσωπο και εγκοσμότητα.....	32
2.2 Περσοναλισμός και εσχατολογία.....	37
2.2.1 Από τη δημιουργική πράξη στην αποκάλυψη του πνεύματος.....	37
2.2.2 Περσοναλισμός και εσχατολογία στον Νικολάι Μπερδιάγεφ.....	41

3.	Ορθόδοξη θεολογία και φιλοσοφία στα έργα του Μπερδιάγεφ.....	47
3.1	Ομοιότητες και διαφορές της Ορθοδοξίας με τη φιλοσοφία.....	47
3.1.1	Η Ορθόδοξη Χριστολογία και η αξιοποίησή της από τον Μπερδιάγεφ.....	47
3.1.2	Η Ορθόδοξη Τριαδολογία και η αξιοποίησή της στο έργο του Μπερδιάγεφ.....	52
3.2	Πνευματικές και Αγιοπνευματικές διαστάσεις στον Μπερδιάγεφ.....	56
3.2.1	Το Άγιο Πνεύμα στο έργο του Μπερδιάγεφ.....	56
3.2.2	Η αναζήτηση των εσχάτων και ο μεταμορφωτικός ρόλος του πνεύματος....	62
4.	Η αξιοποίηση του πνεύματος και της ελευθερίας στα νεώτερα χρόνια.....	67
4.1	Στάσεις και συνέπειες της σύγχρονης ζωής.....	67
4.1.1	Η ελευθερία στον σύγχρονο κόσμο.....	67
4.1.2	Η αποξένωση του ανθρώπου από τον Θεό. Η εισδοχή του πόνου και του φόβου.....	73
4.2	Κοινωνικές και προσωπικές διαστρεβλώσεις.....	83
4.2.1	Ο τεχνικός πολιτισμός και η υποτίμηση της πνευματικής κουλτούρας.....	83
4.2.2	Η κατάχρηση της ύλης και ο εγωϊσμός του σύγχρονου ανθρώπου.....	89
	Συμπεράσματα.....	96
	Βιβλιογραφία.....	102

Συντομογραφίες και ακρωνύμια

Β' Κορ.	Προς Κορινθίους Β' επιστολή του αποστόλου Παύλου
Γεν.	Γένεσις
ΕΑΠ	Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Εξ.	Έξοδος
επιμ.	επιμελητής
Ιω.	Ευαγγέλιο του Ιωάννη
μτφρ.	μετάφραση
π.	πατήρ
P.G.	Patrologia Graeca (Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca)
Πρ.	Πράξεις
(sic)	όπως υπάρχει
σ/σσ.	σελίδα/ σελίδες
χ. εκδ.	χωρίς εκδότη
χ. χ.	χωρίς χρονολογία

Εισαγωγή

Αποτελεί παγκόσμια πνευματική κληρονομιά η σπάνια συγγραφική δραστηριότητα του μεγάλου Ρώσου στοχαστή Νικολάι Μπερδιάγεφ (1874-1948). Ο χαρακτηρισμός του ως «χριστιανού φιλοσόφου» από τον Μητροπολίτη Σάμου Ειρηναίο δικαιολογείται και από τη συμπερασματική σκέψη του αναγνώστη, ότι δηλαδή κινείται μεταξύ θεολογικού και φιλοσοφικού στοχασμού.¹ Ιδιαίτερα η υπαρξιακή φιλοσοφία τον απασχολεί σε μεγάλο βαθμό, καθώς ασχολείται με ζητήματα εγκόσμιου ενδιαφέροντος αλλά και εμβάθυνσης της ανθρώπινης ύπαρξης ως προσώπου. Συγκεκριμένα αναφέρει:

Ἡ ἐλευθερία, τὸ πρόσωπο, ἡ δημιουργία, τὸ κακὸ καὶ ἡ θεοδικία ἦταν συνεχῶς στὸ κέντρο τῆς φιλοσοφίας μου· τοῦτα τὰ προβλήματα τὰ ἀνήγαγα κατὰ βάθος, σὲ ἓνα μόνο: σ' αὐτὸ τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ προορισμοῦ του, τῆς δικαίωσης τῆς δημιουργικῆς δραστηριότητάς του»²⁷ (sic).²

Σύμφωνα με τα παραπάνω λόγια του Ρώσου στοχαστή καταλαβαίνει κανείς ότι ο άνθρωπος, η προσωπικότητά του και μαζί ό,τι τον περιβάλλει, κατέχει κεντρική θέση στις ερευνητικές μελέτες των έργων του, εισδύοντας περισσότερο όχι στην εξωτερική κατανόηση των ανθρώπινων πράξεων αλλά εμβαθύνοντας στον περσοναλισμό του ανθρώπου. Πρόκειται για την αποκάλυψη της ελευθερίας ως υπέρτατο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης ύπαρξης και τη φανέρωση του πνεύματος στον άνθρωπο ως ζωοποιό ενέργεια υπερβατικής τάξης. Στον Μπερδιάγεφ είναι εμφανείς οι επιρροές του από τη γαλλική κουλτούρα της εποχής εκείνης (αρχές του εικοστού αιώνα) καθώς και από εξέχοντα πρόσωπα, όπως του Μιχαήλ Μπουλγκάκοφ (1891–1940) εξαιτίας του οποίου γνώρισε τη χριστιανική πίστη³ και του Λεβ Σεστώβ (1866–1938) με τον οποίο διατηρούσε φιλικές σχέσεις.⁴

Ο Μπερδιάγεφ στην προσπάθειά του να αναλύσει και να ερμηνεύσει τη σημασία του προσώπου προβάλλει με αντιθετικό και παραβολικό τρόπο τις διαφορές μεταξύ εγκόσμιας

---

¹ Μπερδιάγεφ, 1952, σ. 21.

² Μπερντιάεφ, χ.χ., σ. 29.

³ Στο ίδιο, σ. 32.

⁴ Στο ίδιο, σ. 35.

πραγματικότητας και υπερκόσμιας αλήθειας, θέλοντας να τονίσει εμφαντικά ότι πίσω από τις πρόσκαιρες και φαινομενικές κινήσεις του ανθρώπου κρύβεται μια πνευματική ενέργεια εντός του, προερχόμενη όχι όμως από τον κόσμο. Η μοναδικότητα του προσώπου, η μη επαναληπτικότητά του, έγκειται στο γεγονός ότι προέρχεται όχι από τον πεπερασμένο αυτόν κόσμο τούτο αλλά «εισέρχεται στο άπειρο και δέχεται εντός του το άπειρο».⁵ Επιπλέον ο τονισμός των πνευματικών χαρακτηριστικών που φέρει (της ελευθερίας και της δημιουργικότητας) αποκαλύπτουν συνάμα το θεϊκό και ανθρώπινο, στοιχεία τα οποία ενυπάρχουν μέσα στην ύπαρξη. Επομένως και οι ενέργειες του ανθρώπου είναι ανώτερες, εφόσον έχει χαρακτηριστικά ανώτερης τάξης.⁶ Εύκολα μπορεί να συμπεράνει κανείς, διαβάζοντας τα περισσότερα έργα του Μπερδιάγεφ, ότι κύριος σκοπός του ήταν να αναδείξει τον άνθρωπο ως ολότητα ψυχής, σώματος και πνεύματος και να τον διακρίνει από τα υπόλοιπα δημιουργήματα. Μάλιστα ο άνθρωπος φέρει έκτυπη στην ύπαρξή του την εικόνα του δημιουργού Του.

Μέσα στα βιβλία του βρίσκει κανείς μια συμπτυκνωμένη αντιπροσωπευτική έρευνα γύρω από τους άξονες του ενδιαφέροντος του, από σημαντικούς ανθρώπους της διανόησης της εποχής του, χωρίς να συμφωνεί απαραίτητα ο ίδιος και μάλιστα επιχειρεί ενίοτε με λογικό τρόπο τη δικαιολόγηση της αρνητικής τοποθέτησης του. Προκαλεί ενδιαφέρον ο τρόπος καταγραφής των απόψεων του, ο οποίος δεν είναι ακριβώς επιστημονικός αλλά ούτε και συγκεκριμένος. Περισσότερο αναλύει και διευρύνει κατά θεματικούς κύκλους ζητήματα που τον ενδιαφέρουν. Ο ίδιος αναφέρει:

Έσωτερικά όμως υπάρχει ένας ένιαϊος χαρακτήρας, ό οποίος ανήκει στη σκέψη μου, και τούτος ό ένιαϊος χαρακτήρας είναι παρών σε κάθε μέρος της. Κυρίως ή σκέψη μου κινείται γύρω από ένα κέντρο... Η φιλοσοφική μου σκέψη δέν προσλαμβάνει επιστημονική μορφή: δέν είναι διασκεπτική, ανήκει ένορατικά στη ζωή. Στα θεμέλιά της κείται ή πνευματική έμπειρία και κινητήρια δύναμή της είναι τὸ πάθος για τήν έλευθερία. Δέν σκέπτομαι με βάση τὸν λογισμό. Δέν είναι τόσο πὸ φτάνω στην αλήθεια ὅσο πὸ ξεκινάω ἀπὸ τήν αλήθεια.⁷

⁵ Μπερντιάγεφ, 2019α, σ. 10.

⁶ Στο ίδιο, σ. 16.

⁷ Μπερντιάγεφ, 2010, σσ. 29-30.

Γνωρίζοντας ότι ο λόγος του πολλές φορές δημιουργήσε προβλήματα σε διανοούμενους και φιλοσόφους ξεκαθαρίζει ότι « Άνήκω στους φιλοσόφους που πιστεύουν, αλλά η πίστη μου είναι του δικού μου είδους.⁸ Ο ιδιαίτερος φιλοσοφικός τρόπος σκέψης του αγγίζει και ερμηνεύει τον άνθρωπο ως αιώνιο πνευματικό δημιουργήμα, προερχόμενο από την ελευθερία και την αγάπη, ο οποίος ζει και δημιουργεί μέσα στην οργανωμένη κοινωνία αλλά και μαθαίνει να υπερβαίνει τους σκοπέλους του κακού και της οδύνης. Το ανθρώπινο πρόσωπο μέσω της ελευθερίας δύναται να ανοιχθεί, να εκφραστεί και να δημιουργήσει. Καθώς τονίζει ο Μπερδιάγεφ:

Το ανθρώπινο πρόσωπο, επειδή ακριβώς είναι πρόσωπο ως έκφραση, ως σώμα, ως δυνατότητα πόνου και χαράς, και όχι ως μια αφηρημένη ιδέα της ελευθερίας, είναι και ένα πρόσωπο ευάλωτο και ανυπεράσπιστο μπροστά στο κακό και στη θανάτωση. Κάθε φιλοσοφική πραγματεία για το πρόσωπο και την ελευθερία του μένει αδικαίωτη στο χώρο της σκέψης όσο δεν παραμένει προσεκτική απέναντι στην κραυγή πόνου και αδικίας και του ελάχιστου ανθρώπινου προσώπου σε αυτόν τον κόσμο.⁹

Η έννοια της ελευθερίας διαπερνά όχι μόνο τα έργα του φιλοσόφου αλλά διαπιστώνεται και η βιοματική προσέγγιση της, όπως αναφέρει ο ίδιος στην πνευματική αυτοβιογραφία του. Επικαλείται και βιώνει την ελευθερία με έναν τρόπο ο οποίος δεν δεσμεύει, δεν περιορίζει, καθώς βρίσκεται πέρα από κάθε εξουσιαστική και νομική παρέμβαση και μπορεί να οδηγήσει στην αποκάλυψη της γνώσης του Θεού. Η πνευματικότητα του προσώπου είναι η προσφιλής αναζήτηση στα έργα του, δίνοντας πέρα από τη φιλοσοφική διάσταση και μια βαθύτατα θρησκευτική χροιά στα έργα του.¹⁰

Το υπαρκτικό πρόβλημα τίθεται και από τη δυτική παράδοση. Η εξήγηση του τρόπου και του λόγου ύπαρξης από τον ίδιο τον άνθρωπο ερευνάται και ερμηνεύεται μέσα τις ίδιες τις πράξεις του. Η αντικειμενοποίηση της ύπαρξης του, η λαθεμένη στοχοποίηση της ζωής, η διακοπή της σχέσης του με τον Θεό είναι κεντρικοί άξονες που μελετώνται λεπτομερώς. Η ανακάλυψη της αλήθειας προσφέρεται μέσω της γνώσης και μέσω της εθελούσιας διάνοιξης του νου προς τον

---

⁸ Στο ίδιο, σ. 32.

⁹ Μπερντιάγεφ, 2019α, σ. 22.

¹⁰ Berdiaeff, 1979, σσ. 55-60.

Τριαδικό Θεό. Όταν το Πνεύμα διαχέεται στον άνθρωπο, ανοίγει δρόμους φώτισης.¹¹ Η πνευματικότητα στον άνθρωπο είναι αυτή η οποία ωθεί προς τη λύση των κοινωνικών προβλημάτων και τον οδηγεί στο να γνωρίσει τον «εσώτατο» εαυτό του, αλλά και να αναγνωρίσει την εικόνα του Θεού στο πρόσωπό του· εξού και η ερμηνεία του ανθρώπου ως «μικρόθεου και μικρόκοσμου». Γνώστης της Αγίας Γραφής και της Ορθοδοξίας αναγνωρίζει τον Θεό ως Πνεύμα, σύμφωνα με τη ρωσική θρησκευτική φιλοσοφία, και μάλιστα θεωρεί ως μοναδικό προορισμό του ανθρώπου την αναζήτηση του Πνεύματος και της αιώνιας Βασιλείας Του.¹² Η εσχατολογική αναζήτηση του Θεού ψηλαφείται «εν εσόπτρω και αινίγματι» στην Εκκλησία και αποτελεί σκοπό της αιώνιας ζωής του ανθρώπου δίπλα στον Θεό.¹³

Τα ζητήματα με τα οποία ασχολείται ο Ρώσος στοχαστής παραμένουν επίκαιρα στην εποχή μας και έχουν θεολογική και ιστορική χρησιμότητα. Στη σύγχρονη εποχή προβάλλεται περισσότερο η ατομική και κοινωνική πράξη από το να αναδειχθεί η πνευματική αξία της ύπαρξης μέσα στον κόσμο. Η επιστήμη και η τεχνολογία κυριαρχεί και ο άνθρωπος «ιεροποιεί» την τεχνολογία και διακόπτει τη σχέση του με τον Θεό. Τα προβλήματα του δέκατου όγδοου αιώνα, του ουμανισμού και της αγάπης προς την ύλη, οδήγησαν την Ευρώπη και όχι μόνο, σε κοινωνικές εξεγέρσεις και ιδεολογικές διαστρεβλώσεις. Οι κοινωνικές παθολογίες, οι οποίες δημιουργούνται, μπορούν να ξεπεραστούν μέσα από τον επαναπροσδιορισμό του ανθρώπου τόσο ως βιολογικό όσο και ως πνευματικό όν.¹⁴

Τελικά, το πνεύμα και η ελευθερία μπορούν να αλλάξουν την πνευματική και συλλογική πορεία του ανθρώπου; Μπορούν να αποδομήσουν παλαιότερες αντιλήψεις και να οδηγήσουν σε μια νέα πραγματικότητα; Υπάρχει κάποια προτεραιοποίηση μεταξύ των εννοιών; Ενστερνίστηκε ο Μπερδιάγεφ αυτές τις έννοιες; Ποιο ήταν το αντίκτυπο των θέσεων του; Πώς θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν τα κείμενά του, φιλοσοφικά, θεολογικά, κοινωνιολογικά ή πολιτικά; Το πρόβλημα της επανάστασης στην Ρωσία των αρχών του εικοστού αιώνα ήταν αυτόνομα πολιτικό, κοινωνικό ή και θρησκευτικό;

Κάνοντας τη δική μου έρευνα σχετικά με τον Μπερδιάγεφ και τη Ρωσική διάνοηση κατέληξα στο ότι η Ρωσική σκέψη διαμορφώθηκε κυρίως από ανθρώπους που εξέφρασαν ρηξικέλευθες απόψεις κατά τον δέκατο ένατο αιώνα. Η Πέτροβιτς- Χριστοπούλου πραγματευόταν στο

¹¹ Berdiaeff, 1983, σσ. 9-14.

¹² Μπερδιάγεφ, 2002, σσ. 7-9.

¹³ Μπερντιάεφ, 2010, σσ. 16-27.

¹⁴ Berdiajew, 1987, σσ. 7-12.

διδασκαρικό της το πρόσωπο και την ελευθερία μέσα από τα διαχρονικά κείμενα του Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι (1821 – 1881).¹⁵ Με τη μνημειώδη γραφή του Ρώσου λογοτέχνη εκφράστηκαν οι ανησυχίες και τα πάθη του λαού του. Επίσης, η Kurtanizde παρουσιάζει τη διαφορά του φαινόμενου και του νοούμενου όπως αυτά εκτίθενται στη σκέψη του Μπερδιάγεφ.¹⁶ Ο Πετρόπουλος εκθέτει τα ηχηρά ονόματα του Ρωσικού Μηδενισμού, ενώ ταυτόχρονα χαρακτηρίζει τους Μπερδιάγεφ και Ντοστογιέφσκι ως πολέμιους αυτού του ρεύματος.¹⁷ Στην παρούσα διπλωματική εργασία θα προσπαθήσω να καταδείξω την ιδιαίτερη συμβολή του Μπερδιάγεφ, να τονίσω την ιδιαίτερη περσοναλιστική χροιά των έργων του, ώστε να αποκαλυφθούν αβίαστα τα ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά του προσώπου και να αναδείξω το Πνεύμα ως αιώνια κινητήρια δύναμη του ανθρώπου. Κυρίως θα επιμείνω στην ανάδειξη των θεολογικών αποχρώσεων του λόγου του, αν και μέσα στα έργα του εκφράζονται και φιλοσοφικές διαστάσεις που μπορεί να χαρακτηριστούν προβληματικές. Περισσότερο, όμως, συμφωνώ με τη σκοποθετική τοποθέτηση του Μητροπολίτη Σάμου Ειρηναίου.¹⁸

Η εργασία δομείται σε τέσσερα νευραλγικά κεφάλαια, τα οποία εκφράζουν τις ιδέες του φιλοσόφου. Πριν από αυτά υπάρχει μια εισαγωγική τοποθέτηση των βασικών θέσεων του Μπερδιάγεφ ώστε να προβληματιστεί και να εισαχθεί ο αναγνώστης στις ιδέες και στον ιδιαίτερο στοχασμό του συγγραφέα. Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται η ανάλυση, ερμηνεία και διάκριση των καίριων εννοιών του «πνεύματος και της ελευθερίας», σύμφωνα με την αιτιολογημένη επεξήγηση του Μπερδιάγεφ για τον καθοριστικό ρόλο που παίζουν οι δυο έννοιες στη ζωή του ανθρώπου και με τον τρόπο αυτό εμμέσως δικαιολογείται και η συστηματική διερεύνηση των αξιών αυτών στο έργο του. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται ο βασικός πυλώνας του περσοναλισμού. Γίνεται αναφορά στα ιδιαίτερα αξιολογικά χαρακτηριστικά που φέρει, τα οποία καθιστούν τον άνθρωπο ανώτερη και αιώνια ύπαρξη. Στο τρίτο κεφάλαιο αναδεικνύεται η θέση της Ορθόδοξης Θεολογίας μέσα στα έργα του καθώς επίσης φωτίζονται οι όποιες αποκλίσεις ή συγκλίσεις των απόψεων του συγγραφέα προς αυτήν. Στο τέταρτο κεφάλαιο εκτίθενται όλες οι παθογένειες οι οποίες προέκυψαν από μια κακή εκτίμηση και ένα λάθος προσδιορισμό του ανθρώπου στην κοινωνία. Οι υπερεκτιμήσεις των υλικών πραγμάτων, η αντικειμενοποίηση του ανθρώπου, η αποξένωση του από τον Θεό, αποτελούν ενδείξεις κακών σχέσεων τόσο με τον Θεό όσο και με τον συνάνθρωπο. Οι

¹⁵ Πέτροβιτς-Χριστοπούλου, 2017, Αθήνα.

¹⁶ Kurtanizde, 2001, Θεσσαλονίκη.

¹⁷ Πετρόπουλος, 2020, Πάτρα.

¹⁸ Μπερδιάγεφ, 1952, σσ. 19-21.

συνέπειες αποβαίνουν ολέθριες και ο χριστιανικός προσανατολισμός είναι η λύση στον αυθεντικό τρόπο ζωής. Μετά το πέρας των ενοτήτων αυτών ακολουθούν τα συμπεράσματα, τα οποία προκύπτουν αβίαστα μετά από ενδελεχή προσωπική έρευνα.

Η χρήση της ποιοτικής μεθόδου θα αναδείξει τις θέσεις του θρησκείο-φιλόσοφου καλύτερα και για αυτόν τον σκοπό θα χρησιμοποιηθούν τα μεταφρασμένα έργα του στα Ελληνικά, καθώς και ορισμένα έργα του από τη ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Επίσης η δευτερεύουσα βιβλιογραφική έρευνα θα αναδείξει και θα τεκμηριώσει τις ιδιαίτερες θεματικές πτυχές της εργασίας μας. Οι κύριοι άξονες θα εκτεθούν συστηματικά ώστε να γίνει αντιληπτή η διαχρονικότητα των θέσεων και των ιδεών του Μπερδιάγεφ. Η ερμηνευτική μέθοδος, η οποία συνάδει με την αναλυτική θα χρησιμοποιηθεί ώστε να εκμαιευθούν και να διασαφηνιστούν οι βασικοί άξονες του πνεύματος και της ελευθερίας στον φιλοσοφικό στοχασμό του.

1. Πνεύμα και ελευθερία στην εργογραφία του Μπερδιάγεφ

1.1 Ανιχνεύσεις πρωτευόντων εννοιών

1.1.1 Το Πνεύμα χαρακτηριστικό υπερβατικής τάξης

Στα έργα του Μπερδιάγεφ συναντά κανείς τον λόγο περί ανθρώπου σε διαλεκτική σχέση με τον λόγο περί Θεού. Ως άνθρωπος της διανόησης ασχολήθηκε διεξοδικά με τα προβλήματα του καιρού του και βρήκε στο προσωπικά βιωμένο γεγονός της συνάντησης του ανθρώπου με τον Θεό, τη λύση στην πνευματική έκπτωση και στα αδιέξοδα της εποχής του. Συγκεκριμένα αναφέρει:

Όταν ο άνθρωπος επανέρχεται εις τὸν Θεὸν μετὰ μίαν ἐμπειρίαν ἀποστασίας, γνωρίζει εις τὰς σχέσεις του πρὸς Αὐτόν μιαν ἐλευθερίαν τὴν ὁποίαν ἀγνοεῖ ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἐπέρασε τὴν ζωὴν του εις μίαν πίστιν εἰρηνικὴν, πίστις παραδόσεως, ἔζησεν «εις πατρικὴν κληρονομίαν» . . . Ζῶμεν εις μίαν μεταβατικὴν ἐποχὴν πνευματικῆς κρίσεως ἐν τῇ ὁποίᾳ πολλοὶ προσκυνητὰ περιπλανηθέντες ἐπανερχονται εις τὸν χριστιανισμόν, εις τὴν πίστιν τῶν πατέρων των, εις τὴν Ἐκκλησίαν, εις τὴν Ὁρθοδοξίαν.¹⁹

Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας υπῆρξε τὸ κύριο μέλημά του, τὸ ὁποῖο ἀνέδειξε ὡς κορωνίδα καὶ ἀρχὴ των σκέψεων καὶ πράξεων τοῦ ἀνθρώπου. Διαχώρισε τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα ὡς ἓνα ἐξωτερικὸ καὶ ἐπιφανειακὸ γεγονός τοῦ κόσμου, εἶδε στὸν χώρο τῆς ἐπιστήμης μιὰ ἀντικειμενοποιημένη καὶ δευτερεύουσα ιδιότητα τῆς ἀνθρώπινης πράξης, ἀναγνώρισε τὸν δογματισμὸ τῆς ὕλης καὶ ἀνύψωσε τὸ ἀληθινὸ, σε κάτι πέρα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα.²⁰ «Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὁ θρίαμβος τοῦ Πνεύματος. Ἡ ὅλη Ἀλήθεια εἶναι ὁ

¹⁹ Στο ἴδιο, σ. 28.

²⁰ Μπερδιάγεφ, 2002, σσ. 15-19.

Θεός».²¹ Στον φιλοσοφικό του λόγο εισάγει το προσωπικό στοιχείο. Η αλήθεια βρίσκεται στο Πνεύμα, το οποίο είναι ο Θεός. Στα βιβλία του συναντά κανείς μια έγκριτη έκθεση διαφόρων φιλοσοφικών συστημάτων, στα οποία εκθέτει με κριτική, διαλεκτική και ερευνητική διάθεση και ενίοτε με σκεπτικισμό πορίσματα που οδήγησαν στην αποκάλυψη του Πνεύματος. Η ιδέα του φυσιοκρατισμού, η οποία απέδιδε στον Θεό μια φυσική και αντικειμενική πραγματικότητα απορρίφθηκε από τον γερμανικό ιδεαλισμό, ο οποίος άνοιξε έναν δρόμο ώστε να διερευνηθεί και να κατανοηθεί η ύπαρξη ως ενεργειακή, ζωτική και κινητική κατάσταση.²² Η φιλοσοφική σκέψη σχετιζόμενη πάντοτε με θετικές ή αρνητικές θεολογικές διαστάσεις μπορεί να οδηγήσει σε κάτι βαθύτερο και πνευματικότερο από το επιφανόμενο. Μάλιστα, ο Μπερδιάγεφ αναφέρεται σε εκείνους τους ανθρώπους που μπόρεσαν να υπερβούν την ορθολογιστική σκέψη τους και να αναχθούν στον χώρο του Πνεύματος.²³

Πώς περιγράφεται, όμως, το Πνεύμα κατά τον στοχαστή; Μπορεί να ερμηνευτεί και να αναζητηθεί σε κοσμικά πλαίσια; Μια εύκαιρη απάντηση μπορεί να αναζητηθεί στα πλαίσια της διάκρισης της ανθρώπινης δημιουργίας και του Θεού δημιουργού. Ο άνθρωπος από μόνος του δεν μπορεί να γίνει δημιουργός των πάντων· δεν μπορεί να φτάσει στην αλήθεια της ύπαρξης, χωρίς τη χάρη του πνεύματος. Η δημιουργική πνευματική κίνηση εισβάλλει στον άνθρωπο και ο άνθρωπος δημιουργεί. Περισσότερα στοιχεία για τον περσοναλισμό του Ρώσου διανοητή θα εκθέσουμε στο δεύτερο κεφάλαιο. Ασφαλώς, η διάκριση του πνεύματος φανερώνει μια ιδιαίτερη τάξη, υπερφυσική, προσωπική, η οποία καταργεί την παθητικότητα στην παρούσα ζωή μέσω της δημιουργικής ενέργειας.²⁴ Η ανεύρεση της είναι δύσκολο εγχείρημα γιατί δεν μπορεί να εξηγηθεί με ορθολογιστικούς όρους ή να εξισωθεί με την ανθρώπινη φύση. Το λεπτό αυτό ζήτημα είναι καίρια υπαρξιακό, καθώς το πρόσωπο διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο, το δε πνευματικό στοιχείο ενυπάρχει εντός του προσώπου. Ο Μπερδιάγεφ αναφέρει ότι « η φιλοσοφία του πνεύματος δεν είναι φιλοσοφία του όντος – οντολογία – αλλά ασφαλώς φιλοσοφία της ύπαρξης».²⁵ Ο άνθρωπος συνειδητοποιεί την ύπαρξη του Πνεύματος μέσω της γνώσης, μέσω της σχέσης του με το «υπέρ λόγον». Η αποκάλυψη του βρίσκεται μέσα στο ίδιο το «είναι», προερχόμενη από μια εσωτερική και βαθιά ενδοσκόπηση και εξωτερικεύεται, όταν ο άνθρωπος μπορεί να την συνειδητοποιήσει.²⁶ Βασικό

²¹ Στο ίδιο, σ. 23.

²² Μπερδιάγεφ, 1952, σσ. 39-40.

²³ Στο ίδιο, σσ. 41-43. Μπερντιάεβ, 1968, σ. 12.

²⁴ Μπερντιάγεφ, 1952, σσ. 44-45.

²⁵ Μπερντιάεβ, 1968, σ. 13.

²⁶ Στο ίδιο, σσ. 17-18.

στοιχείο αυτής της αποκάλυψης είναι η ελεύθερη συγκατάθεση του προσώπου στο πλησίασμα του πνεύματος, στο άνοιγμα του ενός προς τον άλλον, στην αποδοχή των ανθρώπινων σχέσεων.²⁷ Επίσης, το πρόσωπο ενέχει στοιχεία καθολικότητας και πληρότητας όχι όμως αφηρημένης γενικότητας. Πολύ εύστοχα ο Μπερδιάγεφ αναφέρει: «Το γενικό είναι αφηρημένο, είναι το προϊόν της αφηρημένης σκέψης. Το καθολικό, με την αληθινή έννοια της λέξης, είναι συγκεκριμένο, σημαίνει την πληρότητα, τον πλούτο, κι όχι την φτώχεια της αφαίρεσης».²⁸

Οι Βιβλικές αναφορές του έχουν επεξηγηματικό σκοπό, τονίζοντας την πληρότητα του ανθρώπου στο Άγιο Πνεύμα. Η εβραϊκή λέξη «rouah» εκφράζει το ελαφρύ, την έλλειψη βάρους, το ανέγγιχτο. Ωστόσο, το πνεύμα ζωοποιεί τον άνθρωπο. Ένα φύσημα θεϊκής πνοής αποτελεί δωρεά της αγάπης και ελευθερίας του Θεού.²⁹ «Καὶ ἔπλασεν ὁ Θεός τὸν ἄνθρωπον, χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς, καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν (Γεν. 2,7)». Η ζωογονητική δύναμη της πνοής βρίσκεται στο βιβλίο του *Ιώβ* (33,4) και στους *Ψαλμούς* (104,30). Η δυσκολία της ανθρώπινης διαίσθησης όσο και της φιλοσοφικής αντίληψης έγκειται εδώ ακριβώς, όσο δηλαδή πιο αφηρημένη και υπέρλογη είναι έννοια τόσο δύσκολα κατανοείται από τον ανθρώπινο νου. Η διάκριση των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων (Αριστοτελικών και Πλατωνικών) στις έννοιες του πνεύματος και του νου, περισσότερο δισκόλευαν παρά διαλεύκαναν την ορθή σημασία, αποδίδοντας υλικές ιδιότητες στο πνεύμα· αυτό εξηγείται και με την εσώκλειστη αντίληψη των αρχαίων ότι όλα ερμηνεύονται και αποδίδονται μέσα στην αρμονική ροή της φυσικής ζωής.³⁰ Στο *κατά Ιωάννη* ευαγγέλιο αναφέρεται: «πνεῦμα ὁ Θεός, καὶ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτὸν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν (Ιω.,4,24)». Η *αλήθεια* και η προσέγγιση του είναι το μέγιστο μυστήριο που καλεῖται ο καθένας προσωπικά να αναζητήσει και να ανακαλύψει, δηλαδή το μυστήριο της ζωής και της αυθεντικής ύπαρξης.

Οι πατέρες της Εκκλησίας κλήθηκαν να διακρίνουν τις έννοιες της φύσης και των υποστάσεων ώστε να ξεπεράσουν προβλήματα διαφόρων αιρέσεων στους κόλπους της.³¹ Ο προσωπικός χαρακτήρας της Τριάδας δεν σημαίνει διαιρετότητα υποστάσεων αλλά ένωση και διάκριση. Ο Γρηγόριος Νύσσης γράφει μεταξύ άλλων :

²⁷ Στο ίδιο, σ. 24.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 20.

²⁹ Στο ίδιο, σσ. 25-27.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 30.

³¹ Μπερντιάγεφ, 2019α, σ. 58.

Ὅρατώ ὅτι Ὑιὸν καὶ ἅγιον Πνεῦμα διδοῦσα ἡ Γραφή καὶ Θεὸν Λόγον, Θεὸν μὴ Λόγον, τουτέστι Θεὸν Πατέρα, Θεὸν Πνεῦμα ἅγιον· Θεὸν παραδιδούσα, καθόλου παραιτεῖται τρεῖς θεοὺς εἰπεῖν, ἀσέβειαν ἡγουμένην τὴν πολυθεΐαν καὶ ἕναν Θεὸν διόλου κηρύττουσα, μήτε τὰ πρόσωπα συμφύρουσα, μήτε τὴν θεότητα διαιροῦσα· φυλλάτουσα δὲ μᾶλλον ταυτότητα θεότητος ἐν ιδιότησιν ὑποστάσεων ἢ ὡς τριῶν προσώπων.³²

Ἡ διπλή φύση του Χριστοῦ εἰσάγει τὴν ἐνότητα καὶ τὴν προσληπτικότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, *των πολλῶν*, στον ἕνα Χριστό.³³ Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ πνευματικά νὰ ἔχει μὴ μὴ εὐπειρία Θεοῦ, ὅπως παρουσιάζεται στα εὐαγγελικά κείμενα, πέρα ἀπὸ τὸ ἴδιο γεγονός τῆς παρουσίας του Χριστοῦ, μὴ θαυματουργικό τρόπο, καταφάσκοντας ἐλεύθερα στὴν ἀλήθεια του μυστηρίου του Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ στὴ δυνατότητα τῆς δημιουργικότητας του ἀνθρώπου ὡς δρῶν ὑποκείμενο.³⁴ Ἡ δυνατότητα αὐτὴ δομεῖται στὸ θεανθρώπινο μυστήριον, φέρνοντας τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο σὲ ἐπανεξέταση τῶν ἀξιολογικῶν χαρακτηριστικῶν του, τῶν ὁποίων θὰ ἀναδειχθῶν πῶς λεπτομερῶς στὸ δεῦτερον κεφάλαιον, ὥστε νὰ γίνῃ κατανοητὸ τὸ ὑπαρξιακὸ ἀνοίγμα του κάθε προσώπου μὴ τὸ γύρω του καὶ μὴ τὸν Θεό.³⁵ Τὸ Πνεῦμα φανερώνεται μὴ μέσω τῆς χάριτος, μὴ μέσω τῆς ἐνεργητικῆς χάριτος, ὥστε νὰ φωτίσει τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸ σκοπὸ τῆς ὑπαρξης του, νὰ γίνῃ μὴ *κοινωνία ἐσχάτων*.³⁶ «Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα δρα ἀμέσως στὸν κτιστὸ κόσμον καὶ μεταμορφώνει τὴν πλάση». ³⁷ Ἡ μεταμόρφωση αὐτὴ παίζει πρωτεύοντα ρόλον μὴ στὸν κόσμον, ἐπειδὴ ἀναδεικνύεται ὁ ἄνθρωπος ὄχι μόνον ὡς μοναδικὸ ἄτομον ἀλλὰ καὶ ὡς πρόσωπον, τὸ ὁποῖον φέρει ἐντὸς του τὴν πνευματικὴν χάριν. Ἡ κοινωνία ὡς γενικευμένο μέγεθος δὴν μπορεῖ νὰ προσφέρει τὴν ἀλήθειαν. Ἡ ἐλευθερία τῆς εἶναι ἐπισφαλῆς, ἀφοῦ δὴν προέρχεται ἀπὸ τὸν Θεὸν ἀλλὰ ἀπὸ ἀνθρώπινους νόμους καὶ κανόνες. Μόνον ὁ ἄνθρωπος, ὄχι μόνον ὡς βιολογικὸ δημιούργημα ἀλλὰ καὶ ὡς πνευματικὴ ὑπαρξη, μπορεῖ μὴ μέσω τῆς γνωστικῆς οδοῦ καὶ τῆς ἐλευθερίας νὰ ἀνακαλύψει τὸ Πνεῦμα.³⁸ Ἡ διάνοιξη του προσώπου ἐλευθέρως πρὸς τὸ «ὑπερποκειμενικόν», ἐκτὸς τῆς νοουμένης προϋπόθεσης τῆς ἰδίας τῆς ἐλευθερίας, σημαίνει καὶ τὴν ἀνθρώπινον ὑπερβατικότητα τῆς ἰδίας του τῆς ὑπαρξης, νὰ μπορεῖ δηλαδὴ νὰ φτάσει σὲ τέτοιο σημεῖον ὑπερβάσης ὥστε νὰ ξεπεράσει τὸ «εἶναι» του.³⁹ «Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι μὴ

³² Γρηγορίου Νύσσης, Πρὸς Ἐλ Βριεφηνας ἐκ τῶν κοινῶν ἐν Βριεφιοῖν, P. G. 45, 181 A.

³³ Γιαγκάζογλου, 2016, σσ. 248-250.

³⁴ Μπερντιάγιεφ, χ.χ., σσ. 100-101.

³⁵ Γιαγκάζογλου, 2021α, «Ἡ περσοναλιστικὴ φιλοσοφία του Νικολάι Μπερδιάγιεφ. Δοκίμιον γιὰ τὴν σχέση θεολογίας καὶ πολιτικῆς», *Αντίβολα* 4-5, σσ. 232-233.

³⁶ Μπερντιάγιεφ, χ.χ., σσ. 204-205.

³⁷ Μπερντιάγιεφ, 2016, σ. 27.

³⁸ Berdiaeff, 1983, σσ. 57-61.

³⁹ Μπερντιάγιεφ, 2010, σ. 89. Μπερντιάγιεφ, 2019α, σ. 55.

ἀρχή τῆς ἐνώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ δημιουργήματος¹ (sic).⁴⁰ Ἡ διάκριση δημιουργοῦ καὶ δημιουργήματος φανερώνει δυο λεπτές διακρίσεις: τὴ δημιουργία τοῦ ὄντος ὡς ἓνα μέρος φανέρωσης τῆς ἀποκάλυψης τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν δημιουργό ὡς τὴ μόνη πραγματικότητα. Μάλιστα ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ ἐξηγεῖται ὡς κάθετη διάρρηξη τοῦ Θεοῦ με τὴν ὀριζόντια ἱστορική ἀνθρωπότητα.⁴¹

Ἡ πρωταρχική σημασία τοῦ Πνεύματος κατὰ τὸν Μπερδιάεφ ἐγκεῖται στὴν κεφαλαιώδη ἀναγκαιότητα φανέρωσης τοῦ Θεοῦ, ὡς ἐπερχόμενη ρήξη Του μέσα στὴν κοινωνία γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν ἐκπτώση καὶ τὴ φθορά. Ὁ πόνος καὶ τὸ κακὸ δὲν ἦταν δημιούργημα τοῦ Θεοῦ. Ἡ «καλὴ λῖαν δημιουργία» εἶχε χαρακτηριστικὰ ἀγαθότητας, ωραιότητας, ἀγάπης καὶ ἀλήθειας. Ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη, γιὰ παράδειγμα ἡ φανέρωση Του στὸν Μωσὴ μέσω τῆς φλεγόμενης βάλτου ἢ ἀκόμη καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη στὸ γεγονός τῆς Πεντηκοστῆς, «οἱ γλώσσες φωτιάς καὶ ὁ βίαιος ἀνεμος», ἀποτελοῦν ἀποκαλυπτικὲς πνευματικὲς ἐμπειρίες ἐνὸς ἄλλου κόσμου υπερβατικοῦ. «Ὁ Θεὸς εἶναι Πνεῦμα καὶ μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ μόνο ἐν Πνεύματι καὶ διὰ τοῦ Πνεύματος». Οἱ ὁποιοσδήποτε ἐννοιες τῆς υποχρεωτικότητας, τῆς ἐπίδειξης δύναμης, τῆς κυριαρχικῆς ἐξουσίας, δὲν ἀνάγονται στὴν πνευματικὴ πραγματικότητα. Ὁ κόσμος εἶναι ἡ φανέρωση τῆς δημιουργίας τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ εἶχε σκοπὸ τὴν τελικὴ σκοποθετικὴ ἀποκατάσταση σχέσεων καὶ τὴν ἀνύψωση τοῦ ἀνθρώπου δίπλα στὸν Θεό.⁴² Στὴν ἐπόμενη υποενότητα ἐπιχειρεῖται νὰ διευκρινιστεῖ καὶ μιὰ ἄλλη πρωτεύουσα ἐννοια, ἡ ελευθερία, ὡς τρόπος πραγμάτωσης τοῦ προσώπου, προερχόμενη ἀπὸ μιὰ ἄλλη τάξη, τὴν πνευματικὴ.

⁴⁰ Μπερδιάεφ, 1971, σ. 258.

⁴¹ Μπερντιάεφ, 2010, σσ. 155-156.

⁴² Μπερντιάεφ, 197, σ. 64. Μπερντιάεφ, 2010, σσ. 227-229.

1.1.2 Η ελευθερία χαρακτηριστικό πνευματικής τάξης

Το πραγματικό νόημα της ελευθερίας βρίσκεται στην πλήρη έκφραση της στο Πνεύμα. «Οὐδὲ τὸ Πνεῦμα Κυρίου, ἐκεῖ ἐλευθερία (Β΄ Κορ. 3,17)». Στην γνώση της αλήθειας του Πνεύματος οδηγείται κάποιος όταν η ελευθερία του δεν προέρχεται εκ του κόσμου τούτου αλλά ερείδεται ως συνδυασμός αυτής (πνεύματος και ελευθερίας) και του μεγέθους της αγάπης στο πρόσωπο του Χριστού. Ο χριστιανισμός κατά τον Μπερδιάγεφ ανέδειξε το μυστήριο της θεανδρικότητας ως σημείο κάθετης θεϊκής αλλά και ανθρώπινης επέμβασης στο πρόσωπο του Χριστού. Η ελεύθερη κατάφασή Του στη θεϊκή κλήση του Πατρός και ο *εν ελευθερία* συνεχής τρόπος σκέψης και προσευχής προς Αυτόν τονίζει την υπέρβαση της ατομικής- εγωιστικής ελευθερίας και το άνοιγμα όλου του ανθρώπινου είδους εξαιτίας της διπλής φύσης του Υιού στην οδό της απελευθέρωσης και της συνάντησης του ενός με τον άλλον και με τον Θεόν. «Ἡ πηγή τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου ἐδρεύει εἰς τὸν Θεόν, ὄχι εἰς τὸν Θεὸν Πατέρα ἀλλ’ εἰς τὸν Θεὸν Υἱὸν. Ἄλλ’ ὁ Ὑἱὸς εἶναι ὄχι μόνον Θεός, ἀλλὰ καὶ ἄνθρωπος ἀπόλυτος, πνευματικός, ἄνθρωπος πρὸ πάντων τῶν αἰώνων».⁴³

Η ελευθερία καθίσταται προβληματική, όταν ερμηνεύεται στα πλαίσια του ντετερμινισμού, όταν η αναγκαιότητα του κόσμου γίνεται η αιτία μεν της ηθελημένης, δουλικής δε ελευθερίας. Στο σημείο αυτό εισάγεται η διάκριση και διάρρηξη της πνευματικής ελευθερίας με τη βουλητική-αυτεξούσια. Στα πλαίσια του Προτεσταντισμού το μήνυμα *sola scriptura, sola fide, solus Christus*, ουσιαστικά παραμέρισε την αυτεξουσιότητα του ανθρώπου να κάνει σωστές ή λανθασμένες επιλογές. Από την άλλη η Καθολική Εκκλησία εξίσωσε το αυτεξούσιο με τη θεία χάρη και έτσι ανεδείχθη το ζήτημα της πίστης και των καλών πράξεων. Ούτε η φύση, ούτε η μεταφυσική μπορεί να προβάλλει το πλαίσιο της ελευθερίας σε σωστή βάση. Το θεμέλιό της είναι θρησκευτικό και πνευματικό. Να προστεθεί ότι, η προς στήριξη της πνευματικής θεμελίωσης της ελευθερίας βρίσκεται στη βαθύτερη εξήγηση της ως εσωτερική δύναμη, ως ενδόμυχη ελεύθερη ορμή, η οποία αναδύεται στον άνθρωπο έπειτα από μια προσωπική βίωση της χάρης του Θεού. Ο επίγειος κόσμος δεν μπορεί να προσφέρει την ελευθερία, αφού τίποτα δεν προέρχεται από μόνο του, δεν είναι αυθύπαρκτο, θεμελιώνεται σε ανθρώπινους κανόνες και ενέχει στοιχεία ετεραρχίας.⁴⁴

Σύμφωνα με τον Αυγουστίνο (354-470) διακρίνονται δύο είδη ελευθερίας, η μικρή και η μεγάλη. Η μικρή, η οποία εμφανίζεται ως δυνατότητα επιλογής του κόσμου, ως μονοπάτι, το

⁴³ Μπερδιάγεφ, 1952, σ. 160.

⁴⁴ Στο ίδιο, σσ. 143-149.

οποίο καλείται να διανύσει ο άνθρωπος ανάμεσα στο καλό και το κακό ώστε να φτάσει στην αλήθεια. Η μεγάλη ελευθερία, η πραγματική βρισκόμενη *εν τω Θεώ και διά του Θεού*, όχι ως απόλυτη στατική μορφή αλλά κινούμενη σε σχέση με τον άνθρωπο.⁴⁵ Ο Μπερδιάγιεφ επίσης αναφέρει ότι το πρόβλημα του Αυγουστίνου ευρίσκεται στην απώλεια της αυτεξουσιότητας του ανθρώπου βλέποντας μόνο *εν Θεώ* τη λύση της. Οι Δυτικοί περιόρισαν την ελευθερία μόνο ως δυνατότητα του Θεού και κατέληξαν σε αντίθετη κατεύθυνση με τους Πελαγיאλιστές, οι οποίοι υποστήριζαν τη νατουραλιστική έννοια της λέξης, βασιζόμενοι στις επίγειες επιλογές.⁴⁶ Για τον Μπερδιάγιεφ το πρόβλημα της δυτικής θεολογικής σκέψης αναφέρεται αναφανδόν στην ερμηνεία της ανθρώπινης ελευθερίας, δηλαδή *όχι μόνο εν Θεώ* αλλά και *εν σχέσει προς τον Θεόν*. Ο τρόπος κατάκτησης της πρέπει να είναι τόσο ελεύθερη και φυσικά ηθελημένη από τον άνθρωπο, ώστε να αναδεικνύεται η πνευματική ζωή του προσώπου.⁴⁷

Ασφαλώς η ελευθερία συνδέεται με το πρόσωπο και κάθε είδος ελευθερίας που αυτό κατέχει. Η άσκηση και η αναζήτηση της ελευθερίας αποτελεί σημάδι έρευνας και διαφοροποίησης και όχι παθητικότητας από την πλευρά του ανθρώπου. Ουσιαστικά φανερώνεται εκ του βάθους της ανθρώπινης ύπαρξης η ενεργητική αποκάλυψη του πνεύματος, η νίκη του πνεύματος στον άνθρωπο και κατ' επέκταση η λύση του μυστηρίου του ανθρώπινου προορισμού. Ο Θεός θέλει τον άνθρωπο ελεύθερο, να μπορεί να δημιουργεί μέσα στον κόσμο, να μην υπόκειται σε εξωτερικές επιφανειακές ηθικές παρεμβάσεις. Αυτό προϋποθέτει τη διάκριση και τον σαφή διαχωρισμό μεταξύ ανθρώπινης και θείκης ελευθερίας, μέσω της άσκησης και της συνεχούς εκγύμνασης προς το αληθινό, μέσω της εναντίωσης προς οποιαδήποτε αυτεξούσια παρέμβαση, η οποία μπορεί να περιστείλει τη λειτουργία του προσώπου σε βουλητικό-δουλικό όν.⁴⁸ Ο άνθρωπος είναι ένα τραγικό πρόσωπο, εφόσον υπόκειται στην αναγκαιότητα του κόσμου και στην ελευθερία του πνεύματος. Το αντικειμενικό πάντα εκφράζει μια ιεραρχία, μια βουλησιακή εξουσία για απόκτηση υλικών πραγμάτων, για επιφανειακή δύναμη και κυρίευση της γης.⁴⁹

Ο Μπερδιάγιεφ παραδέχεται την πολύσημη χρήση και ερμηνευτική απόδοση της ελευθερίας αποδίδοντας σε αυτήν όχι μόνο το χαρακτηριστικό της δυναμικότητας αλλά και της διαλεκτικότητας σε σχέση με τον άνθρωπο. Έχει ερμηνευτεί από τον κόσμο με την έννοια,

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 150. Μπερδιάγιεφ, 1999, σσ. 68-69.

⁴⁶ Μπερδιάγιεφ, 1952, σ. 153.

⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 152.

⁴⁸ Μπερδιάγιεφ, 2019α, σσ. 76-77.

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 89.

της οικειοθελούς δυνατότητας επιλογής και δράσης ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες επιλογές, της προσπάθειας του ανθρώπου να ξεχωρίσει και να εκδιπλώσει το «είναι» του. Ο περσοναλισμός των κειμένων του διαφαίνεται ακόμη και στον τρόπο που εκλαμβάνει την ελευθερία· ενώ από πολλούς μπορεί να ερμηνεύεται ως δυνατότητα επιλογής από μια έξωθεν ανθρώπινη παρέμβαση, ο φιλόσοφος θεωρεί ότι ο ίδιος ο άνθρωπος δύναται να είναι ο κύριος ρυθμιστής των αποφάσεων των επιλογών του. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Η ελευθερία είναι η ανεξαρτησία μου και ο εσωτερικός προσδιορισμός του ατόμου μου, είναι η δημιουργική μου δύναμη, όχι η επιλογή του κακού και του καλού που τίθεται μπροστά μου, αλλά το δικό μου δημιούργημα του κακού και του καλού».⁵⁰

Δεν υπάρχουν όρια ελευθερίας εκτός και αν προσπαθήσει κάποιος να τα βρει μέσα στα χωροχρονικά όρια της δημιουργίας. Η αληθινή ελευθερία, αυτή δηλαδή που οδηγεί στην κατανόηση της δημιουργίας του κόσμου και στην αποκάλυψη της γνώσης του Θεού, δεν μπορεί να προσδιοριστεί και να ερμηνευτεί με την κοινή λογική. Η υπέρλογη αυτή ελευθερία εμφανίζεται, όπως τονίζει ο Χομιιάκωβ (1804-1860), στο εκκλησιαστικό σώμα του Χριστού, το οποίο αποτελεί συνέχεια της ενότητας της αποστολικής Εκκλησίας με κεφαλή τον Χριστό. Η ένταξη του ανθρώπου στους κόλπους της Εκκλησίας γίνεται αυθόρμητα, εκ πίστεως και κανείς δεν μπορεί να διαταράξει την ενότητα των μελών της Εκκλησίας με αρχηγό και οδηγό το πρόσωπο του Χριστού. Η ανιδιοτελής αγάπη μεταξύ των χριστιανών είναι ο οδηγός της βίωσης των θείων εκκλησιαστικών αληθειών. Οποιαδήποτε ανθρώπινη παρέμβαση περιορίζει και παρερμηνεύει τον τρόπο ύπαρξης του κόσμου. Ο άνθρωπος αποκτά νόημα και σκοπό μέσα στην Εκκλησία, σε κοινωνία με τον Χριστό και σε σχέση με τον συνάνθρωπο.⁵¹

Το κακό και ο πόνος, το ανθρώπινο δράμα λογίζεται ως μια παρεκτροπή του ανθρώπου από το αγαθό, μια παρέκκλιση από την αλήθεια. Η παιδευτική αξία του κακού είναι η βάση της αλλαγής της ανθρώπινης σκέψης, μέσω της ενέργειας της χάρις, ώστε η διαλεκτική του καλού και του κακού στη γη να αποβεί χρήσιμη για τον άνθρωπο.⁵² Αυτόν τον διαχωρισμό εξαιτίας της προβαλλόμενης ηθικότητας στην κοινωνία πρόβαλε και ο Ντοστογιέφσκι στον μύθο του Μεγάλου Ιεροεξεταστή.⁵³ Ο ανώτατος θρησκευτικός άρχοντας απαιτεί από τον Χριστό την εξαγορά της ελευθερίας Του ώστε να καταδειχθεί η ματαιότητα της εγκόσμιας ελευθερίας και

⁵⁰ Berdiaeff, 1979, σ. 61. Η μετάφραση του κειμένου από τα Γαλλικά είναι προσωπική μου προσπάθεια απόδοσης του πρωτοτύπου.

⁵¹ Berdiaeff, (1911) 1988, σσ. 80-82.

⁵² Μπερδιάγιεφ, 1971, σ. 141.

⁵³ Μπερντιάεφ, χ.χ., σ. 197. Μπερδιάγιεφ, 1952, σ. 154. Μπερδιάγιεφ, 1971, σ. 142.

ο φόβος ως δουλικό αντάλλαγμα της. Ωστόσο αυτό δεν είναι εύκολα κατανοητό στην ανθρώπινη σκέψη. Ο νους επεξεργάζεται καλύτερα αντικειμενικές πληροφορίες παρά πνευματικές. Η ύλη ως ζωτικής σημασίας χρηστικό είδος μπορεί να αξιοποιηθεί ώστε να καταδειχθεί ότι ο άνθρωπος *επ' ἄρτω μόνον ζήσεται*. Η υλική πραγματικότητα εξυψώνεται εις βάρος του πνεύματος. Η επιβολή της κυριαρχίας έχει σημασία από την πλήρη φυσική αποδοχή του Θεού.⁵⁴ Σχολιάζοντας ο Μπερδιάγεφ τη σκέψη του Ντοστογιέφσκι διατυπώνει το όλο πρόβλημα της λανθασμένης λογικής σκέψης στη φράση: «Η απόρριψη της ελευθερίας *εν ονόματι της ευτυχίας* των ανθρώπων και του Θεού *εν ονόματι της ανθρωπότητας*».⁵⁵ Επίσης γενικεύεται και συναντάται τόσο εύκολα η επικυριαρχία επί των πάντων στον κόσμο ώστε η ανθρωπότητα να είναι ανίκανη να κάνει κάτι, με αποτέλεσμα να εισέρχεται στην κοινωνία με τη μορφή του Καθολικισμού, της απολυταρχίας, με την ολοφάνερη εκμετάλλευση της κοινωνίας από τους ολίγους και τη διαστρέβλωσή της από την πηγή της ζωής, από τον ίδιο τον Χριστό.⁵⁶

Για παράδειγμα, η κυριαρχία της ύλης και η άλογη εκμετάλλευση του ανθρώπου από τον άνθρωπο προσέλαβε μεγάλες διαστάσεις στον Μαρξισμό. Η οικονομία απολυτοποιήθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε συσκότισε το δικαίωμα του ανθρώπου να πιστεύει σε κάτι ανώτερο και πνευματικό. Αντ' αυτού εξυψώθηκε αυτόνομα η ιδέα της οικονομίας και ο υλισμός, η εγκόσμια δημιουργικότητα, χωρίς ουσιαστικά να ενέχει το στοιχείο της δημιουργίας. Μάλιστα, ήταν τόσο στενός ο ηθικός τρόπος σκέψης του ανθρώπου και ο περιορισμός της ελευθερίας που δεχόταν τη θετική πλευρά του κακού μέσα από ένα αγώνα άνισο και σκληρό. Με αυτόν τον τρόπο όλη η ανθρώπινη υπόσταση θεμελιώνεται και ερμηνεύεται μέσω του οικονομικού παράγοντα. Κατ' αυτό τον τρόπο, όμως, χάνεται η δραστηριότητα και η ελευθερία του προσώπου, εφόσον αυτή εκφυλίζεται είτε ως αξιολογικό χαρακτηριστικό είτε ως προερχόμενο από τη έλλογη φύση. Η τοποθέτηση της ύλης απέναντι στον άνθρωπο δημιουργεί μια χαώδη αντίφαση, μηδενίζει και ακυρώνει ακόμη και την ίδια την ύπαρξη. «*Η μαρξιστικό-λενινιστική αντίληψη τοῦ κόσμου δὲν παραδέχεται τὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ τῆς κοινωνίας ἢ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου ποὺ εκμηδενίζει τὸ ἀνθρώπινο ὄν καὶ τὸ μετατρέπει σὲ ὄργανό της*». Παραγνωρίζεται με αυτόν τον τρόπο, η ύπαρξη του Θεού όχι μέσα στην κοινωνία αλλά και στον ίδιο τον άνθρωπο. Χάνεται οποιαδήποτε σχέση και κοινωνία του ανθρώπου με τον Θεό.⁵⁷

⁵⁴ Ντοστογιέβσκη, 2015, σσ. 39-56.

⁵⁵ Μπερντιάγεφ, 2017, σ. 23.

⁵⁶ Στο ίδιο, σσ. 19-20.

⁵⁷ Μπερντιάεβ, 1977, σσ. 30-31, 65-68.

Σε αυτό το σημείο είναι αναγκαίο να διευκρινιστούν τα πλαίσια της ελευθερίας και της ελευθεριότητας, τα οποία προάγουν την κοινωνική ευημερία και την ανάδειξη του ανθρώπου ως προσώπου. Ο κάθε άνθρωπος εκλαμβάνει την ελευθερία μέσα από τους δικούς του κεκτημένους όρους και τρόπους ζωής· γι' αυτό τον λόγο εμφανίζονται και οι παρανοήσεις και η διαφορετική αποτίμηση της. Ωστόσο, ουδέποτε αυτονομείται η απεριόριστη χρήση της ύλης ή έστω η ποσοτική προτεραιότητα της ύλης έναντι των ποιοτικών προσωπικών χαρακτηριστικών. Πρόκειται για μια λεπτή διάκριση αξιών όπου το πνεύμα αναδεικνύει τον άνθρωπο και αναβαθμίζει την ποιότητα της ζωής. Γι' αυτά τα χαρακτηριστικά θα γίνει λόγος περισσότερο στο τέταρτο κεφάλαιο της πρώτης αυτής ενότητας. Ελευθερία δεν σημαίνει παραβίαση και διαχωρισμός με κανόνες ώστε να δημιουργείται πόλωση μέσα σε κοινωνικές ομάδες. Ο ισχυρός και ο εργαζόμενος δεν πρέπει να τίθενται σε διαμετρικά αντίθετες τάξεις και εδώ έγκειται η διαφορετική ματιά της χριστιανικής σκέψης. Ο καθένας ξεχωριστά βλέπει τον συνάνθρωπο ως πρόσωπο, ως εικόνα Θεού, αγωνίζεται κατά της αδικίας και είναι πρόθυμος να υπερασπιστεί την ύπαρξη του. Οποσδήποτε η ελεύθερη διεκδίκηση δικαιωμάτων είναι θεμιτή ή ακόμη περισσότερο η μη απαίτηση βελτίωσης των κοινωνικών συνθηκών μπορεί να θεωρηθεί ως παραίτηση ζωής, μια νέκρωση της πνευματικότητας του ανθρώπου, φτάνοντας σε πόλωση και εκμετάλλευση ακόμη και με τη βία απέναντι σε πληθώρα ανθρώπων. Αυτά τα προβλήματα εξέθεσε ο χριστιανικός τρόπος σκέψης του Μπερδιάγεφ απέναντι στη Ρωσική πολιτική της εποχής του, καταδικάζοντας όλες τις κινήσεις που καταστρατηγούν την ανθρώπινη ελευθερία.⁵⁸

Η ελευθερία πραγματώνεται στο πρόσωπο μέσω της αγάπης. Οι δυο έννοιες συνυπάρχουν και δεν διαχωρίζονται. Η ελευθερία υποστηρίζει και η αγάπη εκφράζει την εκάστοτε προσωπικότητα. Μέσα από αυτό το πρίσμα ο φόβος υποδούλωσης της ελευθερίας σε κυριαρχική δύναμη δεν εκπίπτει και η αγάπη εμφανίζεται στην πνευματική της μορφή.⁵⁹ Στην πρώτη επιστολή Ιωάννη αναφέρει ο ευαγγελιστής: «Ο Θεός αγάπη εστί», αποκαλύπτοντας την ταυτότητά Του αλλά και τον τρόπο ύπαρξής Του. Ο εγωισμός του ανθρώπου περιορίζει την κίνηση προς τη διάνοιξη του ανθρώπου προς τον συνάνθρωπο, εγκλωβίζει τον άνθρωπο σε στενά προσωπικά πλαίσια απομονώνοντας το πρόσωπο από τη δυνατότητα σχέσης, ποθώντας και παραβιάζοντας τα πλαίσια της ελευθερίας. Ο χριστιανικός έρωτας, η δίψα του πλησιάσματος προς τον συνάνθρωπο, ο πόθος για το άγγιγμα με τον Θεό, δικαιώνουν την

⁵⁸ Μπερντιάγεφ, 2000, σσ.91-119.

⁵⁹ Γιαγκάζογλου, 2021α, «Η περσοναλιστική φιλοσοφία του Νικολάι Μπερδιάγεφ. Δοκίμιο για τη σχέση θεολογίας και πολιτικής», *Αντίβολα* 4-5, σ. 245.

ανθρώπινη ύπαρξη. Μέσα από τον ελεύθερο και αγαπητικό δρόμο ζωής του Ιησού μπορεί να τεθεί σε ασφαλή βάση το θέμα των ανθρώπινων σχέσεων είτε διαπροσωπικά είτε συλλογικά μεταξύ των συνανθρώπων γενικότερα.⁶⁰ Η ανθρώπινη ύπαρξη συναντάται βιωματικά με τον Θεό, ελεύθερα και χωρίς να γίνεται εύκολα κατανοητό από τον ανθρώπινο νου. Αυτήν την αμφίδρομη κοινωνία τονίζει ο Μπερδιάγεφ, ώστε να γίνει αντιληπτή η προτεραιότητα του πνεύματος στο πρόσωπο του ανθρώπου μέσα από ένα δύσκολο αγώνα, προσωπικό αγώνα του καθενός.⁶¹

---

⁶⁰ Μπερδιάγεφ, 1999, σσ. 128-136.

⁶¹ Μπερδιάγεφ, 2002, σσ. 45-46.

1.2 Προσεγγίζοντας κεντρικούς άξονες

1.2.1 Περί πνεύματος και πνευματικότητας

Η φιλοσοφική σκέψη του Μπερδιάγεφ κινείται μέσα σε πλαίσια υπαρξιακά, με έντονο ενδιαφέρον για το μέλλον του ανθρώπου, επανερμηνεύοντας δυναμικά τη θρησκευτική πίστη, η οποία έχασε τον προσανατολισμό του πνεύματος. Η υπαρκτική παρεξήγηση στο ζήτημα της αναζήτησης του θείου πνεύματος βρίσκεται στην αυτόνομη προσπάθεια του ανθρώπου να ανακαλύψει την πνευματικότητα όχι στο βάθος της ύπαρξης, όχι στη σχέση του με τον Θεό αλλά στην εξύψωση των δικών του έργων. Στα ανθρώπινα έργα, στη δημιουργικότητα και στην ηθική ελευθερία αποδόθηκαν υπερβολικές αξιώσεις ώστε το φαινόμενο να καλύψει τη δράση του πνεύματος του Θεού. Η επικράτηση πνευματοκρατικών αντιλήψεων προσέδιδαν μια αντικειμενική θεώρηση στο πνεύμα, προερχόμενη από τον εξωτερικό κόσμο με χαρακτηριστικά που βρίσκονται στον κόσμο του Καίσαρα. Η φιλοσοφία του Καντ (1724-1804), άκρα ρεαλιστική, ανέδειξε πέρα από τις δυνατότητες της ανθρώπινης φύσης και μια βαθύτερη στοχαστική επεξήγηση των πεπραγμένων του κόσμου. Όπως και οι ιδεολόγοι του δέκατου όγδοου αιώνα, με γνωστούς εκπροσώπους τους Φίχτε (1762-1814) και Χέγκελ (1770-1831) ανέδειξαν μια ουμανιστική αναβάθμιση ποιότητας ζωής, βασιζόμενοι σε έναν άκρατο ορθολογισμό και ιδεαλισμό. Παρόμοια και στον Ελληνισμό οι πολιτισμικές ιδέες εξυψώθηκαν εις βάρος του προσωπικού, του όντος. Για τον Μπερδιάγεφ το ζήτημα είναι βαθύτερο και φιλοσοφικό. Η φιλοσοφία της ύπαρξης του όντος είναι πολύ υποδεέστερη από την πνευματική φιλοσοφία του. Ακόμη και οι αποφατικές και καταφατικές θρησκευτικές κρίσεις δεν μπορούν να ερμηνεύσουν το μυστήριο του όντος και πόσο μάλλον του πνεύματος, το οποίο ερμηνεύεται μόνο συμβολικά. Η ολότητα του ανθρώπινου είδους (πνευματική-ψυχική-σωματική) φέρει τη δυνατότητα να αποκτήσει το ον μια βιωματική προσέγγιση του πνεύματος μέσα σε ελεύθερα και αγαπητικά πλαίσια. Ο Θεός γνωρίζεται από τον άνθρωπο ως πρόσωπο και ο άνθρωπος συνειδητοποιεί την αποκάλυψη του πνεύματος.⁶² Τότε «Τὸ πνεῦμα εἶναι σὰν τὴν πνοὴ τοῦ Θεοῦ που εἰσδύει στὸν ἄνθρωπο καὶ τοῦ χαρίζει τὴν ὑπέρτατη ἀξία, τὴν ὑπέρτατη εὐγένεια τῆς ὑπαρξῆς του: Τὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ἐνότητα».⁶³

⁶² Μπερντιάεβ, 1968, σσ. 9-14.

⁶³ Στο ίδιο, σ. 15.

Το πνευματικό ζήτημα φέρει μέσα στη φιλοσοφική προσέγγιση του Μπερδιάγεφ χριστιανικές τοποθετήσεις και επανερμηνείες, φωτίζοντας και διακρίνοντας το θείο από το ανθρώπινο. Η πνευματικότητα του ανθρώπου κατανοείται ως δυναμική μεταβολή του εσωτερικού βάθους του, η οποία προβάλλεται προς τα έξω. Ο ζήλος, η ένταση, το πάθος για τη γνώση του πνεύματος αποκαλύπτουν όχι μια εξωγενή αντικειμενική και σπιριτουαλιστιστική εκδοχή του ανθρώπου, αλλά μια προσωπική σχέση και κοινωνία της ανθρώπινης ενότητας με την πηγή της ζωής, τον Θεό. Αυτό που αποκαλείται πνευματική εμπειρία και μυστικισμός δεν είναι παρά η εκδήλωση ενέργειας του πνεύματος. Ο έρωσ προς τον Θεό, η εκούσια αποδοχή της πρόσκλησης του Θεού από τον άνθρωπο γίνεται φωτεινό παράδειγμα πνευματικών εμπειριών. Η δίψα προς τον Θεόν και η συνεχής εγρήγορση προς Αυτόν φανερώνουν όχι τον άνθρωπο αλλά την πηγή της ζωής. Η ένωση του ενός με τα πολλά πραγματοποιείται στο πρόσωπο του Χριστού *ἵνα πάντες ἔν ὧσι (Ιω,17,21)*. Η οντολογία του Χριστού αποκαλύπτει τη θεία πνευματικότητα. Ο άνθρωπος αναζητώντας στην ιστορική του περιπέτεια το Πνεύμα, ως υποκείμενο αποκαλύπτει όχι μόνο την εξωτερικότητα των πραγμάτων αλλά και την ουσιαστικότητα της πνευματικής ζωής *εν χρόνω*. Και μάλιστα η νέα προσωπική ζωή δεν είναι μόνο ατομική και προσωπική αλλά ενέχει στοιχεία πνευματικής οικουμενικότητας.⁶⁴

Μέσα στη Βίβλο υπάρχουν παραδείγματα άμεσης και έμμεσης πνευματικής ενέργειας του Θεού στους ανθρώπους. Το γεγονός της φλεγόμενης βάρβης (Εξ., 3,1-15), η φωνή του Θεού μέσα στον παράδεισο, στο περιστατικό της πτώσης (Γεν., 3,8-21) καθώς και τα γεγονότα μεταστροφής του οικουμενικού αποστόλου (Παύλου) στον χριστιανισμό (Πρ., 9,3-22) αποτελούν σημεία φανέρωσης της παρουσίας του Κυρίου στον κόσμο. Η φιλοσοφική σκέψη του Μπερδιάγεφ είναι περσοναλιστική, αποκαλυπτική και εσχατολογική. Υπάρχει μια ανάδειξη του προσώπου, η οποία αποκαλύπτεται έπειτα από μια διάνοιξη, όχι μόνο των ατομικών και ψυχολογικών λειτουργιών, αλλά της συνείδησης ώστε να εξωτερικευθεί η πνευματικότητα του ανθρώπου. Η έννοια που προσδίδει στη συνείδηση ο Μπερδιάγεφ είναι σημαντική και χρειάζεται να ερμηνευθεί και να αναλυθεί περισσότερο.⁶⁵ Η ελεύθερη επιλογή της αναζήτησης του Θεού είναι το πνευματικό κριτήριο αναζήτησης της πνευματικής ζωής. Ακόμη και οι ενδοκόσμιες επιλογές μπορεί να έχουν έναν χαρακτήρα πνευματικό, όχι δουλικό, να είναι δηλαδή εξαρτώμενες και ελευθέρως ανοιγόμενες προς τον συνάνθρωπο, προς το καλό

⁶⁴ Μπερδιάγεφ, 1952, σσ. 47-56.

⁶⁵ Στο ίδιο, σσ. 120, 124-126.

της κοινωνίας. Οι φιλόσοφοι θεωρούσαν *μωρία* τη σοφοποιό κοσμική δύναμη σε σχέση με τη σοφία του Θεού, αναγνωρίζοντας την αναγεννητική και δημιουργική πνοή της Σοφίας.⁶⁶

Στη σκέψη του Μπερδιάγεφ η ανθρωπολογική διάσταση του όντος αποκτά νόημα και ύπαρξη μόνο ως δυνατότητα κοινωνίας του πνεύματος, η οποία δεν προέρχεται από τον κόσμο αυτό, αν και μπορεί συμβολικά να παρασταθεί και να αναδειχθεί μέσω πνευματικών και μυστικών γεγονότων. Ο άνθρωπος έχει σημασία και αξία μέσα στην ιστορική του περιπέτεια, όταν έρχεται σε κοινωνία με τον Θεάνθρωπο Ιησού και μέσω αυτού με την Αγία Τριάδα. Το πρόβλημα αναγνώρισης του πνεύματος και της ελευθερίας δεν στρέφεται κατ' ουσία μόνο στη σκέψη περί Θεού αλλά στη μη αντιληπτικότητα του περσοναλισμού στον άνθρωπο. «Θὰ μπορούσε κανείς να ισχυρισθεῖ πὼς ὁ Θεός εἶναι ἀνθρώπινος, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπάνθρωπος».⁶⁷ Για παράδειγμα ο Έκαρτ (1260-1328), μυστικιστής φιλόσοφος, σχολαστικός ως προς τις τοποθετήσεις του, θεωρεί την ύπαρξη περί Θεού μέρος της ανθρώπινης δημιουργίας, απαύγασμα εμπειριών και αγαπητικής σχέσης του ανθρώπου προς τον Θεό ή και το αντίστροφο.⁶⁸ Η εξεύρεση της αλήθειας έγκειται στην αναγνώριση του Θεού ως *Πνεύματος και Ελευθερίας*. Η αποφατική θεολογία μόνο δεν μπορεί να οδηγήσει στην αποκάλυψη του πνεύματος: ο απόμακρος και ο απόλυτος Θεός δεν αποκαλύπτει την αλήθεια αλλά μια κοινωνιομορφική αδυναμία προσέγγισης του Θεού. Τα αξιολογικά χαρακτηριστικά του προσώπου, για τα οποία θα γίνει λόγος στο δεύτερο κεφάλαιο, κατευθύνουν προς μια εσχατολογική πληρότητα, αναδεικνύοντας την υψηλή φύση του ανθρώπου, τοποθετώντας τον άνθρωπο μαζί με τον Θεό.⁶⁹

Ο ουμανισμός δεν μπόρεσε να δώσει λύση στην αξιολογική κρίση περί ανθρώπου, αφού απέδωσε τη δημιουργικότητά στην προαγωγή της κοινωνικής ζωής, παραβλέποντας την εσωτερική υποστατική ένωση του θεϊκού και ανθρώπινου στον όλο άνθρωπο σύμφωνα με τον Μπερδιάγεφ. Η νίκη του πνεύματος επί του ανθρώπου υφίσταται όχι με τον διαχωρισμό του θεϊκού από το ανθρώπινο στοιχείο, αλλά με την επίπονη και δραματική ανθρώπινη αναγνώριση εισδοχής της θείας χάρης στον άνθρωπο. Το καλό και το κακό συνυπάρχουν και επιδρούν στην κοσμική σφαίρα γι' αυτό παρατηρείται η τραγικότητα και η οδύνη. Οποιαδήποτε δυαλιστική τομή των *Βασιλείων του Πνεύματος και του Καίσαρα*, ενέχει ανθρωπολογικές- κοσμικές αποχρώσεις, ερμηνεύοντας και θαυμάζοντας ο άνθρωπος τα δικά του έργα και βλέποντας στον

⁶⁶ Στο ίδιο, σσ. 131-133.

⁶⁷ Μπερδιάγεφ, 2002, σσ. 42-47.

⁶⁸ Στο ίδιο, σσ. 47-48.

⁶⁹ Στο ίδιο, σσ. 49-51.

Θεό μια αντικειμενική παραδοχή. Ο φιλόσοφος θεωρεί ότι η ελευθερία αναγνώρισης σπερμάτων αλήθειας περί πνεύματος μπορεί να οδηγήσει στην εσχατολογική αλήθεια.⁷⁰

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι η αναζήτηση της πνευματικότητας μέσα στον κόσμο, δεν βρίσκεται μέσα σε καθολικές γενικευμένες πραγματώσεις της ανθρώπινης δημιουργίας, όπως είναι τα πολιτιστικά επιτεύγματα του ανθρώπου ή η χρήση των μαθηματικών στην κοινωνία, αλλά σχετίζεται με τον υπαρκτικό τρόπο της προσωπικής ζωής, της διαχείρισης του «είναι του ανθρώπου» και της συνειδητοποίησης των ενεργειών του Θεού μέσα από αυτόν. Βέβαια ο υλικός κόσμος και η δημιουργία μπορούν να κατανοηθούν μέσα στα πλαίσια των πνευματικών ενεργειών του Θεού, οδηγώντας τον άνθρωπο σε μια προσωπική επικοινωνία μαζί Του. Υπάρχει μια λεπτή διάκριση, η οποία τίθεται μέσα από την ερώτηση «εάν δύναται ο άνθρωπος να σώσει τον κόσμο» και η απάντηση δίνεται εκ στόματος του Μπερδιάεφ: «ή αντικειμενοποιημένη γνώση ανήκει στην κοινωνία, αντίθετα από τη γνώση της ύπαρξης που ανήκει στη μέθεξη.⁷¹ Η υλική ανθρώπινη δημιουργία μπορεί ανάλογα με τη χρηστικότητα της ή όχι κάποια στιγμή να ξεχαστεί εφόσον δεν έχει κάτι ουσιώδες ή υπέρλογο και ασφαλώς να καταστραφεί. Η δημιουργία του ανθρώπου όμως ενέχει εκτός από τα ατομικά και προσωπικά στοιχεία της θείας χάριτος του πνεύματος, οπότε μπορεί να σχετιστεί και να υπερέχει απέναντι στην ύλη και μάλιστα προάγοντας το «ίνα ὅσιν ἓν».⁷²

Μια επίσης επίπλαστη διάσταση με την οποία διαφωνεί σθεναρά ο Μπερδιάεφ, μέσα στα πλαίσια κατανόησης της πνευματικής φύσης του ανθρώπου και του Θεού, είναι ότι δεν υπάρχει καμιά ιεραρχική δομή μεταξύ κοσμικού και πνευματικού κόσμου, όπως οι σχολαστικοί διατύπωσαν δίνοντας μια αντικειμενική χροιά στο πνεύμα.⁷³ Παρόμοιες πνευματιστικές επιρροές όλων των ανθρωπιστικών κινήσεων του δέκατου όγδοου αιώνα μέχρι τα μετα-νεωτερικά χρόνια παρουσιάζουν μια Αυγουστίνεια θεώρηση, εξατομικεύοντας και απολυτοποιώντας τον άνθρωπο ως έλλογη ατομική φύση.

---

⁷⁰ Στο ίδιο, 51-56.

⁷¹ Berdiaeff, 1983, σ. 79.

⁷² Στο ίδιο, σσ. 77-81.

⁷³ Μπερδιάεφ, χ.χ., σ. 203.

1.2.2 Περί πνευματικής και ανθρώπινης ελευθερίας

Ο περσοναλισμός είναι ο κύριος άξονας των περισσότερων έργων του Μπερδιάγεφ. Ο άνθρωπος βρίσκεται στο επίκεντρο του φιλοσοφικού στοχασμού του ως δυναμικό ον ως προς τη δημιουργικότητα και αδύναμο ως προς τη φυσιολογία του, το οποίο προσπαθεί να εξηγήσει τον κόσμο και τον εαυτό του «δι' αυτού και εν αυτώ». Η ελευθερία του, προερχόμενη από την ελευθερία του πνεύματος, αναγνωρίζεται στο βάθος και στην εσωτερικότητα του ανθρώπου, φανερώνει την υψηλή πνευματική υπόστασή του και εκδηλώνεται ως σχέση με τον άλλον και με τον Θεό. Επίσης η ελευθερία αποτελεί τον βασικό υπαρκτικό πυλώνα και τον τρόπο συνύπαρξης του κόσμου, ανεξάρτητα εάν ο άνθρωπος ζει ή όχι την ελευθερία στην πληρότητά της. Η ελευθερία δεν περιέχει στοιχεία αντικειμενικά, ούτε βρίσκεται μέσα στην πλατωνική θεώρηση των ιδεών αλλά δύναται η χρήση της να φωτίσει το υποκείμενο, δηλαδή τον άνθρωπο. Ιδιαίτερα τονίζεται ότι πέραν του ιδιαίτερου και προσωπικού τρόπου ύπαρξης των όντων και της συνύπαρξης των αντιθέτων ιδεών, καλού και κακού, η ελευθερία είναι η αιτία ύπαρξης του κακού, η οποία οφείλεται στην υπαρξιακή έκπτωση του ανθρώπου. Εξαιτίας αυτού ο άνθρωπος μπορεί να αλλοτριωθεί σε ατομική ύπαρξη, να γίνει δούλος της κοσμικής ηθικής και της ανελευθερίας του «εν χρόνω». Ακόμη και το γεγονός της ελεύθερης βούλησης ενέχει στοιχεία δέσμευσης, αφού αναγκάζει τον άνθρωπο να επιλέξει τον τρόπο δράσης του. Η αναγκαιότητα της επιλογής είναι σημείο μη ελεύθερης δράσης. Εδώ βρίσκεται και η τραγικότητα του ανθρώπου. Ο άνθρωπος για να ανυψωθεί και να κατανοήσει τη ζωή του πνεύματος, η οποία φανερώνει την ελευθερία, πρέπει να υπερβεί τον ορθολογισμό των αντικειμενικών πραγματικοτήτων, να εννοήσει τα ποιοτικά προσωποκεντρικά χαρακτηριστικά του και να αναγνωρίσει τη συμβολική σημασία των πραγμάτων.⁷⁴

Η ιδέα της επίγειας εγκαθίδρυσης της Βασιλείας του Θεού, η παρανόηση και η αδυναμία κατανόησης της μέσα σε χωροχρονικά πλαίσια, συνδέοντας την μάλιστα με την ηθικότητα, είναι τα λάθη του ανθρώπου, εξαιτίας των οποίων χάνεται ουσιαστικά ο δρόμος της ελεύθερης και αληθινής ζωής. Η ζωή «εν ελευθερία» νοείται η ζωή κοντά στον Χριστό, η οποία δεν δέχεται τη χρήση βίας ή εξαναγκασμού από την πλευρά του ανθρώπου και κάνει ανεκτή την εισδοχή του κακού στον κόσμο ως δικαίωμα ελεύθερης επιλογής. Η ζωή του ανθρώπου, φωτισμένη από τη χάρη του Πνεύματος, μας αποκαλύπτει όλη τη σταυρική πορεία του προς τα έσχατα. Ο σταυρός και ο πόνος είναι συνέπειες της αμαρτωλότητας και της απιστίας του

---

⁷⁴ Μπερδιάγεφ, 1950, σσ. 41-56.
Διπλωματική εργασία

ανθρώπου προς τον Θεό. Τα ανθρώπινα σφάλματα μπορεί να αποτελέσουν σημεία αποκατάστασης των σχέσεων του ανθρώπου με τον Θεό και με τον συνάνθρωπο, αρκεί η συνειδητοποίηση του λάθους ή καλύτερα της έλλειψης της αγαπητικής σχέσης, της συμπόρευσης, της αποκατάστασης, της σχέσης εμπιστοσύνης με τον Χριστό.⁷⁵

Στο διάβα της ιστορικής πορείας ο ελληνισμός έδειξε σημάδια ανελευθερίας και υποδούλωσης πνευματικής στο πεπρωμένο του, σε δημιουργικές εκφράσεις, οφειλόμενες στην ανθρώπινη έμπνευση, παραβλέποντας την πνευματική εισδοχή στο ανθρώπινο είδος. Μάλιστα υπερτονίστηκε τόσο η πληρότητα της κοσμικής δημιουργίας, ώστε να θεωρείται ο άνθρωπος αυτάρκης και τέλειος, μη αναγνωρίζοντας την παρεκκλίνουσα πορεία ως σημείο αλλαγής και φοράς προς τον σωστό προσανατολισμό.⁷⁶ Ενώ η κοσμολογική αρχή των ελληνιστών βρισκόταν μέσα στον κόσμο, για τους χριστιανούς η αρχή της κτίσης βρισκόταν πέραν αυτού, έχοντας κατεξοχήν εσχατολογικά και εκκλησιολογικά χαρακτηριστικά.⁷⁷ Ο Π. Καλαϊτζίδης επισημαίνει ότι ο εθνικός, εγωιστικός και εξιδανικευτικός τρόπος που βλέπει κάποιος τον χριστιανισμό αλλοιώνει την οικουμενική ταυτότητά του και την μεταστρέφει σε έναν εσωτερικό προσανατολισμό εντός του κόσμου.⁷⁸

Σε παρόμοια εγκόσμια αναφορικότητα κινείται και η εποχή κυριαρχίας του Μαρξισμού, η οποία εισάγει μια ιδεαλιστική θεώρηση των πραγμάτων του κόσμου, παραμερίζοντας την αυθεντικά εσχατολογική κατεύθυνση του ανθρώπου. Ο προλετάριος και το δίκαιο του λαού αποτέλεσαν τις κύριες ιδέες οι οποίες προβλήθηκαν τόσο πολύ ώστε προτάχθηκαν αυτές περισσότερο από το πρόσωπο. Το φαινόμενο του Ρωσικού μηδενισμού, ενώ είχε σκοπό να καταδείξει τα κοινωνικά ατοπήματα, ωστόσο περιχαράκωνε όλα τα πνευματικά χαρακτηριστικά, δημιουργώντας μια εγκόσμια αναζήτηση του καλού. Ο οικονομικός παράγοντας είναι ο πρωτεύων προοδευτικός μοχλός ενός κράτους και ο άνθρωπος είναι αδύναμος και απρόσωπος ώστε να λύσει τα προβλήματα του. Ο άνθρωπος δεν είναι πρόσωπο αλλά γίνεται μια απρόσωπη μάζα. Κάτω από ιδεαλιστικές απόψεις αφανίζεται η ελευθερία έκφρασης, σκέψης, δηλαδή εκμηδενίζεται η ελευθερία του ανθρώπου. Επίσης, παρατηρείται μια τάση ηθικισμού προς όφελος δήθεν της κοινωνικής ζωής, υποτάσσοντας τον άνθρωπο σε

⁷⁵ Μπερντιάεφ, 2007, σσ. 29-31.

⁷⁶ Μπερντιάεφ, 2021, σσ. 75-76.

⁷⁷ Ζηζιούλας, 2003, σσ. 113-115.

⁷⁸ Καλαϊτζίδης, 2009, «Πολυπολιτισμική πολυθρησκευτική κοινωνία και το κατηχητικό έργο της εκκλησίας», *Θεολογία* 80/3, σ. 98.

μια ιδέα, αγνοώντας τον Θεό, περιορίζοντας την ελευθερία προσωπικής έκφρασης και εξυψώνοντας τη χειραγώγηση του όχλου προς χάρη μιας ιδέας.⁷⁹

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι η ανθρώπινη ελευθερία και οι κάθε είδους προσπάθειες απελευθέρωσης από κάποιο κοινωνικό κακό είναι ισχνές και ελλιπείς. Λείπει εκείνη η λεπτή προσωπική δημιουργική ελευθερία που θα δώσει στον άνθρωπο την ώθηση ώστε να αναγνωρίσει το πνεύμα *εν αυτό και δι' αυτού*. Για παράδειγμα, το κίνημα του Διαφωτισμού προσπάθησε να επιβάλλει την αξιακή κυριαρχία του λαϊκού-κοσμικού στοιχείου μέσα στην κοινωνία. Ή και αργότερα, στις καπιταλιστικές κοινωνίες ο πλούτος θεωρήθηκε ο κύριος μοχλός ανάδειξης μιας χώρας. Η ελευθερία περιορίζεται σε μια ιδέα και καλύπτεται με το ένδυμα αγώνων και επαναστάσεων για το καλό της ανθρωπότητας. Η προβληματική του θέματος εντοπίζεται στην αιτία για την οποία εγκλωβίζεται ή παραμορφώνεται η έννοια και η αξία της. Τίθεται το ζήτημα της ερμηνευτικής απόδοσης της ελευθερίας είτε ως δικαίωμα ατομικής απόφασης είτε ως πράξη αυθόρμητης δημιουργίας με τη χάρη του πνεύματος. Από την αντίφαση αυτή απορρέουν τα εξής ερωτήματα: Μπορεί η αντικειμενοποιημένη κοινωνία να ενεργεί ελεύθερα στο όνομα της ευημερίας του κόσμου; Είναι πραγματική και αληθινή μια τέτοιου είδους ελευθερία; Προσπάθησε ο άνθρωπος να εντρυφήσει στις πνευματικές οδούς που θα τον οδηγήσουν σε μια ελευθερία υπέρλογη; Η δύσκολη και σταυρική οδός του χριστιανισμού αποκαλύπτει την αλήθεια του όντος.⁸⁰

Δεν μπορεί να αποδοθεί ένας γενικευμένος ορισμός της έννοιας της ελευθερίας. Είναι δυνατόν να περιγραφεί, να ερμηνευθεί ή ακόμη και να συγκρουστεί, να συνδιαλεχθεί με την έννοια της αγάπης, αφού η ίδια δεν περιορίζει, δεν στενεύει, δεν συγκρατεί αλλά ανοίγεται, ανέχεται και πολλαπλασιάζει. Εκείνο το οποίο καταδεικνύεται στον φιλοσοφικό στοχασμό του Μπερδιάγεφ είναι ότι η ελευθερία ταυτίζεται με το πνεύμα. Είναι ένα ποιοτικό χαρακτηριστικό ανώτερης μορφής, το οποίο βοηθά το πρόσωπο να δει την πραγματικότητα, να αναγνωρίσει το πνεύμα. Το ρήγμα μεταξύ του προσώπου και του πνεύματος και η τομή από την οποία αφήνει να διαφανεί το μέγεθος της ελευθερίας είναι μια πραγματικότητα και ένα μυστήριο ταυτόχρονα, το οποίο βρίσκεται στα μύχια του ανθρώπου. Στο κοσμικό βασίλειο της επιβολής, της κυριαρχίας και της εξουσίας καταργείται οποιαδήποτε δομή της ελευθερίας. Ακόμη και ως δυνατότητα διεκδίκησης αποδυναμώνεται μπροστά στο βασίλειο της πλήρους ελευθερίας. «Ή ελευθερία δὲν εἶναι ἕνα δικαίωμα, εἶναι καθῆκον». Είναι μια πνευματική αρχή που

⁷⁹ Μπερντιάεβ, 1977, σσ. 11-16.

⁸⁰ Μπερδιάγεφ, 2002, σσ. 133-135.

ενυπάρχει στην εσωτερικότητα του ανθρώπου, η οποία δύσκολα αναγνωρίζεται και απαιτεί μια σταυρική πορεία που να καταδεικνύει τον αληθινό τρόπο ζωής. Η δυτική θεολογία με το δόγμα περί απολύτου προορισμού στην ουσία περιόρισε ή εγκλώβισε την ελευθερία μέσα σε όρια. Η έννοια της δικαίωσης, εφαρμόζοντας μια νομικίστικη ρυθμιστική αρχή εξοβελίζει την ελευθερία και την υποδουλώνει σε στερεοτυπικούς κανόνες, αγνοώντας έτσι τον μεταμορφωτικό ρόλο της πραγματικής ελευθερίας. Η συνύπαρξη της ελευθερίας και της δουλείας είναι μια δυνατότητα χρηστικής-παιδαγωγικής και αξιολογικής επιλογής που έχει ο άνθρωπος, η οποία τον καθιστά υπεύθυνο των λόγων και των έργων του· ο άνθρωπος επαναπροσδιορίζεται και γίνεται γνώστης της αλήθειας του Θεού.⁸¹

Το πρόσωπο μπορεί να σχετιστεί ελεύθερα με όλους. Άραγε, μπορεί να αντέξει την άνευ όρων ελευθερία και να την εκφράσει μέσα στη ζωή του; Ασφαλώς οι ιδεολογικές και συλλογικές απόψεις των μαζών εκφράζουν μια ανελευθερία κινήσεων και ιδεών του ανθρώπου. Χάρη της συλλογικής έκφρασης, παραμερίζεται η ελευθερία έκφρασης και πράξης ώστε να οδηγείται κάποιος μοιραία σε φανατικά ατοπήματα.⁸² Για παράδειγμα στον Μαρξισμό δεν επιτρέπεται οποιασδήποτε είδους ελεύθερης κίνησης ή απασχόλησης με θρησκευτικά θέματα. Οτιδήποτε έξω από τις ιδέες του Μάρξ θεωρείται αιρετικό και αυτό το γεγονός είτε το αποδέχεται κάποιος και τον ακολουθεί είτε όχι και δεν ανήκει σε αυτόν. Η προβληματική θέση του βρίσκεται στη γενικευμένη φράση «η θρησκεία είναι το όπιο του λαού», αφαιρώντας από τον άνθρωπο το δικαίωμα της αναγνώρισης του πνεύματος. Για τον Μπερδιάγεφ το μαρξιστικό κίνημα έχει χάσει την αίγλη και την αξία με την οποία παρουσιάστηκε εξ αρχής. Η πάλη των τάξεων, το οικονομικό και κοινωνικό ζήτημα πρέπει να αναγνωσθεί και να κατανοηθεί με μια άλλη ματιά, υπό το φως του χριστιανισμού. Η μεταμορφωτική φορά του κόσμου έρχεται όχι μέσα από αυτόν αλλά από την αναγνώριση της πνευματικής ενέργειας του Θεού σε αυτόν. Ένας κόσμος αποκομμένος από τη ζωή του πνεύματος δεν μπορεί να προσφέρει στον άνθρωπο τίποτα.⁸³ Επίσης ένα άλλο δείγμα, το οποίο δείχνει την παραβίαση της ελευθερίας και της νίκης του τεχνικού πολιτισμού στον σύγχρονο κόσμο είναι η επιβολή της τεχνολογίας στην καθημερινότητα, στην κοινωνική οργάνωση. Η εκτεταμένη χρησιμοποίηση της τεχνικής σε κάθε τομέα της ανθρώπινης δραστηριότητας, δηλαδή της οικονομίας, της κοινωνίας και διοίκησης, θεοποίησε την τεχνολογία και περιόρισε την ελευθερία απόψεων και πράξεων του ανθρώπου, κατέστρεψε το πρόσωπό του, την όποια πνευματικότητα διέθετε. Από την άλλη

⁸¹ Στο ίδιο, σσ. 128-132.

⁸² Μπερντιάγεφ, 2016, σ. 107.

⁸³ Μπερντιάγεφ, 1977, σσ. 45-51.

πλευρά, η ύλη έχει μια χρηστικότητα, η οποία εάν χρησιμοποιηθεί κατάλληλα μπορεί να οδηγήσει σε μια γνώση των πραγματικοτήτων.⁸⁴ Στο τέταρτο κεφάλαιο θα υπάρξει αναλυτική αναφορά επί της κατάχρησης της ελευθερίας στον σύγχρονο τεχνολογικό πολιτισμό.

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι η ελευθερία στην καθαρή μορφή της όχι μόνο ελευθερώνει από τα κοσμικά πλαίσια τον άνθρωπο και τον απαλλάσσει από την αντικειμενοποίηση των ανθρώπινων επιτευγμάτων, αλλά δίνει τη δυνατότητα της αναφορικότητας προς το πνεύμα. Ένα από τα κύρια γνωρίσματα της, είναι αυτό της προσωπικής, συγκεκριμένης και ανιδιοτελούς αγάπης που δεν περιμένει ανταπόδοση, αλλά είναι απλόχερη και δυναμική. Ο Μπερδιάγιεφ κινείται σε ένα δίπολο μεταξύ θείου και ανθρώπινου, το οποίο φανερώνει ότι «*ἐνῶ ὁ κόσμος γεννᾷ τὸ ἄτομον, ὁ Λόγος δημιουργεῖ τὸ πρόσωπον*».⁸⁵ Διακρίνει την πνευματική από την «*ἐκ φύσεως αγάπη*». Η πρώτη είναι πληρέστερη και ανώτερη, την οποία πρέπει να αναζητεί και να βρίσκει ο άνθρωπος· η δεύτερη είναι ατελής και μπορεί να φτάσει μέχρι και τον μηδενισμό της, εάν τα κίνητρα της προέρχονται από πηγές αντίθετες προς αυτή, όπως ο ωφελιμισμός και η ιδιοτέλεια. Αυτό το είδος «*της φυσικής αγάπης οφείλει να πνευματοποιηθεί*». Συγκεκριμένα αναφέρει σε κείμενο του: «*Ἡ ἀγάπη δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ τὰς σχέσεις τοῦ φυσικοῦ ἀπέναντι τοῦ ὑπερφυσικοῦ ἀλλὰ ἀπὸ τὰς σχέσεις τοῦ προσώπου ἀπέναντι τοῦ προσώπου, ἀπὸ τὰς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Θεοῦ*».⁸⁶

Η συνειδητοποίηση, η επίγνωση του ανθρώπινου προορισμού σχετίζεται με την ικανότητα αναγνώρισης της αλήθειας, η οποία προκύπτει αβίαστα ως φυσικό επακόλουθο της πλήρους ελευθερίας του ανθρώπινου είδους να ερευνά, να αναγνωρίζει και να συνειδητοποιεί. Όσο αυθόρμητα προσπαθεί κάποιος να πλησιάσει, να ψάξει, να βρει την παρουσία του Θεού στη ζωή του, τόσο πιο εύκολα θα αντιληφθεί την πραγματικότητα της ζωής. Η οποιαδήποτε προσωπική παρέκκλιση, λόγω της αυτεξουσιότητας, εμποδίζει την ανακάλυψη της αλήθειας. Η συνειδητοποίηση του καλού και του κακού, αποτελεί για τον Μπερδιάγιεφ μια ανώτατη υπερφυσική αρχή, η οποία λειτουργεί επαναπροσδιοριστικά σε σχέση με την πορεία αναγνώρισης της αλήθειας του Θεού.⁸⁷ Μόνο όταν κάποιος έχει καθαρή συνείδηση «*ἢ ψυχὴ ἴσταται ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ἐλευθέρᾳ ἀπὸ πᾶσαν ἐπιρροὴν τοῦ κόσμου*».⁸⁸ Μέσα στην κοινωνία

⁸⁴ Μπερδιάγιεφ, 2016, σσ. 123-131.

⁸⁵ Μπερδιάγιεφ, 1950, σ. 265.

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 267.

⁸⁷ Στο ίδιο, σσ. 237-238.

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 239.

ο άνθρωπος καλείται να αγωνιστεί, να κοπιήσει, να υποφέρει εξαιτίας της αμαρτίας αλλά και να μετανοήσει και να ανακαλύψει την οδό της σωτηρίας του. Το αντίθετο της ελευθερίας είναι η με υπέρμετρο ζήλο προσκόλλησι σε μια ιδέα, η πλήρης εξαφάνιση του προσώπου. Στον Μπερδιάγεφ η έννοια του φανατισμού δείχνει την με βίαιο και απόλυτο τρόπο αποδοχή μιας άποψης, την πλήρη ατομική και εγωιστική σκέψη, τη ροπή προς την αμαρτία, την υπέρβαση των ορίων της δυνατότητας να αποκατασταθεί το πρόσωπο.⁸⁹ Η παραβίαση της ελευθερίας συμβαίνει, όταν θελήσει κάποιος να εκδηλώσει το καλό με τη βία. Γιατί η ελεύθερη αποδοχή, εκτός του ότι δεν ενέχει όρια περιορισμού και στενότητας προς τον συνάνθρωπο, ανοίγεται και συνυπάρχει μαζί με τις έννοιες της αγάπης, της δικαιοσύνης, της συναλληλίας, της αδελφοσύνης.⁹⁰

---

⁸⁹ Στο ίδιο, σσ. 240-241.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 245.

2. Προσωποκεντρική θεώρηση στο έργο του Νικολάι Μπερδιάεφ

2.1 Ποιοτικά και φυσιοκρατικά χαρακτηριστικά του προσώπου

2.1.1 Αξιολογικά και αριστοκρατικά χαρακτηριστικά του προσώπου

Ένα από τα ανεξήγητα ζητήματα που απασχολεί την ανθρωπότητα είναι η ίδια η δημιουργία του ανθρώπου. Η υπαρκτική του δράση πάνω στη γη έχει ιστορική βάση, διαρρηγνύοντας τη σχέση θείου και ανθρώπινου, προχωρώντας πέρα από το φαινόμενο και βρίσκοντας τη λύση του μυστηρίου στο «υπέρλογο». Η ιδιαιτερότητα του βρίσκεται στην αποκάλυψη της πραγματικής ταυτότητας του ανθρώπου ως προσώπου, μοναδικού και ανεπανάληπτου «όχι κατά φύση αλλά κατά πνεύμα». Οι δράσεις του πάνω στη γη αποδεικνύουν την ίδια την αδυναμία του ανθρώπου να αναγνωρίσει τα στοιχεία εκείνα που θα τον κάνουν να δει την αλήθεια αλλά και τη δύναμη να μπορεί να ανταπεξέρχεται στις εγκόσμιες ανάγκες και να επικοινωνεί με τον άλλον.⁹¹ Η ανελευθερία του και ο εγκλεισμός του μέσα σε στενά κοσμικά όρια δημιουργούν πόλωση. Ο άνθρωπος βιώνει μια τραγική αντινομία και προσπαθεί να απελευθερωθεί από αυτήν. Ο άνθρωπος έχει ποιοτικά χαρακτηριστικά τα οποία δεν βρίσκονται μέσα σε περικλειστα ηθικά νοήματα ούτε σε ηθικούς νόμους φτιαγμένους από ανθρώπινα χέρια. Η ανθρώπινη ελευθερία είναι τόσο επισφαλής και υποδεέστερη μπροστά στο δώρο της πλήρους ελευθερίας που έδωσε ο Θεός στους ανθρώπους. Εν τέλει, είναι μια προσπάθεια προσωπικής έκφρασης, αδύναμης μπροστά στο ελεύθερο κάλεσμα Του προς τον άνθρωπο.⁹² Για τον Μπερδιάεφ, έχει γίνει κατανοητή η διάκριση της κοσμικής και της αληθινής ελευθερίας έστω και εάν το πρόσωπο πλήρωσε το τίμημα της πτώσης του από την όντως ζωή.⁹³

Το ζητούμενο, λοιπόν, δεν είναι μόνο αν ο άνθρωπος αντιλήφθηκε τη θεϊκή αγάπη αλλά και εάν ανταποκρίθηκε ελεύθερα σε αυτό το κάλεσμα. Η Σταύρωση του Χριστού αποκαλύπτει την οδύνη και το τίμημα της ελευθερίας Του να σώσει τον κόσμο. Αλλά και ο άνθρωπος δημιουργεί σχέσεις με τους άλλους με έναν τρόπο οδυνηρό. Επομένως, κατανοείται ότι η αξιολογική έννοια της ελευθερίας βρίσκεται πέρα από τις γλωσσολογικές ερμηνείες που τείνουν στην ορθολογιστική σκέψη. Η ελευθερία ανάγεται σε ένα άλλο ανώτερο πνευματικό πεδίο.⁹⁴ Ο Θεός δημιούργησε τον άνθρωπο και την πλάση με ελεύθερο τρόπο και με τον ταυτό

⁹¹ Berdyaev, 1980, σσ. 14-15.

⁹² Στο ίδιο, σσ. 64-65.

⁹³ Στο ίδιο, σ. 78.

⁹⁴ Μπερντιάεφ, 2021, σσ. 110-111.

τρόπο επιθυμεί να σχετιστεί μαζί του, χτίζοντας δηλαδή μια μόνιμη και διαρκή επικοινωνία με τους ανθρώπους. Δεν υπάρχει κανένας περιορισμός, καμία ανελευθερία. Ο συνδετικός κρίκος για να πλησιάσει ο ένας τον άλλον είναι η αγάπη. Η υπέρβαση κάθε υλικής αναγκαιότητας, όταν προσεγγίζεται με αυτόν τον τρόπο, δίνει μια προσωπική θεμελίωση του ανθρώπινου όντος.⁹⁵

Η ταυτότητα του προσώπου φαίνεται κάθε φορά που ο άνθρωπος παλεύει να γνωρίσει το «είναι» του, να δημιουργήσει και να σχετιστεί με τον άλλον. Όλα αυτά κατορθώνονται μέσω της αγάπης. Η αγάπη είναι ένα αξιολογικό κριτήριο ζωτικής σημασίας, αφού μέσα από αυτήν ο άνθρωπος πορεύεται και εξελίσσεται. Η αποδοχή του άλλου προσώπου σημαίνει την καταφατική αναγνώριση της έτερης ύπαρξης με έναν τρόπο ώστε να συνυπάρχει *το εγώ και το εσύ ως εμείς* με ανιδιοτέλεια. Η πραγμάτωσή της αγαπητικής προσφοράς σημαίνει ότι ο άνθρωπος εξέρχεται από το εγωϊστικό προσωπείο, αποβάλλει τον μονοδιάστατο τρόπο σκέψης και συναναστρέφεται πλέον προσωπικά με τον άλλον. Είναι το πέρασμα από μια μονόπλευρη-ατομική σε μια κοινωνική και πολυπροσωπική ζωή, με ανιδιοτέλεια, με αυθόρμητη συμπαράσταση του ενός προς τον άλλον, σε μια προσωπική ζωή με πνεύμα Θεού. Για τον Μπερδιάγεφ, «Αυτό που διακηρύττει ο περσοναλισμός δεν είναι η αγάπη της ιδέας του αγαθού, μιας άφηρημένης ιδέας, αλλά η αγάπη ενός προσώπου, η αγάπη ενός συγκεκριμένου όντος, ζωντανού, ή αγάπη ενός “εσύ”». ⁹⁶ Η προσωπικότητα γνωρίζεται μέσω των πράξεων της. Το πρόσωπο, το οποίο αποδέχεται τον άλλον, αποδέχεται πρώτα τον εαυτό του. Η καλή ή κακή συναναστροφή εξαρτάται από την καλή ή κακή διαχείριση της ίδιας του της ύπαρξης. Ο Μπερδιάγεφ τονίζει ότι η «Η αγάπη είναι η ενόραση του προσώπου». Ο αγαπητικός και προστατευτικός τρόπος που καταφάσκει κάποιος για τον εαυτό του πρέπει να εκβάλλει και για τα υπόλοιπα πρόσωπα.⁹⁷

Μια ξεχωριστή ερμηνευτική απόδοση την οποία κάνει ο Μπερδιάγεφ μελετώντας την ψυχή του ανθρώπου είναι ότι αυτή μπορεί να εκλάβει πρώτον την ομαδικότητα και κοινωνικότητα του καθενός εγκόσμια, δεύτερον να διακρίνει την προσωπική πνευματικότητα. Το δεύτερο στοιχείο, της πνευματικής προσωπικής εγρήγορσης, φέρει αριστοκρατικά χαρακτηριστικά και είναι μια ποιοτική ανώτερη λειτουργία. Αυτήν την ανώτερη πνευματικότητα φέρουν για τον φιλόσοφο οι διανοητές και οι προφήτες, αυτοί οι οποίοι έχουν μια ζωή κοντά στον Θεό,

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 112.

⁹⁶ Berdiaeff, 1983, σσ. 223.

⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 224.

αναγνωρίζοντας την έκπτωση του κόσμου, ζώντας μέσα σε ένα νοσηρό περιβάλλον και βιώνοντας τον πόνο της πτώσης. Οι άνθρωποι που παρουσιάζουν μια πολιτισμική συνοχή είναι ικανοί στο να αναγνωρίζουν και να οργανώνουν κοινωνικά σύνολα αλλά δεν μπορούν να έχουν τη χάρη του πνεύματος, εάν δεν την βιώσουν πρώτα. Η αιρετική ομάδα των Γνωστικών στηρίχθηκαν πάνω στη γνώση των πραγμάτων του κόσμου, παραβλέποντας την κάθετη παρουσία του Χριστού στη γη και του σωτηριολογικού μηνύματος το οποίο φέρει.⁹⁸ Το χάρισμα της ταπεινοφροσύνης προϋποθέτει την πάλη του ανθρώπου να απαρνηθεί την περηφάνια, τον πονηρό λογισμό, ως νικηφόρα σκέψη κατά του κακού. Επίσης δεν περιέχει στοιχεία υποδούλωσης στον κόσμο, δηλαδή στοιχεία ανελευθερίας και ιδιοτέλειας. Όπως τονίζει ο Ρώσος στοχαστής, «Η ταπεινοφροσύνη είναι ή μετάβασις ἀπὸ τοῦ ἐγωκεντρισμοῦ εἰς τὸν θεοκεντρισμόν».⁹⁹

Η ενότητα ψυχής και σώματος φανερώνει μια πληρότητα τέτοια ώστε το πρόσωπο να κοινωνεί και να σχετίζεται. Η βιολογική ατομική προσωπικότητα είναι στοιχείο της ύπαρξης του, το οποίο ταυτόχρονα μπορεί να υπερβεί ο καθένας με τη δύναμη του πνεύματος, το οποίο προέρχεται από τον Θεό. Από μόνος του ο άνθρωπος δεν μπορεί να εκπληρώσει τον σκοπό της δημιουργίας του, της κοινωνικής και προσωπικής σχέσης με τον συνάνθρωπο, έχοντας ως γνώμονα την αποκατάσταση του προσώπου στα έσχατα. Οι υπερπροσωπικές αξίες δεν βρίσκονται μέσα στον κόσμο αλλά έξω από αυτόν.¹⁰⁰ Η υπαρξιακή ταυτότητα του όντος σημαίνει την κατάφαση της ανθρώπινης ύπαρξης, την συνοδοιπορία με τον άλλον, την αντίσταση σε πειρασμούς με την άσκηση.¹⁰¹ Ως ύπαρξη κατ' εικόνα Θεού, ο άνθρωπος πραγματώνει το πρόσωπο δημιουργώντας πολιτισμό και έχοντας πνευματικά εφόδια αναγνωρίζει την τραγικότητα του ανθρώπου και την πτώση του, επιθυμώντας μια εσχατολογική διέξοδο κοντά στον Θεό.¹⁰²

Η προσωποκεντρική θεώρηση της φιλοσοφικής σκέψης του Μπερδιάγεφ είναι εμφανής. Η υπαρξιακή οντολογία του είναι διαποτισμένη από έναν απόλυτο περσοναλισμό, διαπερνώντας πέρα από τη φιλοσοφική διάσταση και την κοινωνική. Ο Ρώσος φιλόσοφος θεωρεί ότι «το πρόσωπο είναι κάτι αμετάβλητο», έχει αριστοκρατικά στοιχεία, τα οποία δεν προέρχονται από την εγκόσμια τάξη, από ποσοτικές υλικές διαφοροποιήσεις της ανθρώπινης σκέψης, αλλά

⁹⁸ Μπερδιάγεφ, 1952, σσ. 30-35.

⁹⁹ Στο ίδιο, σσ. 172-173.

¹⁰⁰ Μπερντιάεβ, 1968, σσ. 14-15.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σσ. 93-94.

¹⁰² Στο ίδιο, σσ. 113-114.

ενέχει όλα τα στοιχεία του μικρόκοσμου.¹⁰³ Περιέχει στοιχεία καθολικότητας, μοναδικότητας και ατομικότητας που δεν περιορίζουν την ύπαρξη μέσα σε ένα μοναχικό πάσχων πρόσωπο αλλά σε ένα δημιουργικό και συμπονετικό, έχοντας διανύσει ήδη μια προσωπική πνευματική πορεία. Η δημιουργικότητα, η κοινωνικότητα είναι εκδηλώσεις που ανήκουν στην ιστορικότητα του και εκφράζονται μέσα από τον προσωπικό αξιακό αγώνα. Για τον Μπερδιάγεφ υπάρχουν στοιχεία κοινωνικού αριστοκρατισμού, τα οποία προέρχονται από το κληρονομήσιμο πλούτο και από τα αληθινά αριστοκρατικά χαρακτηριστικά που δεν σχετίζονται με τον προσωπικό κόπο και μόχθο, αλλά με τις χαρισματικές απολαβές που έχει κάποιος αφού καλλιεργήσει το εσώτατο είναι του.¹⁰⁴ Το χαρακτηριστικό της δημιουργικότητας είναι στοιχείο που φανερώνει την επιθυμία του ανθρώπου να παράγει, κατά την εικόνα του Θεού και να εξελιχθεί συμβαδίζοντας μαζί με τον άλλον σε μια πορεία αναγνώρισης του Θεού.¹⁰⁵ Αυτό σημαίνει ότι το αληθινό πρόσωπο κατέχει τέτοια ελευθερία εσωτερικά και εξωτερικά, στις εσωτερικές ενδόμυχες σκέψεις και στις κοινωνικές του συναναστροφές ώστε μπορεί να αποβάλλει κάθε ίχνος κυριότητας και κυριαρχίας προς τους άλλους.¹⁰⁶ Απέναντι στην ατομικότητα και στο πρόσωπο προτεραιότητα έχει το δεύτερο. Η κατοχή των θείων αξιών στον άνθρωπο, της πηγαίας δημιουργικής δραστηριότητας, της αγαπητικής ενσυναίσθησης, εξαρτώνται από την προσωπική ηθελημένη αποχή από κοσμικές αξιώσεις και εξουσίες. Συγκεκριμένα ο Μπερδιάγεφ επισημαίνει ότι «Ο Θεός δεν δημιούργησε καμία τάξη του κόσμου, και μέσω της δημιουργίας του δεν συνδέθηκε με κανένα είναι. Ο Θεός δημιουργεί μόνο όντα, δημιουργεί πρόσωπα τα οποία έχουν τη δυνατότητα να πραγματώνουν τους στόχους και τις επιθυμίες τους με ελευθερία».¹⁰⁷ Ο σκοπός του ανθρώπου είναι το πλησίασμα του στον Θεό. Ο Χριστός κατόρθωσε να γεφυρώσει το προσωπικό και το ιδιαίτερο με το υπέρλογο, «το πεπερασμένο με το άπειρο». Όλες οι προσωπικές αξίες αποκτούν νόημα και αξία χάρη στον ζωοδότη Θεό.¹⁰⁸

¹⁰³ Μπερδιάγεφ, 2019α, σσ. 28-32.

¹⁰⁴ Berdiaff, 1986, σσ. 149-150.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σσ. 152-154.

¹⁰⁶ Μπερδιάγεφ, 2019α, σ.103.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 117.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 66.

2.1.2 Πρόσωπο και εγκοσμιότητα

Ο περσοναλισμός είναι για τον Μπερδιάγεφ η μεγαλύτερη και υψηλότερη ανακάλυψη την οποία υποστήριξε σθεναρά, εμπλέκοντας στη φιλοσοφία τη θεολογική αναζήτηση του υπαρκτικού τρόπου του ανθρώπου και του Θεού. Στο έργο του «Για τον Ντοστογιέφσκυ» βρίσκουμε την ιδιαίτερη σπουδή και εξέταση του ανθρώπινου μυστηρίου και της σημαντικής ερμηνείας της ελευθερίας ως ποιοτικό γνώρισμα ανώτερης τάξης.¹⁰⁹ Στην αντίπερα όχθη, η ιδέα του μηδενισμού, η πλήρης απαξίωση των πνευματικών ιδεών, της ψυχής, των θείων ενεργειών, κυριαρχούν στη Ρωσία, τονίζοντας τα αποτελέσματα των ανθρωπίνων δημιουργημάτων περισσότερο και αναδεικνύοντας την οικονομία και τις φυσικές επιστήμες ως κορωνίδα της ανθρώπινης εξέλιξης.¹¹⁰ Τα κοινωνικά προβλήματα προκύπτουν από την υποδούλωση στην ύλη, από την ατομική προβολή και από την απόλυτη κυριαρχία των μαζών· εάν κατανοηθεί το γεγονός ότι όλες οι δημιουργικές πράξεις προέρχονται από τη θεία επενέργεια του πνεύματος, τότε θα αποβάλλει ο άνθρωπος τη δουλική στάση του απέναντι στην κοινωνική πραγματικότητα και τη λατρεία της ύλης και θα προσανατολιστεί προς το φως της ζωής και της ύπαρξης.¹¹¹

Στο φιλοσοφικό έργο του Μπερδιάγεφ κυριαρχούν οι έννοιες της ελευθερίας και του πνεύματος ως πνευματικές έννοιες που έχουν την αρχή τους στον Θεό, ο οποίος είναι Πνεύμα. «Υπάρχει μία μόνον Αποκάλυψις· είναι ή πνευματική Αποκάλυψις, ή Αποκάλυψις εν πνεύματι».¹¹² Ο άνθρωπος έχει φυσικά χαρακτηριστικά που είναι κοινά αλλά και προσωπικά, τα οποία τον καθιστούν μοναδικό και ξεχωριστό μέσα στην πλάση. Η βιολογική ύπαρξη δεν μπορεί από μόνη της να εκτελέσει κάτι, εάν δεν υπάρχει το πνεύμα, δηλαδή η προθετική ενέργεια που θα δραστηριοποιήσει τον άνθρωπο. «Ο άνθρωπος είναι πρόσωπο όχι κατά φύση, αλλά κατά πνεύμα. Κατά φύση είναι απλώς άτομο».¹¹³ Το πρόσωπο έχει στοιχεία που δεν είναι ασφαλώς φυσικά, ενέχει στοιχεία απειρότητας και περικλείει μέσα του όλον τον κόσμο. Επίσης, η εξελισσόμενη πορεία του δείχνει ακριβώς την προσωπικότητά του, την πραγμάτωση του μέσα στην κοινωνία.¹¹⁴

¹⁰⁹ Μπερντιάγεφ, 2017, σσ. 23-28, 79-91.

¹¹⁰ Μπερδιάγεφ, 1985, σσ. 64-66.

¹¹¹ Μπερντιάγεφ, χ.χ., σσ. 128. Μπερντιάγεφ, 2019α, σσ. 273-274.

¹¹² Μπερδιάγεφ, 1971, σ. 50.

¹¹³ Μπερντιάγεφ, 2019α, σ. 45.

¹¹⁴ Στο ίδιο, σσ. 45-47.

Η ξεχωριστή ύπαρξη του ανθρώπου δεν καθορίζεται ούτε από τη λογικότητα ούτε από τις κοινωνικές ενταξιακές ομάδες, αλλά από τον τρόπο που δρα μέσα στη φύση και με τον άλλον. Η ελευθερία κινήσεων και πράξεων του πρέπει να συνάδει με την «πρόσωπο προς πρόσωπο» κοινωνία, με την αυτεξούσια αποδοχή της θέλησης του Θεού.¹¹⁵ Το σημαντικό στη σκέψη του Μπερδιάγεφ είναι να κατανοηθεί ότι το προσωπικό χαρακτηριστικό δεν σχετίζεται με αυτό που βλέπει κανείς, με το αντικειμενικό αλλά με αυτό που βρίσκεται πάνω από το πρόσωπο και βρίσκεται και στον πνευματικό χώρο. Όπως είναι δύσκολη η απόδοση του με γλωσσολογικές ερμηνείες, διότι οι λογικοί και νοητικοί συνειρμοί περιορίζουν τη απόδοση εννοιών ώστε δεν μπορεί να παραμένει ανεξήγητο το πρόσωπο, έτσι δεν μπορεί να υπάρξει και η μεταφορά των φυσικών πεπραγμένων στο εσωτερικό υπαρκτικό κέντρο. «Αλλά το πρόσωπο είναι ανεξάρτητο απ' τη φύση, ανεξάρτητο απ' την κοινωνία και το κράτος. Αντιστέκεται σε κάθε καθορισμό έξωθεν, καθορίζεται μόνο εσωτερικά».¹¹⁶

Αναμφισβήτητα το πρόσωπο περιέχει στοιχεία υλικότητας αλλά και πνευματικότητας. Η ατομική του ύπαρξη με συγκεκριμένα ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά, κοινά για όλους, είναι προφανώς αναγκαία για τη διάκριση του είδους, ταυτόχρονα, όμως, περιέχει και προσωπικά, τα οποία φανερώνουν την ανωτερότητα του είδους του, αποκαλύπτουν τη δημιουργικότητά του, τον κόσμο όλο, την ελεύθερη κοινωνία με το άλλο πρόσωπο. Η επιθυμία και η διάθεση του καθενός προσδιορίζει τη στενή και αληθινή σχέση με τον άλλον. Η ατομικότητα δεν μπορεί από μόνη της να εκφράσει το πρόσωπο παρά μόνο την εγωκεντρικότητα. Μόνο στο εσώτερο της ύπαρξης βρίσκεται η αξιακή ποιότητα του ανθρώπου. Ο προσωπικός τρόπος ύπαρξης της Αγίας Τριάδος στηρίζει και ενδυναμώνει το ανθρώπινο πρόσωπο. Γίνεται κατανοητό ότι το πέρασμα του ανθρώπου στη γη είναι η συνειδητοποίηση της πρόσκλησης του από τον Θεό και η ελεύθερη καταφατική του επιλογή στο κάλεσμα αυτό, η οποία και πραγματοποιείται μόνο σε εκείνους που είναι φωτισμένοι με τη χάρη του πνεύματος. Η συνειδητοποίηση της αποστολής του ανθρώπου, η εσχατολογική αναζήτηση του Θεού ανοίγει τον άνθρωπο και εμπερικλείει ολόκληρο τον κόσμο και τη δημιουργία.¹¹⁷

Το πρόσωπο δεν μπορεί να υπάρχει από μόνο του. Σχετίζεται και κάνει αισθητή την παρουσία του σε σχέση με ένα άλλο πρόσωπο. Η συνύπαρξη του ενός με τον άλλον και η συμμετοχή του ενός στη ζωή του άλλου κάνει το πρόσωπο αισθητό μέσα στην κοινωνία. Όταν ο άνθρωπος

---

¹¹⁵ Στο ίδιο, σσ. 48-49.

¹¹⁶ Στο ίδιο, σσ. 50-51.

¹¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 61-67.

απομονώνεται ως μονάδα, κλείνεται στο εγωιστικό του κλουβί· τότε δύναται να περιορίζεται στην ατομικότητά του. Το πρόσωπο αφανίζεται, όταν δεν ανοίγεται, δεν συνδιαλέγεται με τον άλλον και δημιουργεί μια αποστασιοποιημένη ρήξη με τον συνάνθρωπο. Η αντικειμενοποίηση προέρχεται από αυτήν τη ρήξη και διάσπαση των ανθρωπίνων σχέσεων, όταν η συνάντηση δύο ανθρώπων αντί να ενώνει και να μεγαλώνει, κλείνει και κρατά αποστάσεις. Όταν το απρόσωπο κυριαρχεί μέσα στην κοινωνία, τότε ξεκινά η διάκριση και ο διαχωρισμός των πραγματικοτήτων. Ο καθένας εκλαμβάνει τη δική του πραγματικότητα, εγκοσμιοποιείται και κινείται πλέον επιφανειακά ορμώμενος όχι από τις πνευματικές του αξίες αλλά από τις κοινωνικές, οι οποίες είναι δευτερευούσης σημασίας. Το κύριο πρόβλημα του ανθρώπου είναι η δέσμευση του στα εγκόσμια αγαθά, ο αποπροσανατολισμός του από την πηγή της γνώσης του Θεού και η προσήλωση του στην ιστορική αντικειμενική πραγματικότητα.¹¹⁸

Ολόκληρη η ύπαρξή του, ψυχή και σώμα, φανερώνει τη δυνατότητα, την οποία έχει ο άνθρωπος να «πνευματοποιεί» ακόμη και το σώμα του, μέσω της ασκητικής τοποθέτησης απέναντι στα πράγματα, μέσω της συνεχούς επαγρύπνησης και πάλης ενάντια στα πάθη. Η κοινωνική πραγματικότητα, η καθημερινή επαφή με την ύλη, επιτείνουν τον οδυνηρό και εναγώνιο τρόπο ζωής, προσπαθώντας κάθε φορά ο άνθρωπος να ισορροπήσει ανάμεσα στον ασκητικό τρόπο ζωής και στον κοσμικό πειρασμό. Η δημιουργικότητα ως χαρακτηριστικό του πνευματικού προσώπου μπορεί να υπερβεί τη στατικότητα του αντικειμενικού κόσμου.¹¹⁹

Για τον Μπερδιάεφ η αξιακή εκτίμηση του προσώπου έγκειται στη δημιουργική προέλευσή του από τον Θεό, στην εκπλήρωση της θέλησης Του να δημιουργήσει ένα πλάσμα, το οποίο να σχετίζεται και να δημιουργεί ταυτόχρονα. Η ατομικότητα και η προσωπικότητα αποτελούν στοιχεία ενότητας, τα οποία φανερώνουν υπερ-προσωπικές αξίες. Δεν είναι μόνο δημιούργημα της ύλης ο άνθρωπος, ούτε μπορεί να γίνει αντικείμενο μόνο των θετικών επιστημών. Έχει πνευματική αξία, είναι πλασμένος σύμφωνα με την εικόνα του Θεού και είναι δημιουργός της κοινωνίας. Ακόμη και ο τρόπος συμπεριφοράς προς τους άλλους φέρει μια ηθική, η οποία δεν προέρχεται από ανθρωπίνους κανόνες. Ο τρόπος ύπαρξης της τρισυπόστατης Τριάδας, η αλληλοπεριχώρηση και διάκριση των θείων προσώπων γίνεται το υπαρκτικό παράδειγμα για την ανθρώπινη συμπεριφορά. Οτιδήποτε διαφορετικό είναι ζήτημα αυτεξούσιας βούλησης και παρέκκλισης από την ορθή ζωή. Τα χαρακτηριστικά της αγάπης, της θυσιαστικής ανιδιοτελούς

¹¹⁸ Ανανιάδης, 2003, «Το Πρόσωπο στον Ν. Μπερντιάεφ. Μια προσέγγιση της έννοιας του Προσώπου στο στοχασμό του Ν. Μπερντιάεφ», *Θεολογία* 80/3, σσ. 152-154.

¹¹⁹ Μπερντιάεφ, 2020, σσ. 62-63.

προσφοράς και της ενσυναίσθησης, αποτελούν υγιείς μορφές κοινωνικών επαφών μεταξύ των ανθρώπων. Ο σχεσιακός τρόπος ύπαρξης με τους άλλους δεν εγκλωβίζει τον άνθρωπο στο να γίνει δούλος των δημιουργημάτων του ούτε να απομονωθεί στην ατομικότητά του και να έχει κυριαρχικές τάσεις απέναντι στους άλλους. Η δημιουργική δράση του δείχνει ότι είναι ένα πρόσωπο που εξελίσσεται, δημιουργεί, παράγει. Η κοινωνικότητά του, η συμπεριφορά του στη γη, επικυρώνεται από την ηθική του στάση, η οποία, όπως προαναφέρθηκε παραπάνω, δεν προέρχεται από τον ανθρώπινο λογισμό. Ακόμη και οι κοινωνικές απολαβές και διακρίσεις προέρχονται από την πνευματική εμβάθυνση του καθενός. Η υπευθυνότητα των πράξεων του, η κατανόηση της λειτουργικότητας του στη γη, τον καθιστούν πρόσωπο με αξίες μη προερχόμενες από τον εδώ κόσμο αλλά από αυτόν της Βασιλείας του Θεού.¹²⁰

Το πρόσωπο είναι μοναδικό, υποκειμενικό και εισβάλλει στην κοινωνία μέσω του όλου ανθρώπου, μέσω της προθετικής επιθυμίας του να σχετιστεί και να ανελιχθεί. Μάλιστα είναι τέτοια η δύναμη της ψυχής που μπορεί να εξαγάγει και το σώμα. Η απομόνωση από τον κόσμο ως παιδευτική σημασία του ασκητισμού βοηθά στο να καταλάβει ο άνθρωπος την πρόσκαιρη παρουσία του στον αντικειμενικό κόσμο και τη συνειδητοποίηση του προορισμού του.¹²¹

Στην έσχατη όξυτητα αυτού του αισθήματος μοναξιάς, τὸ κάθε τι μοῦ φαίνεται ξένο καὶ ἕτερογενές. Δεν νοιώθω πιά ὁ ἑαυτός μου, δὲν νοιώθω πὼς βρίσκομαι στη γενέτειρά μου· σ' αὐτὸν τὸν κόσμο πὸς μοῦ φαίνεται ξένος δὲν βρίσκομαι στην πατρίδα τοῦ πνεύματός μου.¹²²

Ο άνθρωπος κατά τον Μπερδιάγεφ δεν γεννήθηκε για να ζήσει μόνος του. Η επικοινωνία και η επαφή του με τον άλλον αποτελούν βασικά στοιχεία του προσώπου. Το πρόσωπο επιθυμεί τη συμμετοχή, τη συνεργασία, την ανταπόκριση του ενός προς τον άλλον. Η μονομερής προσπάθεια μετοχής στα προβλήματα του άλλου, στην καθημερινότητά του δεν είναι σωστή κοινωνία σχέσεων, αφού δεν υπάρχει η αμοιβαία κίνηση και το πλησίασμα του ενός προς τον άλλον.¹²³ Ο ναρκισσιστικός τύπος, ο φίλαυτος, είναι μια λανθασμένη κοινωνική στάση εκ μέρους της ατομικής ύπαρξης, γιατί βλέπει ο καθένας μόνο την επιφάνεια, αγαπά την εξωτερική πλευρά του κόσμου, χωρίς να έχει ανακαλύψει

¹²⁰ Μπερδιάγεφ, 1950, σσ. 97-104.

¹²¹ Berdiaeff, 1983, σσ. 107-111.

¹²² Στο ίδιο, σ. 112.

¹²³ Στο ίδιο, σ. 133.

την αλήθεια του είναι του.¹²⁴ Η κοινωνικότητα είναι μια βασική λειτουργία των ζώντων, αφού μέσα από αυτήν ο άνθρωπος ανακαλύπτει, γνωρίζει, εξελίσσεται. Το κύριο ζήτημα που προκύπτει βρίσκεται στο απρόσωπο, στη γενίκευση των συμπεριφορών, στους ρόλους που καλείται να ανταπεξέλθει στις καθημερινές συναναστροφές.¹²⁵ Ο διαφορετικός άλλος δεν είναι αντικείμενο, δεν είναι απρόσωπη μονάδα ή ομάδα. Υπάρχουν φορείς, κοινωνικές ομάδες που αποτελούνται από πρόσωπα. Εδώ βρίσκεται κανείς και την απάντηση για την κατανόηση του τρόπου λειτουργίας του κόσμου. Δεν είναι η κοινωνία και οι θεσμοί της αυτά τα οποία εξυψώνουν τον άνθρωπο. Είναι το πρόσωπο που βελτιώνει την ποιότητα της ζωής, η αξιακή του τοποθέτηση μέσα στην κτίση, η οποία βρίσκεται υπεράνω από κάθε είδους συλλογικότητα ή κράτος.¹²⁶ Το πρόσωπο εδραιώνεται μέσα στον κόσμο όχι με κομφορμιστικές αυτοματοποιημένες πράξεις αλλά ελεύθερα και δημιουργικά, αναδεικνύοντας την αξία και σημασία του πάνω στη γη.

---

¹²⁴ Στο ίδιο, σσ. 113-116.

¹²⁵ Στο ίδιο, σ. 119.

¹²⁶ Στο ίδιο, σσ. 127-129.

2.2 Περσοναλισμός και εσχατολογία

2.2.1 Από τη δημιουργική πράξη στην αποκάλυψη του πνεύματος

Η προσωπική ύπαρξη είναι μια ποιοτική αξία ανώτερη από οποιαδήποτε αντικειμενική συλλογικότητα όπως της οργανωτικής κοινωνίας ή της κρατικής δημιουργίας. Στη ζωή του ο άνθρωπος αποκαλύπτει τις δημιουργικές εμπνεύσεις, την κρυμμένη χαρισματικότητά του, την πνευματική του ορμή μέσω των πράξεων του. Ο λογικός ειρμός των σκέψεων ίσως να είναι εμπόδιο στην ελεύθερη πραγμάτωση ιδεών. Η σύλληψη του κόσμου ενυπάρχει εσωτερικά στον άνθρωπο και εξωτερικεύεται μέσω των δημιουργιών του. Η προτεραιότητα του προσώπου έναντι της φυσικής ύλης είναι εμφανής, αφού οι πράξεις αντικειμενικά δεν έχουν υπαρκτικό κέντρο.¹²⁷ Η κοινωνική και φυσική υπόσταση του ανθρώπου δεν αναιρεί την προσωπική. Για τον Μπερδιάεφ: «...τὸ πρόσωπο δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὡς φαινόμενο, ἀλλὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὡς νοούμενο...».¹²⁸ Ως ενιαία ύπαρξη καλείται να αναδείξει τα προσωπικά χαρακτηριστικά μέσα στις κοσμικές κινήσεις, αναδεικνύοντας την πνευματική ανωτερότητα του. Οι εξωτερικές πραγματικότητες, όπως τα έθνη, οι κοινωνικές οργανώσεις, δεν περιέχουν προσωπικές αξίες. Είναι δράσεις ανθρώπων όχι μεμονωμένων αλλά συλλογικοτήτων. Ούτε το μεμονωμένο άτομο μπορεί να καταφέρει να γίνει πρόσωπο, αφού δεν κοινωνεί με τον άλλον, δεν αναγνωρίζει την Imago Dei δημιουργία του.¹²⁹

Το κύριο ζήτημα που έχει να ξεκαθαρίσει ο άνθρωπος είναι ότι δεν πρέπει να γίνεται δούλος των πράξεων του, να λειτουργεί κυριαρχικά, αλλά να αναγνωρίζει ότι όλες οι ενέργειες του δεν προέρχονται από τις φυσικές δυνάμεις του, αλλά κατά χάρη από το Άγιο Πνεύμα. Πρέπει να απεγκλωβιστεί από την προσωρινή εγκόσμια ζωή, να κατανοήσει τον πόνο ως ανθρώπινη διαστρέβλωση, ως λάθος προσανατολισμό του προσώπου προς τον σκοπό της ύπαρξης του και να πιστέψει στον Θεό. Η παρουσία του Χριστού είναι η πιο σημαντική αποκαλυπτική θεϊκή παρουσία, όπως ήταν και οι προφητικές εμφανίσεις των ανθρώπων της Παλαιάς Διαθήκης. Η έμπνευση αυτών προέρχονταν όχι από τη λογική σκέψη αλλά από τη χάρη του αγίου Πνεύματος. Το πνεύμα καρποφορεί εκεί όπου υπάρχει αμοιβαία κατανόηση, αληθινή αγάπη και ελεύθερη ανιδιοτελής κίνηση προς τον άλλον. Ο άνθρωπος μπορεί να γίνει δεκτικός της

¹²⁷ Μπερντιάεφ, 2010, σσ. 199-200.

¹²⁸ Στο ίδιο, σ. 209.

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 210.

θείας χάρις αρκεί να συγκατατεθεί θετικά και δεχτεί με πρόθυμο τρόπο το κάλεσμα για την κοινωνία πρόσωπο προς πρόσωπο, για τη γνωριμία αλλήλων.¹³⁰

Το πρόσωπο έχει αριστοκρατικά στοιχεία, τα οποία φανερώνουν αξίες που δεν προέρχονται από τον νου αλλά από τον ίδιο τον Θεό. Ο Θεός είναι πνεύμα, δηλαδή ελευθερία. Η αινιγματική για τους ανθρώπους παρουσία της Αγίας Τριάδος αποκαλύπτει όλα εκείνα τα αξιολογικά γνωρίσματα της αγάπης στην αναζήτηση του Θεού, όπως η δημιουργικότητα και η πρόθυμη κοινωνία μεταξύ ανθρώπων.¹³¹ Η πραγμάτωση του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία σημαίνει συνεχή αγώνα ανάδειξης όχι του αντικειμενικού κόσμου αλλά του νοούμενου. «Η αληθινή εικόνα και μορφή ενός ανθρώπου είναι η δημιουργική ενότητα».¹³² Οι πράξεις του ανθρώπου προϋποθέτουν όχι μόνο τον νου αλλά και την έμπνευση, την έκσταση του νου ώστε να παράγει κάτι νέο και διαφορετικό. Η κάθε μορφή τέχνης είναι αξιοθαύμαστη γιατί περιέχει μέσα της μια αλήθεια, η οποία προβάλλει προς τα έξω και παρουσιάζει μια διαχρονικότητα.¹³³ Η δημιουργικότητα, λοιπόν, σχετίζεται με την ελεύθερη διαχείριση των υλικών στοιχείων και ασφαλώς συνδέεται με την έμπνευση. «Η ελευθερία έρχεται εκ του πνεύματος» με σκοπό να μεταβάλλει και να αλλάξει τη ζωή προς το καλό.¹³⁴ Η πνευματικότητα δεν βρίσκεται μέσα στα αντικείμενα. Υπάρχει στον άνθρωπο και εξαρτάται από τη θέλησή του, εάν θα αξιοποιηθεί ή όχι. Έχει μια δυναμικότητα, η οποία τον αφυπνίζει ώστε να πράττει έργα αγάπης.¹³⁵ Η αποδέσμευση του ανθρώπου από τα κοινωνικά ζητήματα σημαίνει την απελευθέρωσή του από την προσκόλληση στην επίγεια πραγματικότητα και την ανάδειξή του σε ελεύθερη προσωπική ύπαρξη.¹³⁶ Η αποκάλυψη του πνεύματος σημαίνει ότι με πόθο αναζητήθηκε ο προσωπικός Θεός και από την άλλη η ελεύθερη κάθοδος του Χριστού επιβεβαιώνει την αμοιβαία αναζήτηση και σχέση του μεταξύ Θεού και ανθρώπου. «Διὰ τοῦ ἔρωτος ὁ ἄνθρωπος ὑψοῦται πρὸς τὸν Θεόν, ἐνῶ διὰ τῆς ἀγάπης ὁ Θεός κατέρχεται εἰς τοὺς ἀνθρώπους».¹³⁷

Το Πνεύμα λοιπόν αποκαλύπτεται εκεί όπου υπάρχει συνεργασία, θέληση και προσωπική προσπάθεια. Η ύπαρξη του Θεού αναγνωρίζεται σε περιστάσεις όπου ο άνθρωπος είναι θετικός και ελεύθερος να ανταποκριθεί στη θεϊκή αγάπη Του. Τα παραδείγματα της Βίβλου

---

¹³⁰ Στο ίδιο, σσ. 226-231.

¹³¹ Στο ίδιο, σσ. 232-234.

¹³² Στο ίδιο, σ. 254.

¹³³ Στο ίδιο, σσ. 256-257.

¹³⁴ Μπερδιάγιεφ, 1971, σ.192.

¹³⁵ Στο ίδιο, σ. 193.

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 183.

¹³⁷ Στο ίδιο, σ. 202.

φανερώνουν την καταφατικότητα του ανθρώπου να δεχτεί ελεύθερα τον Θεό. Οι προφητείες, το γεγονός της φλεγόμενης βιάτου, η μεταστροφή του Παύλου ο οποίος από διώκτης του χριστιανισμού γίνεται οικουμενικός κήρυκας του, αποκαλύπτουν μια πρόσκληση εκ μέρους της θεϊκής αγάπης και μια ηθελημένη ανθρώπινη αποδοχή μέσω βιωματικών εμπειριών. Ακόμη και η παρουσία του Υιού στη γη, αν και είναι μια ιστορική πραγματικότητα, έχει μια ειδική αποστολή: τη σωτηρία του ανθρώπου. Ο Υιός εμφανίζεται προστάτης του κόσμου, υπηρέτης του και όχι με βασιλικές αξιώσεις. Τα θαύματα είναι αποκαλυπτικά γεγονότα, ανεξήγητα σημεία για τον ανθρώπινο νου, τα οποία φανερώνουν μια άλλη πνευματική τάξη.¹³⁸ Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι ο παράγοντας της ελεύθερης αποδοχής, της ελεύθερης εκλογής δηλώνει μια ενεργητική διάθεση εκ μέρους του ανθρώπου να πράξει, να δημιουργήσει και να επικοινωνήσει μέσα στον κόσμο. Η εικόνα του Θεού, η ζωή του Χριστού, γίνεται πρότυπο μίμησης για όσους θέλουν να τον ακολουθήσουν. Η ανθρώπινη πράξη είναι σαφώς διαφορετική και υποδεέστερη και τα όρια της ελευθερίας εγκλωβίζονται μέσα σε κλειστά περιθώρια νόμων προς όφελος της κοινωνίας, σε γνώσεις επιστημονικές οι οποίες φανερώνουν μια εξελικτική πορεία.¹³⁹

Ο χρονικός προσδιορισμός είναι μια εξωτερική αντικειμενική μορφή. Δεν υφίσταται στα πλαίσια της περσοναλιστικής ελευθερίας του πνεύματος παρά μόνο ως ένα χρονικό σημείο ένδειξης της ύπαρξης του ανθρώπου πάνω στη γη. Η κάθετη ρήξη του πνεύματος στη γη φέρει επαναστάσεις, αλλαγές και ρωγμές, γιατί ο κόσμος δεν είναι έτοιμος να δεχτεί τη νέα πραγματικότητα, τη μεταμορφωτική ενέργεια του πνεύματος, παραμένοντας βυθισμένος στην εγκόσμια ζωή και στα προβλήματά της. Προς χάρη του γενικού, διαστρεβλώθηκε ή παραμερίστηκε το προσωπικό. Η αποδοχή της βλεμματικής επαφής στην κοινωνία είναι η αρχή συνειδητοποίησης της έλλειψης πνευματικότητας. Ο ασκητισμός προβάλλει όχι ως αποκοπή από την κοσμική κοινωνία αλλά ως προσωπικός τρόπος αντίχενυσης του νέου κόσμου, του Θεού.¹⁴⁰ Συγκεκριμένα ο Μπερδιάγεφ αναφέρει:

Ἡ καινούργια πνευματικότητα δὲν εἶναι μιὰ ἀπόσπαση, μιὰ φυγή ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο, ...εἶναι μιὰ πνευματικὴ κατάκτηση τοῦ κόσμου ποὺ καταλήγει σὲ μιὰ πραγματικὴ μεταμόρφωση, χωρὶς νὰ ἀντικειμενοποιῆ τὸ πνεῦμα στὸν κόσμο, ἔτσι ὅπως εἶναι·

¹³⁸ Μπερντιάεφ, χ.χ., σσ. 98-99.

¹³⁹ Στο ίδιο, σσ. 125-128.

¹⁴⁰ Μπερντιάεβ, 1968, σσ. 194-196.

υποτάσσει τὸν κόσμον σὲ μιὰ ἐσωτερικὴ ὕπαρξιν ποὺ παραμένει πάντα βαθιὰ προσωπικὴ, καταστρέφει τὸ φάντασμα τοῦ «γενικοῦ», μὲ ἄλλους ὅρους ἐκπληρώνει μιὰ περσοναλιστικὴ ἐπανάσταση.¹⁴¹

Ἡ προσωπικὴ ἀναζήτησις τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἡ ἐπιλογὴ ἀποστροφῆς ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια καὶ ἡ ἐντρύφηση στὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος σημαίνουν τὸν προσωπικὸ ἀγῶνα ἐνάντια στὴν τραγικότητα τοῦ ἀνθρώπου, στὴν οδυνηρότητα τῆς ὕπαρξης, στὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸ κοσμικὸ φρόνημα. Μέσω τῆς θείας μυσταγωγίας ἀποκαλύπτεται ὅλη ἡ ἀλήθεια καὶ ὁ ἀνθρώπος δεχόμενος τὴ σωτήρια λειτουργία τῶν μυστηρίων σώζεται. Ἡ ἀγαπητικὴ προσέγγισις τοῦ ἐνός πρὸς τὸν ἄλλον μετατρέπεται σὲ προσωπικὴ σχέση με τὸν διπλανό, συνυπάρχει μαζί με τοὺς πολλούς. Ἡ σωστικὴ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ ἐνεργεῖ σὲ ὅλους ἀνεξαιρέτως καὶ μόνον ἡ ἐπιλεκτικὴ ἀτομικὴ τοποθέτησις διαχωρίζει τὸ πλησίασμα ἢ τὴν ἀρνήσιν τῆς ἀποδοχῆς τοῦ Θεοῦ. Τα χαρίσματα ἀνοίγουν πνευματικὸς δρόμους ὥστε νὰ ἐρθεῖ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ νὰ ἐμπνεύσει δημιουργικὰ τοὺς γύρω του ὥστε νὰ γίνονται ἔργα ἀγάπης καὶ προσφορᾶς πρὸς τὸν πλησίον. Ἡ ἐντολὴ τῆς ἐλεύθερης ἀνιδιοτελοῦς ἀγάπης, τὸ «ἀγαπάτε ἀλλήλους», νοεῖται ὡς δῶρο τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἀνθρώπον σύμφωνα με τὸν δικόν του τρόπο ὑπάρξεως, «ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστίν».¹⁴² ΓΙΑ τὸν Μπερδιάγεφ, «Ἡ ἀγάπη ἀσφαλῶς εἶναι δημιουργία, ἢ γνῶσις ἀσφαλῶς εἶναι δημιουργία, ἢ μεταμόρφωσις τῆς φύσεως ἀσφαλῶς εἶναι δημιουργία, ἢ ἐλευθερία ἀσφαλῶς εἶναι δημιουργία».¹⁴³ Στὴν ἐλεύθερη δραστηριότητα ὑπάρχει ἓνα λεπτό σημεῖο τῆς ἐκστασης τὸ ὁποῖο μεταμορφώνει τὸν κόσμον καὶ ἀνυψώνει τὸν ἀνθρώπον ἀπὸ τὸν κοσμικὸ χρόνον στὸν αἰώνιον χρόνον.¹⁴⁴

¹⁴¹ Στο ἴδιο, σσ. 196-197.

¹⁴² Στο ἴδιο, σσ. 198-202.

¹⁴³ Στο ἴδιο, σ. 203.

¹⁴⁴ Μπερδιάγεφ, 2010, σσ. 260-264.

2.2.2 Περσοναλισμός και εσχατολογία στον Νικολάι Μπερδιάγεφ

Το πρόσωπο διαδραματίζει καίριο και σημαντικό ρόλο στον φιλοσοφικό στοχασμό αλλά και στην υπαρξιακή αναζήτηση του Μπερδιάγεφ. Η θεολογική κατεύθυνση του προσώπου είναι απαύγασμα όχι μόνο μιας ερμηνευτικής και κριτικής διείσδυσης αλλά και ένα ερευνητικό αποτέλεσμα κατόπιν διαφόρων στοχαστικών και κριτικών προσεγγίσεων ώστε να αναδειχθεί το βάθος της αλήθειας του κόσμου. Για τον Μπερδιάγεφ ο άνθρωπος διαθέτει όχι μόνο ατομικά αλλά και πνευματικά χαρακτηριστικά στα οποία προτάσσει την προσωπική σχέση της Αγίας Τριάδος. Η ζωή του ανθρώπου γίνεται ένα προσωπικό άθλημα το οποίο καλείται να πραγματώσει μέσω των ενεργητικών χαρισμάτων που έχει λάβει από το πνεύμα, μεταμορφώνοντας ταυτόχρονα όχι μόνο τον εαυτό του αλλά και την πλάση ολόκληρη.¹⁴⁵ Η φωτιστική, λοιπόν, χάρη μπορεί να ερμηνευθεί και ως έλλαμψη του νου, μια προοδευτική αναγνώριση εκ μέρους του ανθρώπου της πνευματικής φύσης και του προορισμού του.¹⁴⁶ Στον ιστορικό χρόνο σαρκώνεται ο Υιός του Θεού, σταυρώνεται και ανασταίνεται. Η κατανόηση της καθόδου του Χριστού στη γη και της διδασκαλίας Του, οδηγεί σε μια προοδευτική αναγνωριστική πορεία προς ένα εσχατολογικό τέλος, σε μια πορεία νέας ζωής κοντά στον Θεό.¹⁴⁷

Η εξελικτική βιολογική ανθρώπινη πορεία δείχνει μια ιεραρχική και στατική εξέλιξη, η οποία εξηγεί μεν το πώς μπορεί να συνέβη κάτι, αλλά αγνοεί την πηγή της δημιουργίας. Τα διαφορετικά χρονικά διαστήματα της ανθρωπότητας περιγράφουν την τραγική διαδρομή του ανθρώπου, μέσα από αντιφάσεις και ταλαντεύσεις μέχρι να βελτιωθεί η συνθήκη της ζωής του, να εντοπιστεί η πλάνη και το κακό στον κόσμο, να αναγνωριστεί στον άλλον το δικό του πρόσωπο, να περάσει δια πυρός και σιδήρου μέχρι να εννοήσει την προσωπική του πορεία προς τον Θεό.¹⁴⁸ Ο μονισμός και η τελειότητα της φύσης δεν μπορούν να προσφέρουν τίποτα στην ανακάλυψη της πνευματικής ύπαρξης. Η φυσική εξελικτική αρχία δεν μπορεί να απαντήσει στο «ποιος και γιατί» του ερωτήματος της ύπαρξης, διότι βλέπει μόνο το αντικειμενικό ανθρώπινο κατόρθωμα και όχι το βάθος του.¹⁴⁹ Στον χριστιανισμό η ανθρώπινη προσωπικότητα προβάλλεται ως βάση της πνευματικότητας που φέρει και της εμπειρίας του

¹⁴⁵ Μπερδιάγεφ, 2016, σ. 28.

¹⁴⁶ Μπερδιάγεφ, 1952, σ. 312.

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σσ. 314-315.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σσ. 317-318.

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 322.

με την πηγή της ζωής, τον Θεό. Η ελευθερία ως ανώτερο πνευματικό χαρακτηριστικό επηρεάζει τον ανθρώπινο ψυχισμό και κείται πάντοτε σε προτεραιότητα σε ό,τι και αν κάνει ή θέλει ο άνθρωπος.¹⁵⁰

Το πρόσωπο, λοιπόν, έχει λόγο ύπαρξης μόνο στον ιστορικό χρόνο. Η εγκόσμια ζωή αποκτά νόημα και αξία από τα έσχατα. Η αναγνώριση της ιστορικότητας του ανθρώπου, του εφήμερου τρόπου ύπαρξης και της προσμονής του τέλους, σημαίνει τη συνειδητοποίηση του πραγματικού λόγου ύπαρξης πέρα από κάθε επιφανειακή και κοσμική φανέρωση. Το έντονο εσχατολογικό προσδιορισμό του προσώπου τονίζει εμφαντικά ο Μπερδιάγεφ στην αυτοβιογραφία του, αποκηρύσσοντας οποιαδήποτε κομφορμιστική συμπεριφορά από μέρους του σε σχέση με τη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα, διακηρύσσοντας το δικαίωμα της ελευθερίας να ανακαλύπτει ο καθένας τον εαυτό του και τη θέση του μέσα στην κοινωνία.¹⁵¹

Το πρόσωπο νοηματοδοτείται μέσα από το γεγονός της ανάστασης του Χριστού. Το επίγειο τέλος εκλαμβάνεται με μια τραγικότητα λόγω της ορθολογιστικής σκέψης. Ο ανέτοιμος άνθρωπος βλέπει το κακό στο μυστήριο του θανάτου εξαιτίας της αντικειμενικής κρίσης του. Ξεχνά ή δεν μπορεί να κατανοήσει ότι ο λόγος της ύπαρξης δεν βρίσκεται σε αυτόν τον κόσμο, αλλά πέρα από αυτόν. Ο τελικός σκοπός δεν αποκαλύπτεται μέσα στον ιστορικό χρόνο αλλά και δεν μπορεί να μην συσχετισθεί και με αυτόν.¹⁵² Η παρουσία του Ιησού Χριστού στη γη είναι μια αποκαλυπτική σωστική παρέμβαση απέναντι στην αμαρτωλότητα της ανθρώπινης ύπαρξης. Μόνο μέσω της πνευματικότητας μπορεί ο άνθρωπος να επαναφέρει την αξιοπρέπεια του, μέσω του σωστού προσανατολισμού του ο οποίος δεν είναι εγκόσμιος αλλά εσχατολογικός.¹⁵³ Η αδυναμία του να στηρίξει αξίες όπως της θυσιαστικής αγάπης και της ηθελημένης συνεισφοράς επέφερε την πτώση στην κοινωνία και την κακοδιαχείριση πραγμάτων και προσώπων. Ο άνθρωπος από ελεύθερος έγινε δούλος και υπηρέτης. Παραμερίστηκε το πνεύμα και γεννήθηκε ο ανταγωνισμός και η βία.¹⁵⁴ Μόνο στο τέλος, στα έσχατα, το *Βασίλειο του Πνεύματος* μπορεί να αποκαλύψει την πραγματική ζωή. Η ανθρώπινη ύπαρξη θα εκπληρώσει τον σκοπό της κοντά στον Θεό. Η δημιουργική πράξη είναι μια οδός προετοιμασίας για τη νέα ζωή. Συγκεκριμένα, ο Μπερδιάγεφ αναφέρει: «Ο άνθρωπος όχι μόνο άναμένει τὸ τέλος, ἀλλὰ προετοιμάζει καὶ τὸ δρόμο του...» Η δημιουργική δράση τοῦ ἀνθρώπου

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 323.

¹⁵¹ Berdiaeff, 1979, σσ. 288-291.

¹⁵² Μπερδιάγεφ, 2010, σσ. 326-329.

¹⁵³ Στο ίδιο, σ. 351.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σσ. 349-350.

είναι απαραίτητη για την ἔλευση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ὁ Θεός τὴ χρειάζεται καὶ τὴν ἀναμένει». ¹⁵⁵ Μέσα ἀπὸ αὐτὴν μπορεῖ νὰ ἀναγνωρίσει τὴν ἀμαρτωλότητά του, νὰ ξεπεράσει τὴν τραγικότητά του, νὰ ἀσκηθεῖ στα ποιοτικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὑπαρξῆς του καὶ νὰ βρεῖ τὴν προσωπικὴ του λύτρωση. ¹⁵⁶

Το τέλος τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας δὲν βρίσκεται μέσα στον ἱστορικό χρόνο. Ὅσοι προσπάθησαν νὰ βρουν τὸ νόημα τῆς ζωῆς μέσα σὲ αὐτὸν τὸν κόσμο ἀπέτυχαν καὶ υποδουλώθηκαν ἢ νικῆθηκαν ἀπὸ τὶς ἴδιες μάχες ποὺ ἔδωσαν. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἡ ουμανιστικὴ θεωρία, ἡ ὁποία ἐνῶ ἔδειχνε ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἄνθρωπο στα πλαίσια τῆς ἰσότητος ευκαιριῶν ἢ στο δικαίωμα τῆς ἐργασίας γιὰ ὅλους, ἐντούτοις κατακρημνίστηκε γρήγορα, μιὰ καὶ δημιουργοῦσε περισσότερα προβλήματα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἔλυνε. Ἡ ἀπρόσωπη ἰδέα, ἡ μαζοποίηση ἐκρῦβε τὴν πνευματικότητα τοῦ προσώπου. Ἡ παράβλεψη τοῦ προσωπικοῦ στοιχείου καὶ τῆς δυναμικότητας τῆς δημιουργίας ὁδηγοῦσε σὲ ἓνα τέλος τῆς περιπέτειας τῆς ζωῆς «ἐν χρόνῳ». Ἡ ἀνθρώπινη περιπέτεια, ὁμῶς, δὲν σταματᾷ μέσα στον χρόνο. Ἀντλεῖ τὴ δημιουργικὴ πορεία τῆς ἀπὸ τα ἔσχατα, ἀπὸ τὴν πλήρη ἀνανοηματοδότηση τῶν πάντων «ἐν Χριστῷ». ¹⁵⁷ Ὁ Π. Καλαϊτζίδης σὲ κείμενό του ἀναφέρει ὅτι οἱ χριστιανοὶ εἶχαν ἐπίγνωση τῆς ξενικότητας τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, ἐβλέπαν στὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ ὄχι τὸ τέλος, ἀλλὰ τὴν ἀρχὴ μιᾶς μεταμορφωμένης ζωῆς, τὴν εἰσδοχὴ τῶν ἐσχάτων μέσα στον χρόνο. ¹⁵⁸

Στὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου παρατηροῦνται ἐπαναστάσεις, διαστρεβλώσεις, τὶς ὁποῖες δημιούργησαν οἱ κατὰ καιροὺς συνθήκες ὥστε νὰ παραποιηθεῖ καὶ τὸ ὅλο νόημα τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἡ ἐπίγεια ἐγκαθίδρυση τῆς *Βασιλείας τοῦ Θεοῦ* υπῆρξε ἓνα ὀρθολογιστικὸ σχέδιο ἀπὸ ἰσχυροὺς ἄνδρες, ἡ ὁποία πολλαπλασίασε τὰ δεινὰ καὶ τὴν οδύνη στον κόσμο. Μάλιστα υπῆρχαν καὶ αὐτοὶ ποὺ ζητοῦσαν τὸν ἐπίγειο παράδεισο στο ὄνομα τῆς ἀδελφοσύνης, τῆς εἰρηνικῆς συνύπαρξης καὶ τῆς δικαιοσύνης, ἀφαιρώντας τὸ θρησκευτικὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὴν ὕλη καὶ ἀναδεικνύοντας τὸν ἀνθρώπινο παράγοντα ὡς κύριο παράγοντα τῆς κοσμικῆς ἐξέλιξης. Δια τῆς βίας, ὁμῶς, δὲν ἐξαγοράζεται ὁποιαδήποτε μορφή κοινωνικοῦ καλοῦ. Τὸ καλὸ δὲν ἐμφανίζεται με τὸν περιορισμὸ τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ με τὴν πλήρη καὶ ἐλεύθερη ἀποδοχὴ τῆς ἀναγνώρισης τοῦ καλοῦ. Στον χριστιανισμό ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀδύναμης προσωπικότητας καλεῖ τὸν ἄνθρωπο νὰ βρίσκεται σὲ πνευματικὴ ἐτοιμότητα μέσω

¹⁵⁵ Στὸ ἴδιο, σ. 355.

¹⁵⁶ Στὸ ἴδιο, σ. 358.

¹⁵⁷ Μπερντιάεφ, 2021, σσ. 276-284.

¹⁵⁸ Καλαϊτζίδης, (ἐπιμ.), συλλογικὸ, 2003, σσ. 344-345.

της άσκησης. Ο προσωπικός αγώνας και ο βαθμός της έντασης του θα αναδείξει από μέσα προς τα έξω την αλήθεια της ζωής.¹⁵⁹

Η τραγωδία του ανθρώπινου προσώπου είναι να ζει κάποιος ανελεύθερα, δουλωτικά ή κυριαρχικά, χωρίς να προσπαθεί να ξεφύγει από το τέλμα της προσκόλλησης στα εγκόσμια αγαθά. Ο πόνος, η οδύνη είναι τα χαρακτηριστικά της απολεσθείσης σκοποθετικής στάσης της ζωής του. Πιο εύκολα κάποιος συμπαρασύρεται από μια συλλογικότητα παρά προσπαθεί να εντοπίσει το αίτιο του πόνου. Η προσπάθεια αποφυγής της πραγματικότητας και ενσωμάτωσης του ανθρώπου σε μια συλλογική ομάδα δεν λύνει το πρόβλημα. Αυτοί που προσπαθούν και μάχονται για την απέκδυση του παλαιού εαυτού είναι, όπως αναφέρει ο Μπερδιάγιεφ, ήρωες. Είναι πρόσωπα ελεύθερα από την εξωτερικευση, από την κοινωνική πραγματικότητα, εσωτερικά παιδευμένα, τα οποία έχουν κατανοήσει ότι τίποτε μέσα σε αυτήν τη ζωή δεν έχει αξία και νόημα, αλλά ότι στη ζωή δίνει νόημα κάτι άλλο που έρχεται από έξω, από τα έσχατα. Δεν είναι μόνο η απελευθέρωση από τα εγκόσμια φαινόμενα, αλλά και από τον φόβο του θανάτου. Όταν ο άνθρωπος θεωρήσει τον θάνατο υπό το πρίσμα του περάσματος προς ένα στάδιο αναμονής της εσχατολογικής βασιλείας, τότε θα αναγνωρίσει την τραγικότητα του προσώπου. Ο άνθρωπος υπήρξε υποδουλωμένος στον κόσμο, στο κράτος, στην τεχνολογία. Η νίκη από οτιδήποτε τον καταπιέζει ή τον περιορίζει, δεν του δίνει την ευκαιρία να εξελιχθεί δημιουργικά, να δει πέρα από τον αντικειμενικό κόσμο. Από την ενθάδε ζωή καλείται ο άνθρωπος να διανοίξει το πνεύμα του, να συναναστραφεί με τον συνάνθρωπο, να ενεργεί αγαπητικά και με γνώμονα την «κατ' εικόνα Θεού δημιουργία» του, να παράγει έργα αγάπης και φιλανθρωπίας. Η δημιουργία πολιτισμού είναι η ιστορική του περιπέτεια πάνω στη γη, την οποία καλείται να πραγματώσει ελεύθερα και με επιτυχία. Η αποτυχία της ζωής του είναι προσωπική, ως μεταπτωτική συνέπεια της αμαρτωλής διάθεσης.¹⁶⁰

Η συνειδητοποίηση της εξέλιξης του ανθρώπου, της δράσης και του ρόλου του, είναι το κλειδί για την κατανόηση της ύπαρξής του. Η στροφή του προς τα έσχατα μπορεί να αγγίξει την αληθινή ζωή. Μόνο όταν οι εγκόσμιες εξωτερικεύσεις κατανοηθούν σε πλαίσια αξιακά, τότε η ζωή θα αναβαθμίζεται και θα έχει εσχατολογική σημασία με την προσμονή του τέλους στα έσχατα. Για παράδειγμα η ανάδειξη της σημαντικότητας της εργασιακής απασχόλησης είναι πρωτεύον λόγος ανάδειξης της, όχι όμως με σκοπιμότητα την κυριαρχική ή εγωιστική υποδούλωση σε αυτήν. Ο δρόμος της ελεύθερης κατάκτησης της ελευθερίας είναι για τον

¹⁵⁹ Μπερντιάγιεφ, 2007, σσ. 26-28, 74-75.

¹⁶⁰ Berdiaeff, 1983, σσ. 225-229.

άνθρωπο ένα δύσκολο προσωπικό μονοπάτι αναζήτησης, το οποίο φαντάζει μεν ουτοπικό γιατί υπάρχουν πολλά εμπόδια που καλείται να αντιμετωπίσει η ύπαρξη, αλλά δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να το πετύχει. Η τέλεια δημιουργία της φύσης και του ανθρώπου δεν προέρχεται από αυτόν τον κόσμο, δεν είναι ανθρώπινο δημιούργημα.¹⁶¹

Ένα άλλο σημείο το οποίο δεν μπορεί να κατανοηθεί με τη λογική είναι αυτό του γεγονότος του θανάτου. Ο θάνατος αποτελεί μυστήριο, το οποίο πραγματοποιείται μέσα σε χρονικό και χωρικό όριο και δεν θα είχε σημασία, εάν δεν ήταν το σημείο υπέρβασης της ύπαρξης σε ένα άλλο επίπεδο. Για τον Μπερδιάγεφ ο άνθρωπος είναι αιώνιος και πορεύεται προς ένα τέλος. Μάλιστα μέσα στη ζωή θεωρεί ότι πολλές φορές δοκιμάζεται η ανθρώπινη ύπαρξη από αυτήν την αίσθηση της έλλειψης και του αποχωρισμού του ενός από τον άλλον. Οπωσδήποτε είναι ένα γεγονός που επηρεάζει τον ψυχισμό του ανθρώπου και έχει ως συνέπεια την αμαρτία, το κακό. Η εγκάθετη παρουσία του δευτέρου προσώπου της Τριάδας κατήλθε με σωστικό σκοπό για να καθαγιάσει και να σώσει ακόμη και αυτούς που είχαν πεθάνει. Διά του θανάτου ο Χριστός νίκησε τον θάνατο, αφού δέχθηκε να θυσιαστεί εκουσίως για όλο τον κόσμο. Το σταυρικό γεγονός είναι ένα από τα συγκλονιστικότερα γεγονότα του χριστιανισμού, αλλά δεν αρκεί μόνο να το εξετάσει κανείς ως ιστορικό γεγονός. Το θανάσιμο γεγονός του Χριστού δεν είναι το τελικό. Υπάρχει η Ανάσταση, η σωτηρία του προσώπου.¹⁶² «*Ἡ ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ, ἐν σχέσει πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον, εἶναι μία δαυιλῆς χορηγία ζωῆς, μία νίκη κατὰ τῶν θανατηφόρων δυνάμεων*».¹⁶³

Το πρόσωπο, λοιπόν, καλείται μέσα στον χρονικά περιορισμένο χρόνο ζωής να αναδείξει εκείνα τα χαρακτηριστικά, τα οποία θα τον οδηγήσουν πέρα από την κοσμική σφαίρα και θα είναι έτοιμος να δεχτεί τη νέα «εν Χριστώ» ζωή, στο τέλος των καιρών. Μιλώντας για τα έσχατα, κάτι που υπερβαίνει την κοσμική φύση καταλαβαίνει κανείς την αδυναμία απόδοσης της γλωσσολογικής ακρίβειας. Το πρόσωπο κατανοείται υπαρξιακά και σχετίζεται με τους γύρω του και αναφέρεται προς τον Θεό. Η προσωπικότητα είναι αυτή, η οποία εγείρει τη συνειδητοποίηση της ύπαρξης και του σκοπού της ζωής. Αυτό σημαίνει ενεργητικότητα, δυναμικότητα, προσπάθεια και ένας προσωπικός αγώνας ενός αθλήματος, η οποία θα οδηγήσει στην αληθινή ζωή. Η αμαρτία και το κακό θα ηττηθούν και η διαλεκτική της

¹⁶¹ Μπερδιάγεφ, 2002, σσ. 211-212, 218.

¹⁶² Μπερδιάγεφ, 1950, σσ. 344-347.

¹⁶³ Στο ίδιο, σ. 349.

ελευθερίας και αγάπης θα υπερισχύσει. Ο δρόμος της μεταμορφωτικής αλλαγής είναι σταυρικός, είναι δρόμος παθών που οδηγεί στην αναστάσιμη νέα ζωή.¹⁶⁴

Η παρουσία του Θεού στη γη ήταν απλή, ταπεινή και δεν είχε καθόλου γνωρίσματα εξουσιαστικής επιβολής. Γι' αυτό και η δικανική και εξουσιαστική απαίτηση για το αλάθητο του πάπα Ρώμης αμφισβητήθηκε έντονα.¹⁶⁵ Τα σύμβολα μπορούν να ερμηνευτούν ως μέσα όπου αντιλαμβάνεται κάποιος όχι μόνο το φαίνεσθαι αλλά και το προγεύεσθαι της νέας ζωής.¹⁶⁶ «Ο Ένας δεν αρκεί για την πραγματοποίηση της πνευματικής ζωής, χρειάζεται επίσης ένας «άλλος» εν σχέσει πρὸς αὐτὸ τὸν Ένα».¹⁶⁷ Το πρόσωπο καλείται να ανακαλύψει την εις βάθος πνευματική εσωτερικότητά του και να οδηγηθεί στην αποκάλυψη του πνεύματος και της ελευθερίας του.¹⁶⁸

---

¹⁶⁴ Μπερντιάγεφ, 2019α, σσ. 342-346.

¹⁶⁵ Berdiaeff, (1911) 1988, σ. 85. Μπερντιάεβ, 1968, σσ. 220-221.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σσ. 226-227.

¹⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 228.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 236.

3. Ορθόδοξη θεολογία και φιλοσοφία στα έργα του Μπερδιάγεφ

3.1 Ομοιότητες και διαφορές της Ορθοδοξίας με τη φιλοσοφία

3.1.1 Η Ορθόδοξη Χριστολογία και η αξιοποίηση της από τον Μπερδιάγεφ

Μετά από πολλές αναγνώσεις στα βιβλία του Μπερδιάγεφ καταλαβαίνει κανείς γιατί θεωρείται ένας από τους μεγαλύτερους θρησκευοφιλοσόφους του 20ου αιώνα. Είναι αναμφίβολα και φιλόσοφος και θεολόγος, αφού από τη μια διακρίνει κανείς τη φιλοσοφική δεινότητα στον λόγο του να εξηγήσει θεμελιώδη υπαρξιακά ερωτήματα και από την άλλη υπερβαίνει τη σκέψη του μέσω μιας προσωπικής σχέσης με το «υπεραντικειμενικό», μέσω της δημιουργικής κίνησης του πνεύματος. Γνώστης της χριστιανικής θεολογίας ενστερνίζεται και δέχεται πολλά σημεία της. Ένα από τα βασικά σημεία που τονίζει κατά κόρον είναι το πλησίασμα του Θεού προς τον άνθρωπο και η αναμονή της ανταπόκρισης στην πρόσκληση του Θεού. Η κίνηση του Θεού έχει την αρχή της στην προθετική θέληση Του και στο σαρκωμένο πρόσωπο του Χριστού. Από τη μια, όλη η πορεία του Χριστού στη γη, η διδασκαλία και τα θαύματα Του μαρτυρούν μια κινητική σωστική διάθεση για χάρη του ανθρώπου. Από την άλλη, τα γεγονότα πριν τη Σταύρωση, το ίδιο το γεγονός της Σταύρωσης αλλά και τα μετέπειτα παρουσιάζουν μια τραγικότητα, αποκαλύπτοντας τον οδυνηρό τρόπο ύπαρξης Του.¹⁶⁹ Ο φιλόσοφος στα έργα του δίνει έμφαση στο ό,τι ο κόσμος της δημιουργίας «ήταν η ιστορία της Θείας αγάπης μεταξύ του Θεού και του άλλου του εαυτού Του».¹⁷⁰ Ως θεϊκό πρόσωπο και ως ανθρώπινο ο Μεσσίας καταφέρνει να συνενώσει τον ουράνιο με τον επίγειο κόσμο και να κάνει κατανοητό τον σκοπό της ανθρώπινης ύπαρξης. Η παρουσία του Χριστού είναι μια ενεργειακή δραστηριότητα που έχει μέσα της και το στοιχείο της τραγικότητας. Επίσης, ο Μπερδιάγεφ αντιδιαστέλλει τη φιλοσοφική σκέψη, περί εμμένειας της θείας ζωής και απομακρυσμένης από τον κόσμο, από τη χριστιανική προσέγγιση, την οποία θεωρεί να αντιλαμβάνεται «ως ένα, εν μέσω παθών, πεπρωμένο συγκεκριμένων και δρώντων Προσώπων, των Θείων Υποστάσεων».¹⁷¹ Το πρόσωπο μέσα στον κόσμο αποκτά μια ιδιαίτερη σημαντικότητα, η οποία εκκινεί από την διαλεκτική του θεϊκού και ανθρώπινου στοιχείου στον Χριστό και εκδηλώνεται εξωτερικώς με τη σχέση του προς τον συνάνθρωπο.¹⁷² Στο σημείο αυτό υπάρχει μια φιλοσοφική απόδοση

¹⁶⁹ Μπερδιάγεφ, 2021, σ. 97.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 99.

¹⁷¹ Στο ίδιο, σσ. 100-102.

¹⁷² Στο ίδιο, σ. 103-105.

του χριστολογικού δόγματος της Χαλκηδόνας, η οποία παρουσιάζει τις δύο φύσεις του Χριστού, θεία και ανθρώπινη, ενωμένες ασύγχυτα, άτρεπτα, αχώριστα και αδιαίρετα.¹⁷³ Η παραπάνω φράση μπορεί να εκληφθεί και ως πρόωρη ανίχνευση της διπλής φύσης του Χριστού. Η θυσιαστική πορεία Του γίνεται παράδειγμα προς μίμηση για κάθε πρόσωπο που σχετίζεται με τον άλλον.

Ο Μπερδιάγεφ προτάσσει το πρόσωπο έναντι της ύπαρξης. Θεωρεί ότι στο βάθος «του είναι» υπάρχει μια ανώτερη εικόνα που δεν αφήνει τον άνθρωπο να γίνει αντικείμενο, αλλά τον βοηθά να φανερώσει το ενυπάρχον πνευματικό στοιχείο παρόλα τα εμπόδια, τα οποία προκύπτουν από την εξωτερικευση του πολιτισμού. Το πρόσωπο δεν γνωρίζεται με τις ιεραρχικές κοινωνικές απολαβές, αλλά από τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του· ένα από τα αυτά η ελεύθερη πνευματική του κίνηση η οποία εξωτερικεύεται με αποφάσεις, πράξεις και μάλιστα αντιδιαστέλλεται από οτιδήποτε εμφανίζεται δουλοπρεπές μέσα στην κοινωνία.¹⁷⁴ Η προσωπική του τοποθέτηση για το δεύτερο πρόσωπο της Τριάδας είναι η εξής: «Θα μπορούσα να πω ότι, όντας χριστιανός, δέχτηκα την εικόνα του Χριστού στον Θρύλο του Μεγάλου Ιεροεξεταστή, στράφηκα σε αυτόν, και στον ίδιο το χριστιανισμό ήμουν ενάντιος σε όλα όσα μπορούν να συνδεθούν με το πνεύμα του Μεγάλου Ιεροεξεταστή».¹⁷⁵ Αυτό που τονίζει στα έργα του είναι η αντίθεση ανάμεσα στη δουλικότητα της ύλης, των πραγμάτων και στην πλήρη αυθόρμητη ελευθερία του πνεύματος. Οτιδήποτε προβάλλεται ως προσωπική καταξίωση ενέχει μια κυριαρχία επί του προσώπου. Ο αγώνας για τον περιορισμό της χρήσης του υλικού κόσμου δεν είναι η άρνηση της ύλης, αλλά ο ελεύθερος εγκεντρισμός στο πνεύμα, στην ελευθερία. «Το πνεύμα περιέχει εντός του και το σώμα, πνευματοποιεί το σώμα, του προσδίδει μια άλλη ποιότητα».¹⁷⁶

Ο περσοναλισμός προσδίδει μια κυριότητα του ανθρώπου επί της γης και μια αναγνώριση όχι μόνο της ατομικής του φύσης αλλά και της πνευματικής. Ο τρόπος του «υπάρχειν και σχετίζεσθαι» φανερώνει έναν ιδιαίτερο τρόπο ζωής. «Το πρόσωπο είναι η ένωση του ενός με τα πολλά».¹⁷⁷ Φιλόσοφοι, όπως ο Παρμενίδης και ο Πλωτίνος ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με το ζήτημα αυτό, προβάλλοντας ο καθένας το απόλυτο όν, το οποίο δεν έδινε περιθώρια απάντησης στη συνάντηση του προσώπου με τα άλλα πρόσωπα. Προβλήθηκε η απολυτότητα

¹⁷³ Ματσούκας, 2001, σ. 249.

¹⁷⁴ Μπερδιάγεφ, 2019α, σσ. 31-32.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 37.

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 57.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 78.

της μονάδας του Θεού, ως κάτι που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση, ούτε και συνάντηση με το άλλο.¹⁷⁸ Εδώ βρίσκεται και η διαφορετικότητα της απάντησης, την οποία δίνει ο χριστιανισμός. Στα έργα του ο Μπερδιάγεφ βλέπει στον Ιησού Χριστό δύο φύσεις, τη θεία και την ανθρώπινη, έστω και με φιλοσοφικό τρόπο ερμηνείας. Ως Υιός του Ανθρώπου προσλαμβάνει όλον τον κόσμο, καθώς η φανέρωση και η σωστική Του Σάρκωση προσέδωσε ένα καθολικό περιεχόμενο στην παρουσία Του. Ως Θεός διατηρεί τη θεϊκή του υπόσταση. Από την άλλη, ο άνθρωπος ρηγμένος στην κοινωνία και στον κόσμο έχει ατομικά γνωρίσματα αλλά δεν αποτελεί κομμάτι αυτού του κόσμου. Περιλαμβάνει μέσα του τον κόσμο, γιατί φέρει την εικόνα του Θεού, την οποία καλείται και να πραγματώσει στη ζωή του.¹⁷⁹ Οι πανθειστές έκαναν το ίδιο λάθος με τους φιλοσόφους: προέταξαν μια αφηρημένη ιδέα απέναντι στον Χριστό, αποβάλλοντας τον προσωπικό τρόπο ύπαρξης του Θεού.¹⁸⁰ Στο επόμενο κεφάλαιο θα γίνει λόγος για τον ιδιαίτερο τρόπο ύπαρξης του Θεού, θα αναδειχθεί μεταξύ άλλων όχι μόνο η ουσιώδης αλλά και η προσωπική συνύπαρξη της Τριάδας ώστε να αναδειχθεί καλύτερα ο ιδιαίτερος τρόπος ένωσης αλλά και διάκρισης του «ενός με τον άλλον». Για τον Ρώσο φιλόσοφο ο Ιησούς Χριστός φέρει όλα τα ανθρώπινα αισθήματα όπως του πόνου, της επιθυμίας αλλά και αυτά της θεϊκής μεγαλοσύνης Του, της θυσιαστικής αγάπης και επιθυμίας Του να σωθεί ο άνθρωπος αλλά και της οδυνηρής πρόσληψης του πόνου πάνω στον Σταυρό. Ο Χριστός είναι προσωπική ύπαρξη, αληθινή που σχετίζεται με το άλλο πρόσωπο και αναμένει την εκούσια ανταπόκριση του ανθρώπου στην αγαπητική πρόσκληση Του.¹⁸¹

Ένα άλλο σημείο στο οποίο συμφωνεί και ο φιλόσοφος είναι η απαραίτητη διάβαση της οδύνης, προερχόμενη όχι μόνο εξαιτίας της βιολογικής ύπαρξης, αλλά και λόγω της ελεύθερης έκφρασής του ως προσώπου. Όσο απομακρύνεται κάποιος από τον Θεό, τόσο πιο έντονα θα αισθάνεται τον φόβο και την ανασφάλεια. Ο Θεάνθρωπος Ιησούς αισθάνθηκε τον φόβο, την αγωνία πριν και κατά τη διάρκεια της Σταύρωσης. Είναι γεγονός ότι οι πάσχοντες στη ζωή δεν είναι συνήθως αυτοί που κάνουν κακό, αλλά αυτοί που αντιλαμβάνονται το κακό. Η συνειδητοποίηση των συμβαινόντων οδηγεί και σε μια εσωτερική ανακάλυψη της ύπαρξης. Είναι γνωστή η Ιώβειος υπομονή, η οποία οδήγησε στην αποκατάσταση των θλίψεων και των προσωπικών προβλημάτων του. Τι πιο άδικο από την καταδίκη ενός δικαίου και πόσο μάλιστα, όταν αυτός είναι το πρόσωπο του Θεανθρώπου. Η σταυρική Του πορεία έχει όμως και μια

---

¹⁷⁸ Στο ίδιο.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 79.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 129.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 80.

αναστάσιμη έξοδος, μια σωτήρια λύση για το ανθρώπινο γένος. Η αποδοχή των παθών από τους χριστιανούς γίνεται αποδεκτή όχι ως αναγκαστική και απλώς σημειολογική οδός, αλλά ως όντως μεταμορφωτική πορεία, η οποία απαλλάσσει τον άνθρωπο από τα επίγεια πάθη και τον οδηγεί στην επίγνωση του Θεού.¹⁸²

Για τον Μπερδιάγιεφ η Παλαιά Διαθήκη δεν φανερώνει το πρόσωπο του Ιησού Χριστού γιατί ο ισραηλιτικός λαός ήταν ανέτοιμος να Τον δεχτεί. Στην ιστορική καταγραφή αυτού του λαού και μέσα στην προσπάθεια να βρει τον προσανατολισμό του, εξ αιτίας του πολυθεϊστικού περιβάλλοντος και της ιουδαϊκής θρησκείας ο άνθρωπος οργίζεται, αγανακτεί και χάνει τον προσανατολισμό του. Ο νόμος παρουσιάζεται ως παιδαγωγός, εφόσον έχει προηγηθεί το κακό. Στην Καινή Διαθήκη η αποκάλυψη του Θεού μέσω του Υιού Του αποτελεί τη μεγαλύτερη ένδειξη αγαπητικής προσφοράς προς τον άνθρωπο. Ο Μονογενής Υιός αποκαλύπτεται μέσα στον κόσμο, εισβάλλει σε αυτόν και ενεργεί σωστικά ως φιλόανθρωπος Θεός. Δεν μπορεί να γίνει κατανοητή στον άνθρωπο η κάθοδος του Θεού, εάν ερμηνευτεί το γεγονός της ενανθρωπήσεως μόνο από την ιστορική του πλευρά, ως εξωτερικό γεγονός, εάν δεν έχει ο άνθρωπος την πνευματική ικανότητα να αναγνωρίσει το πρόσωπο του Χριστού εμπρός του.¹⁸³

«Ο Χριστός είναι ελεύθερος, ο πιο ελεύθερος απ' τους υιούς των ανθρώπων· είναι ελεύθερος απ' τον κόσμο· δεσμεύει μόνο με την αγάπη».¹⁸⁴ Η πλήρης ελεύθερη ανταπόκριση του Υιού του Θεού στο κάλεσμα του Πατρός Του για τη σωτηρία του κόσμου. Μέσα από το τρισυπόστατο της Τριάδας, ο Ιησούς Χριστός είναι ο Μεσσίας του κόσμου. Δεν ήρθε στη γη ως εξουσιαστής ούτε ως διακρινόμενος από τον υπόλοιπο κόσμο. Υπήρξε ταπεινός, αποζητώντας το ειλικρινές πλησίασμα προς Αυτόν και δίνοντας αγάπη προς όλους.¹⁸⁵ Το αναστάσιμο μήνυμα Του συνδέεται κατεξοχήν με τη θεανθρώπινη φύση Του, με την εγκόσμια αποστολή Του για σωτηρία του προσώπου και κατ' επέκταση του όλου ανθρώπου και αφορά όχι μια μεμονωμένη ομάδα πιστών αλλά όλων.¹⁸⁶ Ο προσωπικός χαρακτήρας του χριστιανισμού αποκαλύπτει την πάλη του ανθρώπου με το γενικό και το εξωτερικό και αναδεικνύει το πρόσωπο, προερχόμενο από μια άλλη ανώτερη πνευματική τάξη.¹⁸⁷

¹⁸² Μπερδιάγιεφ, 1971, σσ. 113-116, 120-123.

¹⁸³ Μπερδιάγιεφ, 1952, σσ. 121-122.

¹⁸⁴ Μπερδιάγιεφ, 2019α, σ.92.

¹⁸⁵ Στο ίδιο.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 84.

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 116.

Για τον Μπερδιάγεφ στο πρόσωπο του Υιού του Θεού βρίσκει κανείς την αληθινή ελευθερία, η οποία ανοίγεται, συνδιαλέγεται και χαριτώνει τον άνθρωπο να βρει το νόημα του. Στο μυστήριο της θεανθρώπινης φύσης του Χριστού η ελευθερία αποκτά την αξιακή σημασία της και μπορεί να αποβεί θεραπευτική προς χάρη του ανθρώπου· δύναται να σωθεί ο άνθρωπος από το κακό, να φωτιστεί με τη χάρη του Πνεύματος και να δει την αλήθεια του Θεού. Η απολύτρωση του Χριστού εκτός από την αποκαλυφθείσα θεϊκή μεγαλοσύνη αποκαλύπτει και την ελεύθερη αποδοχή Του να σηκώσει τα ανθρώπινα βάρη και να συνταχθεί με τον άνθρωπο. Τα στοιχεία της ελευθερίας και της αγάπης ενυπάρχουν στον Χριστό και αποκαλύπτουν ότι ούτε η μονομερής θεϊκή ελευθερία μπορεί να αποφέρει τη σωτηρία, ούτε ο διαχωρισμός μεταξύ θείας και ανθρώπινης ελευθερίας.¹⁸⁸ Ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί τον όρο «θεανδρισμό» για να δηλώσει τον ιδιαίτερο τρόπο των δύο φύσεων Του. Συγκεκριμένα αναφέρει:

«Ο Χριστός είναι ο απόλυτος Άνθρωπος, δέν είναι μόνον αποκλειστικῶς Θεός, διὰ τοῦτο ἐνεργεῖ ἐπίσης ἐν Αὐτῷ ἡ ἐλευθερία τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Ἐν τῷ θείῳ ἔργῳ Του ἐνήργει ὄχι μόνον ἡ θεία φύσις ἀλλά συγχρόνως καὶ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, ἡ φύσις τοῦ οὐρανίου Ἀδάμ».¹⁸⁹

Στο πρόσωπο του Θεανθρώπου η ελευθερία δεν μπορεί να ξεπέσει ούτε σε έναν άκρατο εξαναγκασμό, ούτε στην απόλυτη ελευθεριότητα των πάντων. Ο περιορισμός της ανθρώπινης ελευθερίας ουσιαστικά φανερώνει μια εξάρτηση του κόσμου από την αναγκαιότητα, από την ανθρώπινη παρεμβολή. Η εξουσία δεσμεύει και δεν αφήνει την οποιαδήποτε δημιουργικότητα να παραχθεί. Μόνο εκεί όπου υπάρχει καθολική και οικουμενική αποδοχή των θείων αληθειών, όπως στις οικουμενικές συνόδους, ως απαύγασμα της αλήθειας μέσω προσωπικών βιωμάτων του κάθε ανθρώπου, μπορεί να καρποφορήσει η ελευθερία.¹⁹⁰

3.1.2 Η Ορθόδοξη Τριαδολογία και η αξιοποίησή της στο έργο του Μπερδιάγεφ

Είναι φανερό ότι ο Μπερδιάγεφ γνωρίζει πολύ καλά τη χριστιανική θρησκεία, την οποία χρησιμοποιεί στα κείμενα του και μάλιστα πολλές φορές την πλαισιώνει με φιλοσοφικό περιεχόμενο. Αναγνωρίζει τον προσωπικό τρόπο ύπαρξης της Τριάδας, αναδεικνύει το πνεύμα

¹⁸⁸ Μπερδιάγεφ, 1952, σσ. 159-164.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 161.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σσ. 165-168.

ως ζωοποιό ενέργεια ακόμη και μέσα στην Τριάδα και διαβλέπει τον εσχατολογικό δηλαδή προορισμό του χριστιανισμού κόσμου.¹⁹¹ Διακρίνεται η ετερότητα του προσώπου του Θεού από αυτήν του ανθρώπου. «Ο Θεός είναι τὸ ὑπάρχον -Εἶναι-καὶ ὄχι τὸ ὄν».¹⁹²

Η Ρωσική σκέψη βρίσκεται απαλλαγμένη από μια υποχρεωτική προσφορά προς έναν Θεό, ο οποίος έδωσε «τον εαυτόν του λύτρον αντί πολλών». Στην ιστορία της θεολογίας, ο Θεός παρουσιάστηκε και κατανοήθηκε διαφορετικά. Αρχικά εμφανίζεται ως ο τρομερός Θεός που τιμωρεί και όλοι σέβονται, μετέπειτα γίνεται αντιληπτό ότι η πολυθεΐα δεν μπορεί να οδηγήσει στην αληθινή γνώση Του, ενώ αργότερα οι Ιουδαίοι αντιλαμβάνονται τη μονοθεϊστική θρησκεία, προσδίδοντας της έναν χαρακτήρα κυριαρχικό και δεσποτικό. Η περί Θεού ιδέα ενσαρκώνεται, όταν ο προσωπικός Θεός αποκαλύπτεται στους ανθρώπους ως Αυτός της θυσίας και του ελέους. Ο Τριαδικός Θεός υπερβαίνει τη λογική και κοσμική αντίληψη του Ενός Θεού, προσδίδοντας το χαρακτηριστικό όχι του κοσμοκράτορα αλλά της αγάπης και της ελευθερίας. Ο διαφορετικός τρόπος εμφάνισης Του είναι μια πραγματικότητα αναμφισβήτητη. Ως Πατέρας, ως Υιός και ως Πνεύμα είναι προστατευτικός και θέλει να βλέπει τον άνθρωπο όχι δουλικά αλλά ελεύθερα προσανατολισμένα προς Αυτόν. Οι αποφαιτικές έννοιες μπορούν να περιγράψουν το ακατανόητο μυστήριο του Θεού καλύτερα. Όσο δεν περιγράφεται με λογικές έννοιες, όσο το περιεχόμενο γίνεται πιο πνευματικό και δυσνόητο για τον άνθρωπο, τόσο βαθιά βρίσκεται η αλήθεια του «Εἶναι Του».¹⁹³ Το κύριο γεγονός της ενανθρώπισης του Κυρίου γίνεται αντιληπτό ως ιστορική πραγματικότητα, αλλά η ουσία βρίσκεται στην αποκαλυπτικότητα του σκοπού της παρουσίας Του.¹⁹⁴ Η συνειδητοποίηση της μεσσιανικής αποστολής και η αναμονή της εσχατολογικής προσδοκίας Του φανερώνουν τον επιτελικό σκοπό Του στη γη.¹⁹⁵

Η διερεύνηση περί του προσώπου ήταν ευρεία για τον φιλόσοφο και έγινε αντικείμενο μελέτης σχεδόν σε όλα τα έργα του, ώστε τα κείμενα του να αποκτήσουν σαφέστατα μια περσοναλιστική χροιά. Για παράδειγμα περιγράφει τους διαφορετικούς τρόπους ερμηνείας της φιλοσοφικής λέξης «υπόσταση» ώστε να μπορεί να τις συγκρίνει μεταξύ τους. Ως φιλοσοφικός όρος, η λέξη «υπόσταση» προέρχεται από την ελληνική φιλοσοφική γλώσσα και φανερώνει αυτόν που ίσταται, βρίσκεται κάτω από ένα άλλο στήριγμα. Στη δυτική παράδοση

¹⁹¹ Μπερδιάγιεφ, 1971, σ. 31.

¹⁹² Στο ίδιο, σ. 34.

¹⁹³ Στο ίδιο, σσ. 36-39.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 51.

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 53-54.

χρησιμοποιείται με την έννοια της «περσόνας», του προσωπείου που φέρει ο καθένας στις κάθε είδους συναναστροφές, ενώ η αρχική της σημασία, όπως την εξέλαβε ο Βοήθιος σήμαινε την κάθε λογική και ατομική ύπαρξη. Δεν δύναται να υπάρξει μέσα στην κοινωνία περσοναλισμός, ο οποίος να είναι αποκομμένος από τον προσωπικό τρόπο ύπαρξης του Θεού ακόμη και εάν το δει κάποιος με μια μονιστική ματιά.¹⁹⁶ «Στον Θεό υπάρχει μία φύση και τρεις υποστάσεις».¹⁹⁷ Το τρισυπόστατο είναι του Θεού καθίσταται η κύρια πηγή έμπνευσης του περσοναλισμού του φιλοσόφου. Ο Ν. Ματσούκας επεξηγεί το μυστήριο της Αγίας Τριάδος με τα εξής λόγια: «Ο Πατέρας πάντοτε είναι ή προκαταρκτική αίτια, ό Υιός φανερώνει και πραγματώνει τò έργο τής οικονομίας και τò Άγιο Πνεύμα τελειώνει τούτο τò έργο».¹⁹⁸ Ο τρόπος ύπαρξης του Θεού γίνεται το παράδειγμα του περσοναλιστικού τρόπου ύπαρξης του ανθρώπου. Στον άνθρωπο ενυπάρχει όχι μόνο η ατομικότητα αλλά και η πνευματικότητα, η δυνατότητα της ελεύθερης επιλογής και αποδοχής του άλλου ή όχι.¹⁹⁹

Η Τριαδικότητα έχει άρρηκτη σχέση και με τα υπόλοιπα δόγματα, το χριστολογικό και πνευματολογικό και αυτό το αντιλαμβάνεται ο Μπερδιάγεφ, παραθέτοντας πολλές φορές στα κείμενά του τη Χριστολογία μαζί με την Τριαδολογία ταυτοχρόνως ώστε να αποδείξει τη μέγιστη σημασία του προσώπου. Για παράδειγμα, προσπαθώντας να αναδείξει την ενεργητική και ζωτικής σημασίας ύπαρξης της Τριάδος, παραθέτει ιδιαιτέρως και τη Σάρκωση του Χριστού μαζί με τα πάθη Του ως ελεύθερη και αγαπητική προσέγγιση του Θεού προς τον άνθρωπο. Το ιδιαίτερο που ξεχωρίζει ο Μπερδιάγεφ οφείλεται στο ότι η Σταύρωση αποτελεί ένα τραγικό εσωτερικό σημείο του Θεού, το οποίο αποδέχεται ο Χριστός γιατί υπάρχει μια ελεύθερη δράση, μια έντονη ορμή και διάθεση του Θεού να επικοινωνήσει και να σώσει το πρόσωπο. Ο Ιησούς Χριστός γίνεται ο μεσίτης Θεού και ανθρώπου αγαπά και σώζει τον άνθρωπο από την προσκόλληση του στα επίγεια αγαθά, αίρει τις αμαρτίες του κόσμου και δείχνει την εσχατολογική πορεία του κόσμου.²⁰⁰

Τα ζητήματα του τρόπου ύπαρξης της Τριάδας και του ανθρώπου, αν και διακρίνονται μεταξύ τους, ωστόσο έχουν ένα κοινό προσδιοριστικό σημείο: την ελευθερία. Η πτώση θεωρήθηκε μια από τις κύριες αιτίες του «καλού και του κακού» και ο «Θεός» είναι ο κύριος υπεύθυνος της δημιουργίας. Η από πριν γνώση του παντογνώστη Θεού δεν αφαιρέσει το δικαίωμα του

¹⁹⁶ Μπερντιάγεφ, 2019α, σ. 59.

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 58.

¹⁹⁸ Ματσούκας, 2001, σ. 83.

¹⁹⁹ Μπερντιάγεφ, 2019α, σ. 65

²⁰⁰ Μπερντιάγεφ, 2021, σσ. 97-99.

ανθρώπου να απαντήσει στην πρόσκληση Του ελεύθερα. Στο σημείο αυτό ο Μπερδιάγεφ παρεμβάλλει τη δυτική θεολογία περί απολύτου προορισμού μόνο που δεν συμφωνεί με τη σχολαστική αντίληψη περί «actus purus» στον Θεό. Ο τρόπος ύπαρξης της Αγίας Τριάδος είναι ένα μυστήριο, δεν μπορεί να φτάσει κανείς μετά από μια λογική αλληλουχία συμπερασμάτων και έχει έναν αντίκτυπο ηθικό στον κόσμο.²⁰¹ Επίσης μια άλλη άποψη που διατυπώθηκε από Γερμανούς μυστικιστές είναι αυτή της δημιουργίας της Τριάδος από την άβυσσο, από το Μηδέν. Ανάμεσα στο σημείο του απόλυτου μηδενός μέχρι του σημείου της δημιουργίας παρεμβάλλεται μια αναμονή ελεύθερης κίνησης και επιθυμίας. Η δημιουργία του κόσμου έγινε από τον Δημιουργό Θεό, ο οποίος όμως απέτυχε να αποβάλλει το κακό από τον κόσμο, το οποίο προέρχεται από το μη ον. Με τη Σταύρωση του Χριστού, ο Υιός φθάνει στην άβυσσο και φωτίζει το κακό.²⁰² Η διαφορά μεταξύ των Γερμανών μυστικών και της χριστιανικής θεολογίας είναι εμφανής.

Ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτο είναι και το σημείο της ετερότητας ανάμεσα στον Θεό και τον άνθρωπο και μαζί με αυτό τίθεται το ερώτημα της υποβάθμισης ή όχι της ανθρώπινης ύπαρξης. Ο Μπερδιάγεφ συμφωνεί με τη βιβλική θεολογία ότι ο Θεός δημιούργησε τον άνθρωπο κάνοντας τον κυρίαρχο της γης, χωρίς να υπάρχει κανένα ίχνος υποβάθμισης του ανθρώπου. Τα τρία πρόσωπα της Τριάδας αναδεικνύουν ακριβώς την αξία του προσώπου η οποία ενυπάρχει και στον άνθρωπο ως κατά την εικόνα του Θεού, θέτοντας στο επίκεντρο την ιδιαίτερη προσωπική ύπαρξη και όχι την ουσία του Θεού η οποία κατευθύνει στην ανάδειξη μιας μονοθεϊστικής θρησκείας.²⁰³ Η δια της αγάπης θυσία του Χριστού μπορεί να κατανοηθεί μέσα στα πλαίσια της σωτήριας στάσης Του προς τον άλλο πρόσωπο, τον άνθρωπο, φανερώνοντας τη θεία καταγωγή Του. Η κίνηση του Θεού προς τον άνθρωπο δεν μπορεί να προέλθει από το απόλυτο μηδέν.²⁰⁴ Ο Υιός του Θεού δημιουργεί τον άνθρωπο και αυτός «έκκληροϊ τὴν μυστικὴν βούλησιν τοῦ ποιητοῦ του». Το ανθρώπινο πρόσωπο υπάρχει γιατί προηγείται το Τριαδικό πρόσωπο.²⁰⁵ Με αυτόν τον τρόπο αξιοποιείται η κάθε ανθρώπινη ζωή και εκδηλώνει έργα αγάπης προς τον συνάνθρωπο. Η εμπειρία της συνάντησης του Θεού με τον άνθρωπο πραγματώνεται κυρίως στο δεύτερο πρόσωπο της Τριάδας, στην επίγεια δράση Του και έχει εσχατολογική σημασία για τον άνθρωπο.²⁰⁶ Η ιλαστήρια θυσία του Χριστού ως

²⁰¹ Μπερδιάγιεφ, 1950, σσ. 57-59.

²⁰² Στο ίδιο, σ. 60.

²⁰³ Στο ίδιο, σσ. 61-62.

²⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 64.

²⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 70.

²⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 68.

επακόλουθο της δικαιοσύνης του Θεού και μάλιστα με απαιτητικό και δικανικό τρόπο είναι μια ερμηνεία που ο Μπερδιάγεφ αναφέρει αλλά δεν συμερίζεται.²⁰⁷ «Η θυσία τῆς Εὐχαριστίας πρέπει νὰ ἐλευθερωθεῖ πλήρως ἀπὸ τὰ ἴχνη τῆς δικανικῆς ἐρμηνείας».²⁰⁸ Η απελευθέρωση του ανθρώπου από οποιαδήποτε κοσμική προτεραιότητα, εξωτερική, κοινωνική πραγματικότητα θα τον απαλλάξει από τη δικανική κατανόηση της Σταύρωσης και θα φωτίσει τη ζωή του αποβάλλοντας τον φόβο και δίνοντας την εσχατολογική προοπτική του της «εν εσόπτρω»²⁰⁹ πρόγευσης των εσχάτων. Ο Μπερδιάγεφ αναγνωρίζει στη χριστιανική θρησκεία την αληθινή εμπειρική σχέση μεταξύ Θεού και ανθρώπου. Στην επίγεια ζωή ο άνθρωπος δύναται να σχετιστεί έχοντας ως πρότυπο την Τριαδική φανέρωση του Θεού. Ακόμη και στην αρχή της Θείας Λειτουργίας εξυμνείται ο προσωπικός τρόπος ύπαρξης του Θεού. Από μόνος του ο άνθρωπος δεν μπορεί να σωθεί παρά μόνο εκ της θεϊκής αγάπης.²¹⁰

---

²⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 158. Μπερντιάγεφ, χ.χ., σ. 177.

²⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 179.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 182.

²¹⁰ Μπερντιάγεφ, 2016, σ. 26.

3.2 Πνευματικές και Αγιοπνευματικές διαστάσεις στον Μπερδιάγεφ

3.2.1 Το Άγιο Πνεύμα στο έργο του Μπερδιάγεφ

Το ανθρωπολογικό ζήτημα είναι το κυρίαρχο θέμα στο έργο του Μπερδιάγεφ, το οποίο προσεγγίζεται όχι μέσα από ψυχολογικές ή επιστημονικές θεωρίες αλλά μέσα από μια εσωτερική διερεύνηση του ψυχισμού του ανθρώπου και καταλήγει σε μια θεολογική τοποθέτηση περί της ύπαρξης του Θεού και μάλιστα του Τριαδικού. Στην ζωή της Αγίας Τριάδος αναγνωρίζεται η ιδιαίτερη προσωπική κίνηση και αποφεύγεται η ουσιοκρατική μοναρχία του Θεού, η οποία περιορίζει τον Θεό μέσα στα ιδιαίτερα δικά του όρια. Η εσωτερική ζωή της Τριάδος είναι ένα μυστήριο ακατανόητο για την ανθρώπινη λογική που όμως έχει αντίκτυπο· γίνεται παράδειγμα των ανθρωπίνων σχέσεων αλλά και αναφορών του ανθρώπου με τον Θεό.²¹¹ Ο Μπερδιάγεφ αντιλαμβάνεται τη σχέση θείου και ανθρωπίνου ως μια επιθυμία να προσεγγίσει ολόκληρη η ανθρώπινη ύπαρξη εκείνο το πρόσωπο από το οποίο δημιουργήθηκε. Η προσέγγιση του Θεού από τον άνθρωπο είναι η απόδειξη της θείας μεγαλοσύνης και αγάπης Του αλλά δεν αρκεί μόνο η μονόπλευρη αναζήτηση. Και ο άνθρωπος λόγω της πνευματικής χάρις που διαθέτει, επιθυμεί και αναζητά τον Θεό, ο οποίος και μόνο τότε αποκαλύπτεται.²¹² «Μετά του Υιού αρχίζει ένα νέο πνευματικόν ανθρώπινον γένος, τὸ γένος τοῦ Χριστοῦ, το γεννώμενον καὶ ἀναγεννώμενον ἐν τῷ πνεύματι».²¹³ Η καταπολέμηση της ακινησίας, του μηδενισμού πραγματοποιείται με την ελεύθερη προσέγγιση του ανθρώπου προς τον Θεό, την επενέργεια του πνεύματος στον άνθρωπο. Ο φωτισμός είναι μια δωρεά η οποία απομακρύνει τον άνθρωπο από την αμαρτία, από τα πάθη και οδηγεί στην αποκάλυψη του Θεού.²¹⁴ Για τον Μπερδιάγεφ η Ρωσική θεολογία τονίζει ιδιαίτερα μια ιδιαίτερη πνευματική μυστική θέαση, η οποία προκύπτει λόγω της επενέργειας του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδας. Μέσω της ασκητικότητας μπορεί να υπάρξει μια βίωση θείων καταστάσεων, αφού προηγηθεί μια προπαίδευση με κύρια χαρακτηριστικά την προσευχή και την ταπείνωση.²¹⁵ Διά του τρίτου προσώπου της Τριάδας διαχέονται οι θείες δωρεές της προφητείας, της γλωσσολαλίας, της θεραπείας και της σύνεσης.²¹⁶

²¹¹ Μπερδιάγεφ, 1950, σ. 210.

²¹² Στο ίδιο, σ. 216.

²¹³ Στο ίδιο, σ. 217.

²¹⁴ Στο ίδιο, σ. 227.

²¹⁵ Στο ίδιο, σσ. 268-273.

²¹⁶ Στο ίδιο, σ. 280.

Στον χριστιανισμό το Άγιο Πνεύμα ενεργεί χαρισματικά, παρακλητικά και παρηγορητικά. Η σημασία Του συνυφαίνεται στο γεγονός ότι μόνο η βλασφημία «κατά του Αγίου Πνεύματος» δεν μπορεί να συγχωρεθεί. Η δημιουργικότητα του ανθρώπου εκκινεί από το Πνεύμα. Είναι η ζωοποιός δύναμη που ενεργοποιεί κάθε πράξη αγάπης. Η διάκριση μεταξύ σαρκικού και πνευματικού ανθρώπου δεν είναι μια κατά λέξη ερμηνεία αλλά μια διαφορετική προσέγγιση των θρησκευτικών όρων, ώστε να αποδοθεί στην έννοια «σαρκικός» μια πτωτική και αμαρτωλή χροιά καθώς και να τονίσει το αγωνιστικό άθλημα απέκδυσης της αμαρτωλότητας. Σκοπός του Αγίου Πνεύματος πριν την εμφάνιση του Χριστού ήταν το προπαρασκευαστικό στάδιο του κόσμου να δεχτεί τον Θεό, η συμφωνία μεταξύ Θεού και ανθρώπου ώστε να γεννηθεί η πίστη και η εμπιστοσύνη. Ακόμη και μετά την ανάσταση του Χριστού το Παρακλητικό Πνεύμα εμμένει στους ανθρώπους για να παρηγορεί και να βοηθά. Επίσης, ο Μπερδιάγεφ θεωρεί ότι υπάρχει μια μη πλήρης διευκρινιστική εξήγηση του Πνεύματος και οφείλεται στο γεγονός ότι υπάρχει ένας δισταγμός ως προς το τρίτο πρόσωπο της Τριάδος, επειδή δεν έχει γίνει ιδιαίτερος λόγος για αυτό· και συνεχίζει, λέγοντας ότι οι Πατέρες της Εκκλησίας δεν διευκρίνισαν επαρκώς τα σχετικά με τη διδασκαλία του Αγίου Πνεύματος και τη πνευματικότητα του ανθρώπου, η οποία ενυπάρχει εξαιτίας της θείας πρόνοιας. Επίσης διαφορετικά ερμηνεύουν οι φιλόσοφοι τον όρο «πνεύμα». Για αυτούς σημαίνει την ορθολογικοποίηση του φυσικού κόσμου, τη συμπαντική τελειότητα και τη δυνατότητα να φτάσει ο άνθρωπος να σκέφτεται πάνω από αυτόν, από τα αισθητά προς τα υπεραισθητά.²¹⁷ Συγκεκριμένα αναφέρει ως προς τη διαφορετική επεξήγηση του πνεύματος ανάμεσα στον χριστιανισμό και τη φιλοσοφία:

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ βιβλική, εὐαγγελική, ἀποστολική ἀντίληψη τοῦ Πνεύματος καὶ τὴν ἀντίληψη τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας εἶναι σαφής. Στὴν πρώτη, τὸ Πνεῦμα φαίνεται ὡς μιὰ εὐνοϊκὴ δύναμη ποὺ περνᾷ ἀπὸ τὸν θεῖο κόσμο στὸν κόσμο μας· στὴ δεύτερη, τὸ πνεῦμα εἶναι τὸ ἰδανικὸ θεμέλιο τοῦ κόσμου, τὸ λογικὸ ποὺ ὑπερυψώνεται πάνω ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμο.²¹⁸

Τα γνωρίσματα του πνεύματος είναι ο ελεύθερος τρόπος με τον οποίο προσεγγίζει κανείς το θείο και τον συνάνθρωπο, η δυναμική επενέργεια, η αγαπητική αποστολή του προς τον κόσμο

²¹⁷ Μπερντιάεβ, 1968, σσ. 32-35.

²¹⁸ Στο ίδιο, σ. 35.

και η υποστηρικτική παρουσία Του. Το πνεύμα δεν είναι στοιχείο φυσιοκρατικό και άρα δεν έχει αιτιοκρατική εγκόσμια προέλευση. Ενυπάρχει στον άνθρωπο και εξαιτίας αυτού μπορεί να φτάσει σε ψηλά επίπεδα κατανόησης της θεϊκής και ανθρώπινης ύπαρξης. Η στατικότητα δεν είναι χαρακτηριστικό του στοιχείου αλλά η δυναμικότητα, η «εν κινήσει» ζωτική του ενέργεια, η οποία αναφέρεται ως «ζωοποιός και λογοποιός».²¹⁹ «Τὸ πνεῦμα εἶναι ἀπὸ τὸν Θεό, καὶ τὸ πνεῦμα ὁδηγεῖ στὸ Θεό».²²⁰ Η εκπόρευση είναι το γνώρισμα της. Η εμφύσηση του πνεύματος σημαίνει τη δυνατότητα του ανθρώπου να πράττει έργα αγάπης, να δίνει νόημα στη δική του ζωή και των γύρω του. Η λογικοποίηση αποτελεί εμπόδιο στην εξωτερικευση και κατανόηση του πνεύματος. Ο άνθρωπος αποσπάται από την επιφάνεια, από τα αντικείμενα και το πνεύμα υποβαθμίζεται ή χάνεται.²²¹ Ως σύνολη ενότητα ο άνθρωπος δεν μπορεί να διακρίνει ανάμεσα στη ψυχική και πνευματική κρίση. Μια κρίση η οποία προάγει το πρόσωπο και έχει θετικό αντίκρουσμα οπωσδήποτε έχει μια πνευματικότητα. Ο Μπερδιάγιεφ, αν και γνωρίζει ότι φιλοσοφεί, ωστόσο θεωρεί ότι ορισμένα χαρακτηριστικά του πνεύματος ευσταθούν. «Τὸ πνεῦμα ἔχει χαρακτήρα ἀξιολογικό, ... εἶναι ἡ ἀλήθεια, ἡ ὁμορφιά, ἡ καλοσύνη, ἡ σημασία, ἡ ἐλευθερία».²²² Ο φωτισμός του ανθρώπου είναι ο πνευματικός του αγώνας να γνωρίσει την αλήθεια, τον Θεό. Είναι το εσωτερικό στοιχείο που υπάρχει στον άνθρωπο, αρκεί ο άνθρωπος να θελήσει να στραφεί προς το εσωτερικό του, στην αναζήτηση της υπαρκτικής ταυτότητάς του. Το πνεύμα σημαίνει απελευθέρωση από οτιδήποτε κοσμικό, κινητικότητα προς το υπέρλογο και ακατανόητο, προς το υπερβατικό.²²³

Για τον Μπερδιάγιεφ ο εσατολογικός προσανατολισμός του ανθρώπου σημαίνει την είσοδο σε μια νέα πνευματοφόρα κατάσταση αναμονής. Η απόδοση της απολύτρωσης με νομικό περιεχόμενο αποδίδει περισσότερο την ιστορική και εγκόσμια λογική παρά την άπειρη αγάπη του Θεού. Τα δώρα του πνεύματος παρέχονται ανάλογα με την αξιοποίηση των «εν δυνάμει» δυνατοτήτων του κάθε προσώπου.²²⁴ «Ὁ Θεὸς εἶναι πνεῦμα, ἐλευθερία καὶ ἀγάπη. Ἀποκαλύπτεται τελικῶς μόνον εἰς τὴν δημιουργικὴν ἐνέργειαν τοῦ πνεύματος καὶ εἰς αὐτὴν τὴν δημιουργικὴν ἐνέργειαν τοῦ πνεύματος ἀποβαίνει ὁ Θεὸς πραγματικότης».²²⁵ Τα χαρίσματα μπορεί κανείς να τα κατανοήσει μέσα από τον αποστολικό και αγιολογικό βίο.²²⁶

²¹⁹ Στο ίδιο, σσ. 44-45.

²²⁰ Στο ίδιο, σ. 45.

²²¹ Στο ίδιο, σσ. 46-47.

²²² Στο ίδιο, σ. 52.

²²³ Στο ίδιο, σσ. 60-63.

²²⁴ Μπερδιάγιεφ, 1971, σσ. 31-33.

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 38.

²²⁶ Στο ίδιο, σ. 47.

Από τη μια, η επιθυμία του ανθρώπου να πλησιάσει τον Θεό προϋποθέτει μια ελεύθερη ανταπόκριση στο κάλεσμα Του, μια κίνηση προς τον Θεό, και από την άλλη ο Θεός επενεργεί στον άνθρωπο φωτίζοντας τον όλο άνθρωπο.²²⁷ Στον Μπερδιάγεφ βρίσκει κανείς τη φιλοσοφική διάσταση του πνεύματος, τη δημιουργική ενέργεια ως προσπάθεια ένωσης και σχέσης του Θεού με τον άνθρωπο. Ο ατελής άνθρωπος προσεγγίζει τον Θεό μέσω της αγάπης και της προσωπικής πίστης. Η νέα πνευματική ζωή, η οποία θα προέρχεται από το Πνεύμα σημαίνει μια ενεργητική και δυναμική κατάσταση εκ μέρους των ανθρώπων.²²⁸ Επίσης ο φιλόσοφος βλέπει στο Άγιο Πνεύμα όχι την εξάλειψη της οποιας διαφοράς μεταξύ ανθρώπινης και θεϊκής ύπαρξης, αλλά την ένωση, την ενότητα αυτών κατά πρόσωπο. Και μάλιστα σημειώνει ότι αυτό δεν μπορεί να νοηθεί ως μια κοσμική-λογική ή φιλοσοφική ερμηνεία εφόσον αυτό, το οποίο βρίσκεται πέρα από τον άνθρωπο, δηλαδή ο Θεός, ενώνεται με αυτόν. Το μυστήριο αυτό σχετίζεται όχι με τη μονιστική θεώρηση περί Θεού αλλά με τον τρόπο ύπαρξης της Αγίας Τριάδος.²²⁹ Η ίδια η ανθρώπινη ύπαρξη είναι απόδειξη της ύπαρξης της Τριάδος. Οι πνευματικοί άνθρωποι μπορούν να αντιληφθούν την αλήθεια αυτή ευκολότερα. Ο Παράκλητος διεισδύει μέσα στον κόσμο με φωτιστικό και καθαρτικό τρόπο ακόμη και εκεί όπου κάποιος θεωρεί ότι δεν μπορεί να τον βρει.²³⁰

Στη σκέψη του Μπερδιάγεφ γίνεται λόγος για τη σημασία του προσώπου, την οποία προσεγγίζει φιλοσοφικά ως μια αναγεννητική πνευματική αναδόμηση της ανθρώπινης ύπαρξης. Η αιτία της πνευματικής στροφής οφείλεται σε μια πορεία αναζήτησης και αναφοράς του ανθρώπου προς τον δρόμο του Θεού. Η αποκάλυψη του Θεού και η επιθυμία του ανθρώπου είναι οι κύριες συνιστώσες φανέρωσης του Θεού επί της γης. «Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐνεργεῖ μέσα στό πνεῦμα». Ο τρόπος εκδήλωσης του Παράκλητου είναι μυστηριώδης και επειδή ακριβώς δεν είναι απτός, δεν γίνεται και κατανοητός. Ωστόσο, τα χαρίσματα διαχέονται μέσα στον κόσμο και η δημιουργική ενέργεια διοχετεύεται στις πράξεις των ανθρώπων. Μέσα στη Βίβλο υπάρχουν πολλές αναφορές στην ελευθερία του πνεύματος, στη ζωοποιητική ενεργή παρουσία Του, στην αποστολή Του να οδηγήσει στην αλήθεια του προσωπικού Θεού. Οι Ρωμαιοκαθολικοί αναφερόμενοι στις ενέργειες του πνεύματος προτάσσουν τον νόμο ως έκλαμψη του φωτισμένου νου. Στην περί θεώσεως διδασκαλία αίφνης των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας βρίσκεται το βαθύτερο νόημα του πνεύματος. Επισημαίνεται δε ότι το έργο του

²²⁷ Στο ίδιο, σ. 48.

²²⁸ Στο ίδιο, σσ. 202-203.

²²⁹ Στο ίδιο, σσ. 257-259.

²³⁰ Στο ίδιο, σ. 264.

Αγίου Πνεύματος στην Εκκλησία, στην κτίση και στην ιστορία δεν ερμηνεύεται νομικά, αλλά εμφορείται στο «είναι» κάθε προσώπου. Οι άνθρωποι που έχουν μια εξουσιαστική επιρροή πάνω στους άλλους έχουν απορροφηθεί τόσο πολύ από τα κοινωνικά δρώμενα και εμφανίζουν εγωκεντρική κλειστότητα στον εαυτό τους, αγνοώντας όλα εκείνα τα ποιοτικά και αξιολογικά χαρακτηριστικά του πνεύματος. Η δέσμευση αποτελεί μια κοσμική αναγκαιότητα, το να ανήκεις δηλαδή κάπου, ενώ η απελευθέρωση από οτιδήποτε σε δεσμεύει και σε περιορίζει μέσα σε στεγανά, εν τέλει σε κατευθύνει μέσα σε άνευ όρων μονοπάτια ανακάλυψης της πραγματικότητας. Δεν υπάρχει καμιά εξουσιαστική μορφή, η οποία να προέρχεται από τον Θεό. Η ανθρώπινη διαστρέβλωση και παρερμηνεία πραγμάτων μπορεί να οδηγήσει σε πνευματικό μαρασμό.²³¹

Όλες οι δημιουργικές πράξεις του ανθρώπου προέρχονται από την επενέργεια του Αγίου Πνεύματος, η οποία έχει εισδύσει στο εσωτερικό της ανθρώπινης ψυχής και κάνει τον άνθρωπο δημιουργικό και αποτελεσματικό στην κοινωνία. Οι αξίες της αγάπης, της ενσυναίσθησης, της δημιουργικότητας ανθίζουν εκεί όπου υπάρχει «Πνεύμα Κυρίου». Οι θεσμοί αιχμαλωτίζουν και παρασύρουν τον άνθρωπο σε μια αντικειμενοποίηση, σε μια ανθρώπινη υποδούλωση πάνω σε αντικείμενα, τα οποία οδηγούν μοιραία και σε μια ειδωλοποίηση της ύλης.²³² Η συμβολική διάσταση, θεολογική και κοινωνική είναι απλώς μια ανθρώπινη έκφραση, η οποία δηλώνει το «επέκεινα» και τη θεσμική πραγματικότητα ώστε να οικοδομηθεί ένα περιβάλλον κατάλληλο για να ζήσει ο άνθρωπος. Όλα αυτά ανανοηματοδοτούνται και αποκαλύπτεται ο σκοπός του κάθε προσώπου. Οι χριστιανοί είναι πολίτες της κοινωνίας και βρίσκουν τον προορισμό τους όχι μέσα σε αυτήν αλλά στο μετά από την εγκόσμια ζωή. Η εσχατολογική προοπτική του χριστιανισμού εκπληρώνει το σχέδιο του Θεού.²³³

Στον Μπερδιάγεφ εντοπίζεται η τριμερής διαίρεση του σύνολου ανθρώπου, δηλαδή της ψυχής, του σώματος και του πνεύματος, στοιχεία που καταδεικνύουν τη φυσικότητα της ύπαρξης, αποκαλύπτοντας μια ανώτερη τάξη, η οποία επιβεβαιώνει την υψηλή σημασία της προσωπικότητας.²³⁴ «Ο χριστιανισμός διδάσκει όχι την αθανασία της ψυχής, αλλά την ανάσταση της ολοκληρωμένης ανθρώπινης ύπαρξης, την ανάσταση και του σώματος του ανθρώπου».²³⁵ Η ανακάλυψη του προσώπου προϋποθέτει την με ελεύθερο τρόπο κατανόηση

²³¹ Μπερντιάεβ, 1968, σσ. 215-219.

²³² Στο ίδιο, σσ. 222-223.

²³³ Στο ίδιο, σσ. 229-231.

²³⁴ Μπερντιάγεφ, 2020, σ. 61.

²³⁵ Στο ίδιο, σ. 66.

της ύπαρξης του Θεού και τη διαρκώς αναζήτηση της σχέσης μαζί Του. Μέσω του δευτέρου προσώπου ο άνθρωπος γίνεται κοινωνός της προσωπικής Τριάδας.²³⁶ Η απροϋπόθετη και ελεύθερη απόκτηση της γνώσης του Θεού δεν εντοπίζεται μέσα σε συγκεκριμένα ατομικά χαρακτηριστικά. Στον εκκλησιαστικό χώρο ως «Σώμα Κυρίου» συναντάται άμεσα ο Θεός και ο άνθρωπος. Η συνοδοιπορία με άλλους ανθρώπους στον δρόμο του Κυρίου φανερώνει την πνευματική καθολικότητα της Εκκλησίας.²³⁷ Το Άγιο Πνεύμα συνεπικουρεί στη φώτιση των ανθρώπων «εν ζωή». Στο πρόσωπο του αναστημένου Χριστού συναντάται η σωστική ανάσταση Του, η οποία έχει συνέπειες για ολόκληρη την κτίση και την ανθρωπότητα.²³⁸ Η αναμονή της εσχατολογικής βασιλείας ήταν και παραμένει το προσδόκιμο αίτημα του χριστιανισμού.

---

²³⁶ Στο ίδιο, σ. 76-77.

²³⁷ Μπερντιάγεφ, 2016, σσ. 29-30.

²³⁸ Στο ίδιο, σ. 32.

3.2.2 Η αναζήτηση των εσχάτων και ο μεταμορφωτικός ρόλος του Πνεύματος

Η αναζήτηση του Θεού μέσα στο «ιστορικό γίνεσθαι» ήταν η κύρια έγνοια του ανθρώπου. Η βιβλική αναζήτηση του Θεού ως πάσχοντος δούλου και η ταπεινή εμφάνιση του Χριστού διαψεύδει την άποψη περί της εγκόσμιας κυριαρχίας Του. Ο πόθος για εξουσία και δύναμη οφείλεται στην ανθρώπινη εγωϊστική σκέψη. Ο ισραηλιτικός λαός υποφέρει και ο Χριστός εμφανίζεται για να θεραπεύσει, να σώσει τον εκ πεσόντα άνθρωπο. Η μεσσιανικότητα του Ιησού παρουσιάζεται ως κύριο χαρακτηριστικό του χριστιανισμού. Η ιστορική πορεία της ανθρωπότητας στηρίζεται πάνω στη σωτήρια Σταύρωση και Ανάστασή Του, καθώς και στην έλευση του Πνεύματος στις ζωές των ανθρώπων. Στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες υπάρχει μια έντονη αναμονή των εσχάτων, η οποία αργότερα αποδυναμώνεται από την υπερβολική πίστη του ανθρώπου στον εαυτό του, αποκόβοντας ουσιαστικά τον άνθρωπο από το αληθινό νόημα της ζωής του. Έτσι, ξεκινά ένας αγώνας μέσα στην κοινωνία αποκατάστασης σχέσεων, επανεύρεσης αξιών που θα φέρουν τον άνθρωπο πιο κοντά με αυτό που αναζητά. Ο προσωπικός τρόπος αντίληψης του Θεού περνά μέσα από σκληροτράχηλα μονοπάτια αναζήτησης, πάλης των παθών και των κυριαρχικών δυνάμεων και κυρίως μέσα από την ηθελμημένη ελεύθερη ματιά αναγνώρισης Του και προσμονής της εσχατολογικής βασιλείας Του.²³⁹

Η κοινωνική φύση του ανθρώπου σύμφωνα με τον Μπερδιάγεφ προάγει τη συνεργατικότητα και την κοινοτικότητα. Ο άνθρωπος προόδευσε και εξελίχθηκε, αποκαλύπτοντας τη σύνολη υπόσταση του, τη φυσική και την πνευματική. Η λογική αντιμετώπιση θεμάτων, η διακαώς αναζήτηση του ισχυρού, οι νόμοι και οι κανόνες, οδηγούν σε μια επιδερμική αναζήτηση ανακούφισης κοινωνικών μέτρων, εξατομικεύοντας και αντικειμενοποιώντας περισσότερο την ανθρώπινη σκέψη. Τα προβλήματα με τα οποία βρίσκεται αντιμέτωπος ο Ιησούς στον Μεγάλο Ιεροεξεταστή είναι τα ακανθώδη προβλήματα ενός κοινωνικού ανθρώπου. Ο Χριστός δεν επιβουλεύεται το κοινωνικό πρόβλημα του «ψωμιού», δεν εκμεταλλεύεται την αδυναμία, αλλά ζητεί τη σχέση με τον άνθρωπο, εφόσον θελήσει ο άνθρωπος να Τον αναζητήσει. Δίνεται, δηλαδή, μια τόσο μεγάλους βάθους ελεύθερη επιλογή, την οποία ο άνθρωπος δεν μπορεί να αντιληφθεί ή δεν μπορεί να διαχειριστεί. Καταργεί κάθε είδους καταπιεστική ή εξωτερική παρεμβολή από έξωθεν και δίνει μια πλήρη ελεύθερη συμμετοχή και αποδοχή τόσο προς Αυτόν όσο και προς τους άλλους.²⁴⁰ Η δημιουργικότητα είναι στοιχείο πνευματικής

²³⁹ Μπερντιάγεφ, 2010, σσ. 289-295, 299-300.

²⁴⁰ Στο ίδιο, σσ. 305-310.

ανύψωσης, εφόσον ο άνθρωπος προσωπικά εκδηλώνει μια στάση ενεργητική και υποστηρικτική προς τον άλλον. Μέσα στην κοινωνία αναπτύσσονται μηχανισμοί άμυνας όπως επαναστάσεις, εξεγέρσεις πάνω στη υπεράσπιση δικαιωμάτων, οι οποίοι αναδεικνύουν την παθογένεια της κοινωνίας. Μόνο οι γνώσεις δεν μπορούν να λύσουν κοινωνικά προβλήματα. Η πάλη του φαινόμενου και του νοούμενου ουσιαστικά δεν υφίσταται· η σχέση του ανθρώπου με τον Θεό ξεκινά από την ενθάδε ζωή και ολοκληρώνεται επέκεινα στα έσχατα.²⁴¹

Οι γνώσεις, εάν δεν περιέχουν το κριτήριο της αγάπης, δεν μπορούν να αποδώσουν τα μέγιστα. Μπορούν να προσφέρουν μια λύση αλλά μπορεί και να χρησιμοποιηθούν και αρνητικά για την ανθρωπότητα. Μόνο όταν η πνευματικότητα την οποία φέρει κάποιος είναι τέτοια ώστε να αλλάξει τον άνθρωπο εσωτερικά και να προέλθει από το Άγιο Πνεύμα.²⁴² Οι κανόνες όσο χρηστικοί και να είναι μπορούν να δημιουργήσουν ανισότητες.²⁴³ Ακόμη και οι νοήμονες οι οποίοι δύναται «εν δυνάμει» να λειτουργήσουν ως φωτοδότες στην κοινωνία, όταν δεν αναγνωρίζουν τη «*gratia gratis data*», δεν μπορούν να προσφέρουν καμιά βοήθεια ή αλλαγή και εξυπηρετούν μόνο ατομικιστικά και χρησιμοθηρικά, τα όποια χαρίσματά τους.²⁴⁴ Ο πνευματικός άνθρωπος εκτός από δημιουργός πραγμάτων καλλιεργεί υγιείς σχέσεις με τον συνάνθρωπο. Οι περισσότεροι είναι προσανατολισμένοι προς τις κοινωνικές απαιτήσεις της ζωής αλλά οι χαρισματικοί είναι αυτοί, οι οποίοι θα δουν πάνω από την ύλη, θα ψάξουν και θα αναγνωρίσουν τον Θεό μέσα τους και στον κόσμο.²⁴⁵

Τα ερωτήματα σχετικά με το ποιος μπορεί να είναι ο πνευματικός άνθρωπος και που συναντάται απαντώνται με έναν ιδιαίτερο περσοναλιστικό τρόπο. Η κατανόηση του μυστηρίου του ανθρώπου οδηγεί και στην ανακάλυψη της πνευματικότητάς του. Ο άνθρωπος ζει μέσα στον ιστορικό χρόνο και καλείται να ανταπεξέλθει μέσα στην κοινωνία μαζί με τον άλλον. Υπάρχουν άνθρωποι, κατά τον Μπερδιάγεφ, οι οποίοι εμβαθύνουν τόσο πολύ στο εσωτερικό της ανθρώπινης ύπαρξης ώστε αναγνωρίζουν τη λειτουργία και τον σκοπό της. Αυτοί συναντώνται σε όλες τις εποχές, οι οποίοι παρουσιάζουν υψηλή πνευματικότητα και μπορούν να διακρίνουν το εφήμερο από το αιώνιο. Είναι οι άνθρωποι του φωτός, στους οποίους η θεία χάρη «ενεργοποιείται» εξαιτίας και της δικής του δεκτικότητας. Είναι οι σοφοί, οι οποίοι δεν καθησυχάζουν και ψάχνουν για την αλήθεια, οι έχοντες την προφητική ομιλία, οι οποίοι

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. 312-317.

²⁴² Μπερδιάγεφ, 2000, σσ. 26-27.

²⁴³ Στο ίδιο, σσ. 32-33.

²⁴⁴ Στο ίδιο, σσ. 132-135.

²⁴⁵ Στο ίδιο, σσ. 136-138.

προλέγουν τα μελλούμενα και δικαιώνονται. Το πνεύμα έχει την ικανότητα να μεταμορφώσει τον άνθρωπο σε κάτι ανώτερο από τον υλικό άνθρωπο, από την κατώτερη φύση του. Ο άνθρωπος ενέχει το στοιχείο του πνεύματος ώστε να μπορεί με την κατάλληλη παιδεία να φτάσει στην αλήθεια. Ο αντικειμενικός κόσμος περιλαμβάνει και στοιχεία συμβολικά, τα οποία οδηγούν τον άνθρωπο στην ανακάλυψη της αλήθειας, η οποία δεν βρίσκεται μέσα στον κόσμο αλλά έξω από αυτόν. Όσο απομακρύνεται η σκέψη του από τα γήινα και άψυχα πράγματα, τόσο θα πλησιάζει προς την ανακάλυψη του δημιουργού Του.²⁴⁶

Το πρόσωπο αναγνωρίζει την κατ' εικόνα Θεού δημιουργία και αναζητεί τρόπους υπέρβασης και σχέσης μαζί Του. Μέσω του πνεύματος και μέσα στον κόσμο καταφέρνει και δημιουργεί γέφυρες σχέσεων. Η προσωπική συνάντηση είναι ένας προσωπικός τρόπος ζωής που προϋποθέτει ενσυνείδητη επιλογή, ένα διαρκές άθλημα καταπολέμησης παθών, μια αυτεξούσια σχέση, μια ελευθερία κινήσεων από την πλευρά των ανθρώπων.²⁴⁷ Οι πνευματικές αξίες της αγάπης, της θυσίας και της αλληλεγγύης έχουν πρότυπο τη ζωή του Θεανθρώπου Χριστού. Η προσωπικότητα νοείται ως η σύνολη μορφή του ανθρώπινου είδους, σώμα και ψυχή. Ο καρτεσιανός διαχωρισμός έχει ξεπεραστεί και προβάλλει πλέον η κυριαρχία του πνευματικού επί του σωματικού στοιχείου.²⁴⁸ Έτσι το πρόσωπο είναι μοναδικό, ανεπανάληπτο και ιδιαίτερο.

Για τον Μπερδιάγεφ η αναζήτηση του τέλους συνδέεται και με τον θάνατο και με τη νέα ζωή, τη μεταμορφωτική και όντως πνευματική. Υπάρχουν δύο ειδών αντιδράσεις απέναντι στο επικείμενο τέλος. Είτε το δέχεται κανείς παθητικά και γίνεται δέκτης μιας κατάστασης, είτε ενεργεί καταδεικνύοντας το πρόσωπο που φέρει, ανυψώνοντας το πνευματικό στοιχείο του εαυτού του. Όταν η τελική έκβαση των πραγμάτων οδηγεί σε μια χρονική τελειωτική πράξη, καταλαβαίνει κανείς ότι κάποιοι αντιλαμβάνονται μόνο την εξωτερική φυσική αντικειμενική πλευρά του τέλους, η οποία προκαλεί την αίσθηση του φόβου. Η σκέψη δεν μπορεί να συλλάβει το υπερβατικό μέσα σε κοινές λογικές προτάσεις. Από την άλλη πλευρά υπάρχουν και αυτοί που πραγματώνουν το πρόσωπο μέσω της συνάντησης τους με τον συνάνθρωπο και της κοινωνίας τους, μέσω της εκκλησιαστικής κοινωνίας. Το Άγιο Πνεύμα χαριτώνει τον άνθρωπο με χαρίσματα ώστε να νοηματοδοτείται η ίδια η ύπαρξή του.²⁴⁹ «Ο ενεργητικός

²⁴⁶ Μπερντιάγεφ, χ.χ., σσ. 206-211.

²⁴⁷ Μπερντιάγεφ, 2019α, σ.54.

²⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 56.

²⁴⁹ Στο ίδιο, σσ. 340-341.

εσχατολογισμός είναι δικαίωση της δημιουργίας του ανθρώπου». ²⁵⁰ Η απελευθέρωση του από την κοινωνική ζωή, η παύση της αναγκαιότητας «του να ανήκει κάπου», είναι σημεία μια νέας εισδοχής στον κόσμο των εσχάτων, στον κόσμο μαζί με τον Θεό. Μέσα στην κοινωνική οργάνωση, υπάρχει ο εκκλησιαστικός χώρος όπου η εκκλησιαστική συνείδηση αποφαίνεται ως συνειδητοποίηση του σώματός της ως «Σώμα Κυρίου». Βεβαίως, ο Μπερδιάγεφ ξεχωρίζει τη δυτική εσχατολογία, η οποία ταυτίζει την εκκλησιαστική ιστορική μορφή με την εσχατολογική αναζήτηση της βασιλείας των ουρανών. ²⁵¹ Πρόκειται για την έλλαμψη της αλήθειας την οποία αναζητεί κάθε πρόσωπο, για την αγωνιώδη προσπάθειά του να σχετιστεί και να γνωρίσει τον άλλον, για την πνευματική αναζήτηση της ύπαρξής του σε σχέση και με την Τριάδα. Εν τέλει, πρόκειται για οδούς αναγνώρισης του «είναι» του, της πραγματοποίησης της επιλεκτικής θέσης που του έδωσε ο Θεός μέσα στον κόσμο. Η συνειδητοποίηση των πράξεων του, των επιλογών και γενικότερα του τρόπου ζωής, τον οδηγούν σε μια εκ βάθους αναγνώριση του περσοναλιστικού τρόπου ύπαρξης καθώς και του σκοπού της δημιουργίας του. ²⁵² Η αδυναμία της ατομικής του ύπαρξης εξηγείται και από την ανεπαρκή τελειωτική ιστορική φορά. «Δεν μπορούμε να φτάσουμε στη Βασιλεία του Θεού μόνο με την ενατένιση». ²⁵³ Απαιτείται πνευματική εγρήγορση ώστε να είναι καθένας έτοιμος να δεχθεί «ουρανόν καινόν και την γην καινήν».

Στη φιλοσοφία του Μπερδιάγεφ συναντά κανείς τη θεολογία, όπως έχει ήδη ειπωθεί. Οι ιδέες του εκκινούνται από την υπαρξιστική φιλοσοφία, μολονότι η σκέψη του υπερβαίνει τα γήινα. Γι' αυτό και ονομάζει τα γραφόμενά του «φιλοσοφία τοῦ πνεύματος ἢ ἐσχατολογική φιλοσοφία». ²⁵⁴ Η ανθρωπότητα δεν θα είχε σημασία και αξία, εάν σταματούσε η ζωή στον ιστορικό χρόνο. Η υπέρβαση του ανθρώπου να συναντήσει το θείο, το πνεύμα στον καιρό των εσχάτων, είναι ο σκοπός της ενθάδε προετοιμασίας του ανθρώπου. ²⁵⁵ Οι προσπάθειες ερμηνείας των φαινομένων του κόσμου μέσω των επιστημών κατανοούνται ως επιμεριστικές αναδείξεις της μιας αλήθειας και γνώσης του Θεού. Για την κατανόηση αυτού του γεγονότος χρειάζεται μια ενδόμυχη ανακάλυψη του ανθρώπου, μια εμβάθυνση εσωτερική, μια δημιουργική πορεία, η οποία θα φωτίσει το πρόσωπο της εικόνας του Θεού, της εικόνας του

²⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 342.

²⁵¹ Στο ίδιο, σ. 343.

²⁵² Στο ίδιο, σ. 344.

²⁵³ Στο ίδιο, σ. 345.

²⁵⁴ Μπερδιάγεφ, 2002, σσ. 33.

²⁵⁵ Στο ίδιο, σσ. 34-35.

Χριστού.²⁵⁶ Για να φθάσει ο άνθρωπος να δει την αλήθεια χρειάζεται μια δυναμική ενεργητική στάση, η οποία αποκτάται μόνο από το Άγιο Πνεύμα και όχι με τη λογική συλλογιστική. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχουν «εν δυνάμει» τέτοιες πνευματικές δυνατότητες στο «είναι» του ανθρώπου, οι οποίες οδηγούν στη συνειδητοποίηση του Θεού «επί γης και επί των εσχάτων». Η ίδια διαπίστωση υπάρχει και στους φιλοσόφους, ότι δηλαδή αντιλαμβάνονται την «ξενικότητα» του κόσμου, την πρωτική φορά της αμαρτωλότητας του· έτσι διαπερνούν όλες τις κοσμολογικές αντιλήψεις και αποδέχονται το πνεύμα αδιαίρετο από το σώμα.²⁵⁷

Μια λεπτή διάκριση κάνει ο Μπερδιάγεφ ανάμεσα στο Άγιο Πνεύμα και σε αυτόν που φέρει μια πνευματικότητα, ανάμεσα στην πηγή των θείων χαρισμάτων και της ανθρώπινης χαρισματικότητας. Όλη η προσωπική δημιουργικότητα του ανθρώπου οφείλεται στη θεία πνευματικότητα, αφού υπάρχει αενάως ποθούμενη σχέση του Θεού με τον άνθρωπο. Και μάλιστα όσο ελεύθερη και με ορμή γίνεται η αναζήτηση του πνεύματος τόσο πιο πολύ ριζώνει στα μύχια της ύπαρξης του ανθρώπου.²⁵⁸

---

²⁵⁶ Στο ίδιο, σσ. 37-38.

²⁵⁷ Στο ίδιο, σσ. 39-40.

²⁵⁸ Μπερντιάεβ, 1968, σσ. 204-205.

4. Η αξιοποίηση του πνεύματος και της ελευθερίας στα νεότερα χρόνια

4.1 Στάσεις και συνέπειες της σύγχρονης ζωής

4.1.1 Η ελευθερία στον σύγχρονο κόσμο

Είναι γεγονός ότι η ελευθερία έτσι όπως ορίζεται συχνά ως απελευθέρωση από κάθε είδους αναγκαιότητα είναι επιφανειακή ή κατώτερη σε σχέση με την πρωταρχική ελευθερία του πνεύματος, τη δημιουργική ενέργεια του πνεύματος στην ανθρώπινη ύπαρξη. Αυτή η ελευθερία δεν βρίσκεται εγκόσμια, αν και έχει τέτοια κατεύθυνση.²⁵⁹ Ο τρόπος ζωής του καθενός εμπεριέχει τον ελεύθερο τρόπο δράσης και επιλογής των πράξεων του. «Η διαφωτίζουσα χάρις εἶναι τῶ ὄντι ἡ ὑψηλότερη ἐλευθερία. Ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ ἐν ἐλευθερίᾳ καὶ μέσῳ τῆς ἐλευθερίας· ἔξω ἀπὸ τὴν ἐλευθερία δὲν ὑπάρχει χάρις».²⁶⁰ Ο άνθρωπος μέσα από το πρόσωπο του Χριστού μπορεί να κατανοήσει το δώρο της ελευθερίας ως απροϋπόθετη αναζήτηση και εύρεση του νοήματος της ζωής. Ο ιστορικός άνθρωπος οφείλει να ενεργεί ως πρόσωπο κατ' εικόνα Χριστού, να φέρει όλα τα πνευματικά χαρίσματα της αγάπης, της ελευθερίας, της αλληλεγγύης, της ταπεινοφροσύνης και να γίνεται «εν κόσμῳ» δημιουργός της κτίσης και του καλού, ενώ ταυτόχρονα η αναζήτηση του Θεού και η συνεχής κοινωνία πρέπει να είναι ο σκοπός του.²⁶¹ Ο άνθρωπος αναδείχθηκε σε τέτοιο βαθμό μέσα στην ιστορία, έγινε αντικείμενο θαυμασμού λόγω των επιτευγμάτων του και παραμερίστηκε η ίδια η ύπαρξη του Θεού, μολονότι το Πνεύμα προικοδότησε χαρισματικά τον άνθρωπο και τον κατέστησε δημιουργό πολλών πραγμάτων.²⁶² Εδώ βρίσκεται και η διαστρέβλωση και παραμόρφωση της αλήθειας, η οποία αναδεικνύει την παραμόρφωση του εγωιστικού ανθρώπου. Η παρανόηση της ανθρώπινης ελευθερίας υλοποιείται, όταν τα υλικά στοιχεία ή οι ιδεολογίες υπερτονίζονται σε τέτοιο βαθμό ώστε να προβάλλεται η ανθρώπινη ύπαρξη ως απόλυτη και αυτάρκης.²⁶³ Για τον Μπερδιάγεφ μόνο το πρόσωπο μπορεί να αναδείξει την αλήθεια της γνώσης του Θεού, μέσα από μια πάλη και προσωπική άσκηση κατανόησης του κόσμου. Η εφήμερη σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο αναδεικνύει μια πορεία του ανθρώπου

²⁵⁹ Μπερντιάγεφ, χ.χ., σσ. 121-122.

²⁶⁰ Στο ίδιο, σσ. 123.

²⁶¹ Στο ίδιο, σσ. 134-136.

²⁶² Στο ίδιο, σσ. 137-139.

²⁶³ Στο ίδιο, σ. 141.

προς ένα τέλος, το οποίο δεν βρίσκεται εντός αυτού αλλά στα έσχατα, στη Βασιλεία του Θεού.²⁶⁴ Η προσέγγιση της είναι εφικτή «εν ελευθερία» και «διά της ελευθερίας».

Κάνοντας μια σύντομη ιστορική αναδρομή στο παρελθόν, βλέπει κανείς την αγωνιώδη προσπάθεια του ανθρώπου να ξεπεράσει τον εαυτό του και να δημιουργήσει πράγματα που προκαλούν θαυμασμό αλλά και όλεθρο. Στην αναγεννησιακή εποχή συναντάται η προσπάθεια επιστροφής στο παρελθόν, σε μια ρομαντική διάθεση κίνησης μεν προοδευτισμού αλλά και πολιτισμικής ανάδειξης, η οποία όμως αργότερα αποδομείται καθώς δεν μπορεί μια επιστροφή να είναι πιστή αντιγραφή παρελθόντος χρόνου, αλλά δύναται να περιέχει στοιχεία διαμορφωμένα κατάλληλα για τις εκάστοτε χρονικές συνθήκες. Στα νεότερα χρόνια με τη δημιουργία του ουμανισμού, προβλήθηκε η ατομική και ορθολογιστική λογική, αποβάλλοντας κάθε ίχνος θρησκευτικότητας και πνεύματος στον κόσμο και προβάλλοντας κυρίως ιμπεριαλιστικές και κυριαρχικές επιδιώξεις.²⁶⁵ Ο Μπερδιάγεφ αναφέρει: «Εάν δέν υπάρχει Θεός, τότε δέν υπάρχει καί ό άνθρωπος»²⁶⁶. Ο άνθρωπος πίστεψε ότι κατάφερε να δημιουργήσει και να κατακτήσει τον κόσμο με τις δικές του δυνάμεις, αποβάλλοντας την πίστη, απομακρύνοντας τον άνθρωπο από τη σχέση του με τον Θεό.²⁶⁷ Στα νεωτερικά χρόνια ο ατομισμός προβλήθηκε περισσότερο, ο εγωϊσμός υπερίσχυσε και η ελευθεριότητα έδωσε τη θέση της αμαυρώνοντας το πρόσωπο, αναδεικνύοντας τον νατουραλιστικό τρόπο ζωής και καθιστώντας το πνεύμα ανίσχυρο.²⁶⁸ Επικράτησε η νομική φόρμα προς όφελος της κοινωνίας δίνοντας έναν εξωτερικό περιορισμό του κακού αποδίδοντας εντελώς εκλογικευμένες απόψεις ενός θέματος.²⁶⁹

Ο Μπερδιάγεφ θέτει στο κέντρο της φιλοσοφικής αναζήτησης την ελευθερία, την αποβολή της ανθρώπινης ύπαρξης από κάθε υλικό και κτιστό, η οποία θα σημάνει την πνευματική αποδέσμευση προς κάποιο αντικείμενο, την περσοναλιστική συνειδητότητα ότι ο άνθρωπος μπορεί να συλλάβει την πνευματική του εσωτερική δομή, προερχόμενη από το Πνεύμα και τη σχέση του με το θείο. Μάλιστα θεωρεί ότι η Ρωσική διάνοηση συνέλαβε δυο είδη ελευθερίας. Την επιλογή του αυτεξουσίου και την αληθινή ή «εν καλώ» ελευθερία. Η αληθινή ελευθερία υπάρχει εκεί όπου ο άνθρωπος είναι ελεύθερος και αγνός, αναγνωρίζει το δημιουργικό μέρος

²⁶⁴ Στο ίδιο, σσ. 143-145.

²⁶⁵ Berdiajew, 1987, σσ. 26-28.

²⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 29.

²⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 30.

²⁶⁸ Στο ίδιο, σσ. 33-36.

²⁶⁹ Στο ίδιο, σσ. 37-39.

του Θεού και έλκεται από Αυτόν.²⁷⁰ Ο δέκατος όγδοος αιώνας υπερύψωσε τόσο πολύ την ανθρώπινη φύση ώστε η διάκριση χαρακτηριστικών του ανθρώπου σε φυσικά και πνευματικά τον καθιστά ικανό να αντιληφθεί πέρα από τη φυσική πραγματικότητα και τη δυνατότητα, την οποία έχει στο εσωτερικό της ψυχής του ώστε να προσεγγίζει οικειοθελώς και εθελουσίως τον Θεό. Ο δυϊσμός του Κάντ αυτή την περίοδο είναι επιβεβλημένος.²⁷¹ Ο ουμανισμός αφαίρεσε όλα τα πνευματικά γνωρίσματα του ανθρώπου, είδε μια αυτάρκεια βασισμένη στις ανθρώπινες δυνάμεις αλλά ταυτόχρονα και μια απαξίωση εξαιτίας της αδυναμίας της σωτηρίας του.²⁷² Από την άλλη οι Πατέρες της Εκκλησίας κάνουν λόγο για την προσπάθεια του ανθρώπου να γίνει «κατά χάριν» Θεός, να χριστοποιηθεί.²⁷³

Στον σύγχρονο κόσμο της βιομηχανικής εποχής επικράτησε το φαινόμενο του αστισμού, της υπεροχής της ατομοκρατίας όχι με την έννοια της προσωπικής έκφρασης στην καθημερινότητα αλλά με αυτήν της εγωιστικής κυριαρχίας, της επιβολής στον βωμό του κέρδους, χάνοντας κάθε δυναμική προσπάθεια καταξίωσης και βελτίωσης της ανθρώπινης ζωής. Η κοινωνικοποίηση επέδειξε την ανάγκη κατοχής εγκόσμιων πραγμάτων όπως χρήμα, επαγγελματική καταξίωση, κερδοφόρες εργασίες, αλλοιώνοντας τον χαρακτήρα και την προσωπικότητα. Το άτομο έγινε μέλος μια ομάδας ή μιας συλλογικότητας, αφανίζοντας εντελώς τον προσωπικό χαρακτήρα και αναδεικνύοντας την οικονομική ευμάρεια ως καθοριστικό παράγοντα επιβίωσης. Το ζήτημα της εργασιακής απασχόλησης είχε ηθικές προεκτάσεις, αφού μετέτρεψε τον άνθρωπο από θύτη σε θύμα: ο υπερκαταναλωτισμός περιόρισε την ελευθερία και τον έκανε δούλο των επιθυμιών και των προσδοκιών του.²⁷⁴ Τα αριστοκρατικά χαρακτηριστικά του πνεύματος παραμερίστηκαν σε βάρος της ανθρώπινης φιλαυτίας και κερδοσκοπίας.

Για τον Μπερδιάγιεφ, η ιστορική ανθρώπινη πορεία αποκτά νόημα και αξία μέσα από την προσωπική θεώρηση και την αναγνώριση του ανθρώπου «κατά την εικόνα και ομοίωση Θεού». Το φαινόμενο του αστισμού δεν είναι για τον φιλόσοφο ένα κοινωνικό ρεύμα, το οποίο δημιουργήθηκε λόγω ιστορικών συγκυριών αλλά μια πνευματική τοποθέτηση του ανθρώπου χωρίς Θεό. Ο άνθρωπος επαίρεται για τα επίγεια έργα και τα υλικά στοιχεία αποκτούν τη σημασία του σημαντικού και απαραίτητου. Η αστικοποίηση, φαινόμενο του δέκατου ένατου

²⁷⁰ Μπερδιάγιεφ, 2020, σσ. 20-21.

²⁷¹ Στο ίδιο, σ. 36.

²⁷² Στο ίδιο, σ. 42.

²⁷³ Στο ίδιο, σ. 43.

²⁷⁴ Berdyaev, 1980, σσ. 84-89.

αιώνα ανέδειξε την προβληματική αναγκαιότητα στροφής προς τα εγκόσμια και διαίρεσης αξιών σε υλικά και πνευματικά αγαθά, με θετική φορά ως προς την προσήλωση των ανθρώπων στην ύλη, στον τεχνικό πολιτισμό, στα δημιουργήματα και αρνητική ως προς την αναζήτηση του Θεού. Η ποσοτική υλική δημιουργία αντικατέστησε ή και αφάνισε το πρόσωπο. Οι ποιοτικές και πνευματικές αξίες παραμερίστηκαν. Η εκβιομηχάνιση επέφερε όχι μόνο την ανάδειξη της οικονομίας σε κύριο κίνητρο της δημιουργικότητας, αλλά υποβάθμισε το πρόσωπο και το αποπροσανατόλισε από τον υπαρκτικό του σκοπό. Η πνευματικότητα χάνεται, ο Θεός παραγκωνίζεται, ο άνθρωπος χάνει το προσωπικό του χάρισμα και γίνεται δούλος των έργων της μηχανής και του εγωιστικού του προφίλ. Η έλλειψη του πνευματικού στοιχείου επιφέρει αρνητικά αποτελέσματα και στην κοινωνία. Ακόμη, το ισχυρό θεμέλιο της κοινωνίας, η οικονομία και η εργασία χάνουν τον αληθινό τους σκοπό και διαστρεβλώνουν την πραγματικότητα. Η εκκοσμίκευση είναι αποτέλεσμα του πνευματικού θανάτου. Η πρόοδος αντί να οδηγεί σε μια καλύτερευση συνθηκών και σε μια προσωπική συνάντηση απομακρύνει τον άνθρωπο, τον κάνει πιο μοναχικό και η τραγικότητά του φαίνεται στην απελπιστική του προσπάθεια να ξεφύγει από έναν κλειστό και περιοριστικό κύκλο, τον οποίο έχει χτίσει ο ίδιος. Η ελευθερία του περιορίστηκε μέσα στην εγκόσμια κατεύθυνση, αναδεικνύοντας την αδυναμία του ανθρώπου να σωθεί μέσα από αυτή. Η ελεύθερη και αγαπητική φορά του Θεού προς τον άνθρωπο είναι το κλειδί της ανθρώπινης δημιουργίας, όπως επίσης η ηθελημένη προσφορά του προσώπου του Χριστού είναι το σωτηριώδες δώρο Του.²⁷⁵

Ακόμη και μέσα στη χώρα του ο Μπερδιάγεφ διαβλέπει δαιμονικές μορφές να υπερισχύουν και μια επανάσταση που στο πέρασμά της αφήνει «νεκρές ψυχές». Μέσα από τη ματιά του Γκόγκολ (1809-1852) βλέπει όλα τα παραστρατήματα της χώρας του, τα τερατουργήματα που οδήγησαν τη χώρα στην επανάσταση και ψάχνει να ανακαλύψει τον άνθρωπο. Χάρη των πολιτικών συστημάτων χάθηκε το πρόσωπο. Το τραγικό και ενδιαφέρον έργο του ήταν αυτή η αναζήτηση του πνευματικού ανθρώπου, η οποία δεν κατόρθωσε να βρει ή έκρυβε πολύ καλά. Η ελευθερία καταπατάται και το πρόσωπο χάνεται εξ αιτίας των επιβουλεύσεων πολιτικών συμφερόντων. Η πεποίθηση των Ρώσων, ότι, δηλαδή, μετά την επαναστατική κάθοδο θα επερχόταν η παλιά αίγλη της χώρας, διαψεύστηκε. Η κατανόηση του πολιτικού ζητήματος είναι θέμα πνευματικών αξιών και έπειτα κοινωνικό.²⁷⁶

²⁷⁵ Zwicks, 1995, «Nicholas Berdyaev, Prophet for the Catholic Worker Movement Materialism Destroys the Eternal Spirit», *Houston Catholic Worker* 15/4, (available at 20/6/2022), <https://cjd.org/1995/06/01/nicholas-berdyaev-prophet-for-the-catholic-worker-movement-materialism-destroys-the-eternal-spirit/>

²⁷⁶ Μπερντιάγεφ, 2009, σσ.29-39.

Στον αντίποδα του Γκόγκολ βρίσκεται ο Ντοστογιέφσκι, ο οποίος βλέπει τον άνθρωπο να έρχεται σε σύγκρουση με τη μηδενιστική σκέψη των Ρώσων. Αυτό, το οποίο θέλει να προβάλλει είναι η πλήρης απελευθέρωση από τις πραγματιστικές σκέψεις του ανθρώπου, να εμβαθύνει τη θρησκευτική σκέψη και να κάνει ικανό τον άνθρωπο να αναγνωρίσει το πρόσωπο του Θεού στη ζωή του.²⁷⁷ Στο έργο του Ντοστογιέφσκι βρίσκει κανείς τον πτωτικό άνθρωπο, ο οποίος υποφέρει λόγω της κατάχρησης της ελευθερίας και την αγωνιώδη προσπάθεια φυγής ή και αποφυγής από μια δυσάρεστη κατάσταση. Η αιτία όλων αυτών βρίσκεται στην πεπτωκυία φύση του ανθρώπου και ο εναγώνιος ασκητικός τρόπος αποφυγής της αμαρτίας είναι δυνατόν να οδηγήσει στην αβίαστη σχέση μεταξύ Θεού και ανθρώπου. Κατά τον Μπερδιάγεφ, στο έργο του Ντοστογιέφσκι μπορεί κανείς να εντυφήσει στα βάθη της ανθρώπινης ύπαρξης, λύνοντας πολλά κοινωνικά-φιλοσοφικά και ψυχολογικά.²⁷⁸

Προσπαθώντας να κατανοήσει εάν ωφέλησε ή όχι η επανάσταση στη χώρα του, ο Μπερδιάγεφ βρίσκει μια σειρά δαιμονικών αιτιάσεων που οδήγησαν τη χώρα του σε μια καταστροφή. Η απάντηση στην παραπάνω πρόταση είναι αρνητική εκ μέρους του γιατί η χώρα παρέμενε προσκολλημένη σε παρελθοντικές ιδέες και δεν μπορεί να δει τον διανοούμενο πλούτο και την πρόοδο της ανθρωπότητας χάρη στην πνευματικότητα. Η προσκόλληση στα κοινωνικά ιδεώδη υποδουλώνουν τον άνθρωπο και τον αποστρέφουν από τον σκοπό του. Η απρόσωπη μάζα εύκολα δέχεται τη νέα εξέλιξη, την επαναστατική στροφή και παγιδεύεται. Αποπροσανατολίζεται και σαγηνεύεται από μια επαναστατική ιδέα, παραθεωρώντας την βαθύτητα της. Ο τρόπος θέασης της πραγματικότητας γίνεται θέμα ατομικής επιλογής αλλά και παραδειγματικής καθοδήγησης. Ο Μπερδιάγεφ παρομοιάζει την πίστη του Ρωσικού κράτους με αυτήν του Ιουδαϊκού λαού. Οι Ιουδαίοι διαψεύστηκαν όσον αφορά στο θέμα της αποκλειστικότητας της σωτηρίας από τον Ιησού Χριστό και τώρα και οι Ρώσοι δεν διαβλέπουν τον κίνδυνο της επαναστατικότητας και της προσήλωσης τους μόνο στις δικές τους ιδέες. Εμπλέκοντας την πολιτική με τη θεολογία θεωρεί ότι στον οικουμενικό χριστιανισμό του αποστόλου Παύλου βρίσκεται η αλήθεια του ανθρώπου και ότι πρέπει να γίνει κατανοητό το ανθρώπινο λάθος στη Ρωσική σκέψη και να αρχίσει μια στροφή αναγεννητική, περνώντας μέσα από τον δρόμο της μετάνοιας.²⁷⁹

²⁷⁷ Στο ίδιο, σσ. 49-56.

²⁷⁸ Γιαγκάζογλου, 2021β, σσ. 155-160.

²⁷⁹ Μπερδιάγεφ, 2019, σσ. 119-131.

Για τον Μπερδιάγιεφ, η Ρωσία ως χώρα έχει να επιδείξει έναν πολιτισμό, ο οποίος διαπνέεται από τη χριστιανική και ιουδαϊκή σκέψη. Η πνευματικότητα του λαού είναι εμφανής. Η θρησκευτικότητα παίζει σημαντικό ρόλο. Τα πολιτικά ζητήματα δεν είναι μόνο κοινωνικά αλλά και θρησκευτικά. Με βάση τις χριστιανικές ιδέες μπορεί η χώρα αυτή να λύσει τα ζητήματα και να υπηρετήσει το καλό της ανθρωπότητας. Αντίθετα, η Γερμανία προβάλλει έναν «μεσσιανισμό», ο οποίος προέρχεται από τη φύση, από την κυριαρχία των υλικών πραγμάτων, αποξενωμένη από το πνεύμα του χριστιανισμού και του ιουδαϊσμού.²⁸⁰ Η ελευθερία της είναι εύθραστη και περιορισμένη από τις υλικές δημιουργίες. Ο υλισμός καταστρέφει το πνεύμα.

---

²⁸⁰ Satter,2006, «The “Russian Idea” of Nikolai Berdyaev», *Hoover Institution* 4 (Available at 20/6/2022), <https://www.hoover.org/research/russian-idea-nikolai-berdyaev>

4.1.2 Η αποξένωση του ανθρώπου από τον Θεό. Η εισδοχή του πόνου και του φόβου

Η πτώση και η εισβολή της αμαρτίας στη ζωή του ανθρώπου επέφεραν κοινωνικές και προσωπικές αλλαγές και έφτασαν σε τέτοιο σημείο παραχάραξης της πορείας του ώστε το αδιέξοδο και η προσκόλληση σε ό,τι πραγματικό να γίνει η κύρια «λατρεία» του. Ο πόνος και ο φόβος ερμηνεύτηκαν με εντελώς διαφορετικό και χωρίς θρησκευτικό περιεχόμενο. Το αίσθημα της οδύνης έγινε μια καθημερινή βιωματική εμπειρία αποκομμένη από τον παιδευτικό και θεολογικό της χαρακτήρα, από τον θετικό προσανατολισμό, τον οποίο μπορεί να έχει και να διαφοροποιεί εσωτερικά ο άνθρωπος γνωρίζοντας την αλήθεια. Για τον Μπερδιάγεφ η οδύνη εκφράζεται με δύο διαφορετικούς τρόπους. Το πρώτο είδος μπορεί να φέρει λυτρωτικά αποτελέσματα, να λειτουργήσει δοκιμαστικά και «προς οικοδόμησιν», το δεύτερο είδος παρασέρνει τον άνθρωπο σε μια αρνητική τοποθέτηση έναντι του κακού, το οποίο μπορεί να φτάσει μέχρι την καταστροφή του. Η θεολογική στάση της αποδοχής του πόνου και η γενικότερη σταυρική πορεία του κάθε ανθρώπου είναι ένα γεγονός που γίνεται αποδεκτό από τον χριστιανό ώστε να οδηγηθεί όχι στη γήινη καταξίωση του αλλά στα έσχατα, στην πλήρωση της αληθινής σχέσης του με τον Θεό. Η υπομονή και ο τρόπος με τον οποίο βλέπει κάποιος το κακό, είτε ως παιδευτικό κάλεσμα αναγνώρισης του θείου είτε ως καταστροφικό πέρασμα αποτελούν καίριες προσωπικές τοποθετήσεις. Ο οίκτος, η ενσυναίσθηση, η συμπάθεια προς αυτόν που πάσχει, η ανιδιοτελής και εγκάρδια αγάπη είναι τα συστατικά στοιχεία του ανοίγματος του ενός προς τον άλλον, της αποφυγής του εσώκλειστου και εγωϊστικού εαυτού. Το μεγαλύτερο γεγονός της επιβεβαίωσης του πόνου αλλά και του φόβου ως φυσικά γνωρίσματα της ανθρώπινης φύσης βρίσκεται στον βίο του Χριστού και κορυφώνεται στο σταυρικό πάθος Του. «Ο αίρων τας αμαρτίας του κόσμου» ελευθερώνει τον άνθρωπο από το κακό και χαρίζει την αιώνια ζωή. Γίνεται ο Πάσχων και συμπάσχων της ανθρώπινης αδυναμίας.²⁸¹

Η προσφορά της Εκκλησίας μέσα στον κόσμο είναι καθοριστική, εάν κατανοηθεί η δομική της μορφή ως «Σώμα Χριστού», ως εμπειρική κατανόηση και πλησίασμα του Θεού με τον άνθρωπο μέσω των μυστηρίων, εάν αποβληθεί η ιδρυματική μορφή της ως θεσμικού παράγοντα της κοινωνίας, εάν ερμηνευτούν τα μυστήρια ως βιωματικά γεγονότα κοινωνίας με τον Χριστό. Η ζωή ως ενσυνείδητο εκκλησιαστικό γεγονός σημαίνει μια όσο το δυνατόν πνευματική ζωή, η οποία θα απορρέει αβίαστα, ελεύθερα, συνειδητοποιημένα της αποστολής

---

²⁸¹ Μπερδιάγεφ, 1950, σσ. 175-181.
Διπλωματική εργασία

του. Μέσα στην Εκκλησία ζώντας και νεκροί αποτελούν τη μια ενιαία Εκκλησία με μια οικουμενική αποστολή: τη συμπόρευση μαζί με τον Χριστό. Αόρατη, μυστική, εσωτερική, δυναμική, ορατή είναι τα στοιχεία εκείνα που την κοσμούν σύμφωνα με τον φιλόσοφο.²⁸² Η πνευματική φύση της Εκκλησίας φανερώνεται μέσω των μυστηρίων τα οποία «δὲν εἶναι παρὰ τὰ κύρια καὶ ὄρατὰ σημεῖα ὅπου συγκεντρῶνται τὰ θεουργικὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα ἐκκληροῦνται ἐν τῇ ἐγκοσμίῳ ζωῇ».²⁸³

Ο Μπερδιάγιεφ σε έργο του αναφέρει ότι ο Χομιάκοφ υπήρξε ο κυριότερος εκφραστής της Ρωσικής σκέψης, ο οποίος έψαχνε να βρει το νόημα και την αλήθεια της ζωής μέσα στην Εκκλησία, μέσα στη βιωματική εμπειρία και στην καθολικότητά της και όχι στην ατομικότητα. Ο Χομιάκοφ αντιτίθεται απέναντι στη δυτικίζουσα νομικιστική αντίληψη, στην επιβαλλόμενη έξωθεν άποψη καθώς και στον στείρο εξορθολογισμό των θρησκευτικών στοιχείων. Ο καθένας ανακαλύπτει ελεύθερα τον σκοπό της ζωής του, μέσω της Εκκλησίας, «εν τη εκκλησία».²⁸⁴ Ο ίδιος ο άνθρωπος γίνεται οδηγός των σκέψεων και πράξεων του και πορεύεται στη ζωή με τις επιλογές του. Όταν οι αποφάσεις του απομακρύνονται από την εκκλησιαστική καθολικότητα με κέντρο τον Ιησού Χριστό τότε αναπόφευκτα ο φόβος και ο πόνος θα είναι οι κύριες συνέπειες αυτών. Με την ίδια σημασιολογική εκφορά της έννοιας της καθολικότητας του Χομιάκοφ, η οποία αγκαλιάζει όλους τους ανθρώπους προσωπικά και ενωτικά, συναντάται και στον Μπερδιάγιεφ με την έννοια της «κοινότητας». Ο φιλόσοφος εκκινεί τη σκέψη του από μια μελλοντική νέα εποχή προσδιοριζόμενη από το Πνεύμα, η οποία θα είναι μια «ἀποκάλυψη μιᾶς αἴσθησης κοινότητας, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἀπλῶς κοινωνικὴ ἀλλὰ κοσμικὴ, ὄχι μόνο ἀδελφοσύνη τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ ἀδελφοσύνη τῶν ἀνθρώπων μὲ ὅλη τὴν κοσμικὴ ζωὴ, μὲ ὅλη τὴ δημιουργία».²⁸⁵ Η ενότητα αυτή στηρίζεται στην αγάπη και στην ελευθερία, στην είσοδο του ανθρώπου σε μια νέα εποχή ανοιχτότητας του ενός με τον άλλον, βασιζόμενη στην «θεανθρωπότητα» του Χριστού.²⁸⁶ Η έλλειψη αναγκαιότητας από κάθε εξωτερική κοσμική παρεμβολή είναι προφανής. Ούτε το κράτος ούτε ο μονάρχης ούτε τα αντικείμενα ούτε η μηχανή και η τεχνολογία θα επηρεάζουν τον τρόπο ζωής.²⁸⁷ Το αίτιο των δεινών μέσα στον κόσμο λύνεται με τη στροφή του κόσμου στον χριστιανισμό, με την ανακάλυψη της ιδιαίτερης ταυτότητας του ανθρώπου· της φυσικής του υπόστασης και της πνευματικής του

²⁸² Μπερδιάγιεφ, 1952, σσ. 335-340.

²⁸³ Στο ίδιο, σ. 341.

²⁸⁴ Berdiaeff, (1911) 1988, σσ. 77-79.

²⁸⁵ Μπερδιάγιεφ, χ.χ., σ. 213.

²⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 215.

²⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 216.

ιδιαιτερότητας, η οποία δεν προέρχεται από αυτόν τον κόσμο. Η ιδεατή αυτή εποχή, για την οποία κάνει λόγο ο Μπερδιάγιεφ, είναι εσχατολογική και μεταμορφώνει τον κόσμο σε ελεύθερο δημιουργικό ον. Οτιδήποτε στέκεται εμπόδιο στην προοδευτική ανακάλυψη της αλήθειας του Θεού, είναι εκ του κόσμου. «Η ιδεώδης σχέση μεταξύ του ανθρώπινου και του θείου φανερώνεται στον Ίησοῦ Χριστό. Αυτή δεν πρέπει να έκληφθει δογματικά, αλλά ύπαρξιακά, δηλαδή κατά τρόπο ελεύθερο από κάθε ειδωλολατρεία. Αλλά τούτο θα πει να τη δεχθείς ἐν Πνεύματι καὶ Ἀληθείᾳ».²⁸⁸

Η οδύνη και τα πάθη του Χριστού γίνονται τα κύρια αναγνωρισμένα σημεία της αμαρτωλότητας του κόσμου και καταδεικνύεται η μεγαλοσύνη του Θεού προς τα πλάσματά Του. Μαζί με την οδύνη υπάρχει και ένα άλλο συναίσθημα του φόβου ή του τρόμου. Στην Αγία Γραφή αναφέρεται ότι «αρχή σοφίας φόβος Κυρίου», απομακρύνοντας την αρνητική χροιά που αποδίδεται περισσότερο στη σύγχρονη εποχή. Η φοβική ψυχοσύνθεση ως αποτέλεσμα της ατομικότητας και στροφής προς τις απολαύσεις της ζωής υπάρχει, ενώ παραμονεύει ο κίνδυνος της ολοκληρωτικής καταστροφής του προσώπου. Η συνεχής κατάληψη του αισθήματος αυτού καταστρέφει το πρόσωπο, το κάνει ψυχολογικά έρμαιο και αδύναμο να κατανοήσει τον σεβασμό και την ανυπέρβλητη αγάπη του Θεού. Τα αρνητικά συναισθήματα της φοβίας και της συνεχόμενης αγωνίας ρηγματώνουν τις σχέσεις και αποξενώνουν την ανθρώπινη ύπαρξη. Ο θεϊκός φόβος σημάδι αναγνώρισης του Θεού γίνεται τρόπος βίωσης των πραγμάτων του κόσμου αλλά και της πνευματικής εμπειρίας. Η απελευθέρωση από τον φόβο προϋποθέτει μια διαφορετική θεώρηση του κόσμου μακριά από μίση και πάθη. Η δυσκολία αντιμετώπισης του φόβου έγκειται πρώτον στην απιστία του ανθρώπου και δεύτερο στη συνήθεια. Απέναντι στα φοβικά κίνητρα υπάρχει η πάλη για την ελευθερία· μια πάλη ασκητική με οδύνη, οδηγώντας όμως σε ένα φωτεινό μονοπάτι αναγνώρισης του θείου φόβου. Ο καθαρτικός φόβος είναι αυτός που ανοίγει δρόμους, ο οποίος οπλίζει τον άνθρωπο με δύναμη να εξερευνά τα βάθη της ψυχής του και να οδεύει στην απαλλαγή του ανθρώπου από τον παράλογο φόβο.²⁸⁹

Η κατανόηση της ύπαρξης και της αποστολή της είναι αδύνατο να ερμηνευτεί πλήρως με τη λογική σκέψη. Το μυστήριο του ανθρώπου θα παραμένει τουλάχιστον μερικώς ανερμήνευτο, εφόσον η λογική δεν αρκεί να εξηγήσει τα πάντα. Στα μύχια της ανθρώπινης φύσης υπάρχουν πράγματα, τα οποία δεν επιδέχονται συλλογιστική σκέψη· ωστόσο το πνεύμα θα βρίσκει

²⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 217.

²⁸⁹ Μπερδιάγιεφ, 1971, σσ. 103-111.

τρόπους να δείχνει τον σκοπό της ζωής. Είναι η κρυμμένη αλήθεια αναγνώρισης του Θεού και η εσχατολογική αληθινή κοινωνία μαζί Του. Το άτομο ως βιολογική ύπαρξη είναι μονάδα και όχι πρόσωπο. Η ψυχοσωματική ενότητά καθιστά τον άνθρωπο πρόσωπο με συγκεκριμένο σκοπό. Η επιμονή του να βλέπει κάποιος μόνο το προσωρινό και φαινόμενο είναι η παγίδα του να μην προσεγγίζει το αιώνιο και νοούμενο.²⁹⁰

Το μεγαλύτερο αίσθημα του πόνου και του τρόμου το αισθάνεται κάποιος όταν έρχεται αντιμέτωπος με το ζήτημα του θανάτου. Η τομή ανάμεσα στον υπαρκτικό και μη χρόνο είναι μεγάλη και δύσκολα γίνεται κατανοητό το νέο στάδιο εισδοχής του ανθρώπου σε μια νέα κατάσταση. Η μη αποδοχή της γίνεται αντικείμενο φόβου και ψυχικού εκφοβισμού. Η συνειδητοποίηση του περάσμάτος του στη γη σημαίνει την αποδοχή της οδυνηρής πορείας προς ένα τέλος όχι της ενθάδε ζωής αλλά της έσχατης. Στην κοινωνική ζωή καλείται ο καθένας να παλέψει για την απελευθέρωση όλων των προβλημάτων όπως της υποδούλωσης του απέναντι σε πολιτικά συστήματα, να αγωνιστεί για το δικαίωμα της απόδοσης δικαιοσύνης του εργαζόμενου, για την επιστημονική κατάρτιση, για την ποιοτική αναβάθμιση της ζωής του. Το κοινωνικό ζήτημα αποτελεί μια κύρια πηγή οδυνών και οι νομικοί κανόνες μπορούν να προσφέρουν μια μερική ανακούφιση. Για τον Μπερδιάγεφ όσο πιο ελαστικές και εύπλαστες είναι οι ανθρώπινες σχέσεις τόσο η σκληρότητα και η αγριότητα θα απομακρύνεται από τον κόσμο.²⁹¹

Ο κύριος υπεύθυνος της Ρωσικής επανάστασης είναι ο καθένας, ο οποίος επέτρεψε στον εαυτό του να γίνει δούλος της κρατικής μοναρχίας. Η επαναστατική πράξη περιέχει βία, φόβο. Εύκολα κάποιος μπορεί να ενσωματωθεί, να παρασυρθεί μέσα στο πλήθος και δύσκολα να δει με υπευθυνότητα το πρόβλημα. Η πνευματικότητα χωλαίνει και χρειάζεται ένας νέος πνευματικός προσανατολισμός, πέρα από την πολιτική τοποθέτηση. Η απομάκρυνση του ανθρώπου από τον Θεό είναι η αιτία της κακής ρωσικής πολιτικής των αρχών του εικοστού αιώνα. Η επιβολή της κρατικής εξουσίας με στρατιωτικό τρόπο, το δικαίωμα της εργασίας ήταν οι αιτίες που το Ρωσικό κράτος έχανε την εμπιστοσύνη και ο λαός ξεσηκώθηκε εναντίον της. Ο υλισμός της εποχής και η κυριαρχία του βασιλείου του Καίσαρα οδήγησαν σε μια επανάσταση, η οποία θα ήταν ωφέλιμη εάν λειτουργούσε απελευθερωτικά και οδηγούσε σε μια νέα προσωπική πορεία.²⁹² Ο κίνδυνος αφάνισης της θρησκευτικότητας ενός κράτους είναι

²⁹⁰ Στο ίδιο, σσ. 117-119.

²⁹¹ Στο ίδιο, σσ. 126-129.

²⁹² Berdiajew, 1987, σσ. 85-99.

ορατός σε κάθε επαναστατική κίνηση. Τα κοινωνικο-πολιτικά προβλήματα μονοπωλούν το ενδιαφέρον και η εκκοσμίκευση εισβάλλει ακόμη και στον εκκλησιαστικό χώρο.²⁹³ Η λύση του πολιτικού και κοινωνικού προβλήματος περνά μέσα από τη θρησκευτική θεώρηση του προσώπου. Για τον Μπερδιάγιεφ ο χριστιανισμός καταργεί τη βία και αναζητεί την ελεύθερη προσωπική τοποθέτηση απέναντι στα γεγονότα και στον Θεό.²⁹⁴

Έχοντας επίγνωση της δυτικής θεολογίας, ο Μπερδιάγιεφ θέτει το ζήτημα της δίκαιης τιμωρίας και της κόλασης για αυτούς που παρεκκλίνουν από το αγαθό αλλά και της ύπαρξης του κακού στον κόσμο. Η διαρκής αίσθηση του φόβου για την τυχόν παραβίαση των λόγων του Ευαγγελίου ή η ακριβής ερμηνεία των θείων γραφών αποτελούν ένα μόνιμο άγχος για τον άνθρωπο. Τα ζητήματα αυτά δημιουργούν εμπόδια, λοξοδρομήσεις από την αναγνώριση της αλήθειας. Η παραδοχή της κόλασης ως μια ανταποδοτική συνέπεια των πράξεων του ανθρώπου δημιουργεί πέρα από την νομικίστικη πλευρά και μια δυαρχία και αποδοχή δύο βασιλείων: του καλού και του κακού. Το κακό είναι αποτέλεσμα της ανθρώπινης επιλογής, δεν έχει ουσία, είναι αδύναμο και κάποια στιγμή παύει να υπάρχει. Ωστόσο, προκαλεί στέρηση της ελευθερίας και της ανθρωπιάς και η βιαιότητα είναι ένα βασικό χαρακτηριστικό της. Η πάλη του ανθρώπου ώστε να εξαλειφθεί το κακό αποτελεί ζητούμενο, φανερώνει τη δυνατότητα του ανοίγματος προς την ελεύθερη αποδοχή του καλού και σημαίνει το πέρασμα από την ιδιοτέλεια στην ανιδιοτέλεια. Ο αγώνας απομάκρυνσης από την αμαρτία δεν μπορεί να εκληφθεί ως μια νομική διαδικασία, αλλά ως μια προσπάθεια οικειοθελούς απέκδυσης του παλαιού ανθρώπου ή του τραγικού προσώπου, ώστε να βρει ο ίδιος τη λύση στο μυστήριο της ζωής.²⁹⁵

Στην πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα μέλη του Ρωσικού κράτους επαναστατούν απέναντι σε ένα κύμα πολιτισμικών και θρησκευτικών αλλαγών προβάλλοντας την πλήρη απαξίωση της κοινωνικής πραγματικότητας και τη σημασία του μηδενισμού μέσα στον κόσμο. Αυτό σήμαινε την αποστροφή από την ύλη, τη στήριξη του εργατικού δικαίου και την εμφάνιση ενός ισχυρού ασκητισμού όχι μέσα από το πνευματικό μονοπάτι αναγνώρισης του Θεού αλλά προς χάρη της λύτρωσης των ανθρώπων από την κοινωνική δυστυχία. Ρώσοι διανοητές, αρχικά από τα ανώτερα στρώματα και φτάνοντας στα μεσαία προς αυτό τον σκοπό, εγκατέλειψαν περιουσίες, φυλακίστηκαν και ήταν μάχιμοι να πατάξουν οποιαδήποτε χρησιμοθηρική και υλική

²⁹³ Στο ίδιο, σσ. 120-121.

²⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 127.

²⁹⁵ Μπερντιάγιεφ, χ.χ., σσ. 190-199.

διαστρέβλωση έστω και αν εντοπίζονταν στα θρησκευτικά όρια. Οι Ρώσοι για τον Μπερδιάγεφ έχουν μια ιδιαίτερη παθιασμένη σχέση με τη θρησκεία που μπορεί να φτάσει ακόμη και σε ακρότητες. Το πρόβλημα κατανομής της εργασίας και του πλούτου είναι για τον Ρωσικό λαό πρωτίστως θέμα πολιτικό αλλά και θρησκευτικό. Τα μετέπειτα πολιτικά συστήματα ανέδειξαν τον θεσμό του προλετάριου ως απάντηση στην καταπίεση και αδικία κυρίως κατώτερων στρωμάτων.²⁹⁶

Το πρόβλημα διακοπής της σχέσης των ανθρώπων με τον Θεό οφείλεται στην απολυτοποίηση πραγμάτων και καταστάσεων και στη δεσμευτική έκφραση της ελευθερίας να λειτουργεί μέσα σε οριακά πλαίσια, εξαιτίας της λογικής σκέψης. Η μεσαιωνική εποχή, ενώ έχει αναδείξει την ανάγκη θεολογικής θεμελίωσης του κόσμου, υποστηρίζοντας έναν ιδιότυπο θρησκευτικό μυστικισμό και εκφράζοντας το αίτημα αυτό κυρίως μέσα από τις τέχνες, έφερε μέσα από το πέρασμα των εποχών την επίγεια αναζήτηση της σωτηρίας του ανθρώπου. Τονίστηκαν περισσότερο τα επιτεύγματα του πολιτισμού, ο άνθρωπος άρχισε να εκφράζεται και να φανερώνεται ως προς τη δυνατότητα την οποία έχει να πραγματοποιεί στόχους, δηλαδή να δημιουργεί, εκκοσμικεύοντας τα κατορθώματά του. Η τομή ανάμεσα στην μεσαιωνική και ουμανιστική εποχή είχε πραγματοποιηθεί. Η αντικατάσταση του θείου στοιχείου από το ανθρώπινο μέσα στην κοινωνική ζωή είχε ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση από την πνευματική ζωή, έχοντας ως στόχο την αναζήτηση της επίγειας ευτυχίας. Στην αναγεννησιακή εποχή παρατηρείται μια τάση σύνδεσης με το «φυσικό κάλλος», την ομορφιά του φυσικού κόσμου. Έργα τέχνης την αποτυπώνουν προκαλώντας θαυμασμό. Η ιστορική πραγματικότητα τονίζεται ιδιαίτερα, ο άνθρωπος μένει κλεισμένος στην εμμένεια των πραγμάτων, ενώ η θρησκευτική δυτική παράδοση συνυπάρχει αναζητώντας να βρει τα σημεία εκείνα που θα ένωναν την κοινωνία και τη θρησκεία.²⁹⁷

Ο δέκατος ένατος και ο εικοστός αιώνας σημαίνουν το τέλος της ανθρωπιστικής εποχής και την αρχή της εποχής της μηχανής. Η ελευθερία δεν αναζητείται πλέον ούτε μέσω του πνεύματος ούτε μέσω της φύσης αλλά μέσω τεχνικών εργαλείων, των οποίων η χρηστικότητα είναι τόσο αναγκαία, ώστε με το πέρασμα του χρόνου ο ίδιος ο άνθρωπος υποτάσσεται πλέον στη δημιουργική του δεινότητα.²⁹⁸ Η δημιουργικότητα του ανθρώπου, η οποία αυτονομήθηκε από την πνευματική σφαίρα, κατανοήθηκε ως αυτόνομη δύναμη και μετατράπηκε σε αδύναμη

²⁹⁶ Μπερντιάεφ, 1966-1967, «Ο θρησκευτικός μεσσιανισμός του ρωσικού κομμουνισμού», *Σύνολο* 40, σσ. 268-272.

²⁹⁷ Μπερντιάεφ, 2021, σσ. 191-199.

²⁹⁸ Στο ίδιο, σσ. 220-222.

εκφραστική πράξη, αφού η μηχανή κατάφερε να αποδώσει τα μέγιστα στην ποιοτική βελτίωση της ζωής. Η ανωτερότητα του ανθρώπου υποκαταστάθηκε από τη μηχανική δυνατότητα και ο άνθρωπος έγινε συλλογικό εργαλείο του δημιουργήματός του.²⁹⁹ Σε αυτό συνετέλεσε και ο υπερτονισμός του θετικιστικού ρεύματος. Ο Κοντ (1798-1857), τονίζοντας την αξία των θετικών επιστημών, ήθελε να οργανώσει την κοινωνία μέσω μιας ιεραρχικής δομής, προερχόμενης από τις θετικές επιστήμες, αποδομώντας εντελώς τη θρησκευτική πίστη και ζωή.³⁰⁰

Η απομάκρυνση του ανθρώπου από τον Θεό επέφερε μέσα στον κόσμο μια διχοτόμηση και μια ρήξη ανάμεσα στο καλό και στο κακό. Η ανθρώπινη επιλογή στα πλαίσια της αυτεξουσιότητας φέρνει τον άνθρωπο ενώπιον των δικών του αποφάσεων, των δικών του ευθυνών. Ο οικουμενικός διδάσκαλος Παύλος θεωρεί τους νόμους κατάλληλους ως προς την υπηρεσία του κόσμου· το κακό είναι συνέπεια της αμαρτίας. Δηλαδή, πρώτα το αμάρτημα γίνεται και έπειτα ο νόμος το θεραπεύει. Η σωτηρία προέρχεται εξαιτίας της πίστης, της χαρισματικής πνευματικής στάσης του προς την αναγνώριση του Θεού. Η θεία χάρη φωτίζει και καθοδηγεί τον άνθρωπο να αποκαλύψει την προοδευτική αναφορική του πορεία προς τον ζώντα Θεό. Η πλήρωση του νόμου από το πρόσωπο του Χριστού σημαίνει την ανανοηματοδότηση των πάντων όχι από ανθρώπινη αλλά από θεανθρώπινη παρέμβαση.³⁰¹

Ο πόνος ως αποτέλεσμα της αμαρτίας και του κακού μέσα στον κόσμο καταπολεμήθηκε μέσα από τον ασκητισμό. Το αίσθημα του πόνου φανερώνει την αδυναμία του ανθρώπου να ορθώσει ανάστημα, αποκαλύπτει την αλλοτριωμένη πλευρά της ανθρώπινης φύσης, η οποία μάχεται να αντιμετωπίσει μια εσωτερική και εξωτερική κατάσταση. Ο υλικός άνθρωπος, ο προσκολλημένος στα υλικά αγαθά, είναι δυστυχημένος και συχνά αισθάνεται αυτήν την οδύνη. Υπάρχουν όμως και οι πνευματικοί άνθρωποι, οι οποίοι υποφέρουν μαζί με τον συνάνθρωπο τους· Αυτοί αντιλαμβάνονται την κοινωνική πραγματικότητα ως κάτι περιοριστικό και αναζητούν την ελευθερία τους έξω από τον κοσμικό χώρο. Αναμφισβήτητα, ο πόνος και το κακό υπάρχουν στον άνθρωπο ως αδύναμο και αμαρτωλό πλάσμα. Από τη φιλοσοφία ή την αρχαία ελληνική φιλολογία μέχρι τη χριστιανική θεολογία βρίσκει κανείς παραδείγματα ανθρώπων που βρίσκονται αντιμέτωποι με τον πόνο και τον φόβο. Από την καταδίκη του φιλοσόφου Σωκράτη, την ταλαιπωρία του πολυμήχανου Οδυσσέα, μέχρι την

---

²⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 231.

³⁰⁰ Στο ίδιο, σσ. 233-234.

³⁰¹ Μπερδιάγιεφ, 1950, σσ. 133-136.

ανταμειβόμενη Ιώβιο υπομονή διαπιστώνει κανείς ότι πραγματικά το κακό υπάρχει μέσα στον κόσμο. Το συγκλονιστικότερο παράδειγμα όλων, το μαρτύριο της Σταύρωσης του Χριστού, η κορύφωση μιας άδικης μεταχείρισης, μετατρέπεται από τον ίδιο τον Ιησού σε λυτρωτικό γεγονός για τους ανθρώπους.³⁰² Ο Μπερδιάγιεφ αναφέρει: «Η οδύνη λουπόν εἶν' ἓνα μυστήριο. Κι αὐτὸ τὸ μυστήριο, εἶναι ἡ ἰσχύς πού ἔχει μέσα της νὰ γίνεται Λύτρωση».³⁰³

Ο πόνος, ο φόβος, η θλίψη είναι αισθήματα που γίνονται αντιληπτά εξαιτίας της συνειδητότητας του ανθρώπου. Η αιτία αυτών ἐγκείται στο ενυπάρχον κακό μέσα στον κόσμο. Για τον Μπερδιάγιεφ το κακό και ο πόνος δεν ταυτίζονται. Το κακό υπάρχει και ο πόνος είναι το αποτέλεσμα του. Ερωτήματα ὅπως εἴναι το κακό εἶναι αυθύπαρκτο, γιατί υπάρχει μέσα στον κόσμο και εἴναι μπορεί να αξιοποιηθεῖ θετικά προς ὄφελος του ανθρώπου, απαντώνται μέσα ἀπὸ ἓνα φιλοσοφικό και θρησκευτικό πρίσμα. Το κακό δεν υφίσταται ἀπὸ μόνο του. Δεν εἶναι αξιακή κατηγορία, εἶναι ἀποτέλεσμα της προβληματικής συμπεριφοράς, της αμαρτίας, της κακή χρήσης της ελευθερίας. Συνδέεται με την ελευθερία, με τη φορά και τη στάση του κάθε ἀνθρώπου ἀπέναντι στην κοινωνία, στον τρόπο που βλέπει κάποιος τα πράγματα. Αν και ἀποφέρει ἀρνητικά και καταστροφικά ἀποτελέσματα, ὡστόσο η αιτία του δεν μπορεί να εντοπιστεῖ.³⁰⁴ «Τὸ κακό μπορεί νὰ εἶναι αἰτία, ἀλλὰ τὸ ἴδιο εἶναι ἀναίτιο».³⁰⁵

Το ἀνθρώπινο λάθος βρίσκεται στον τρόπο με τον ὁποῖο ἀντιμετωπίζει κάποιος τον πόνο, μια συμφορά. Και αὐτή η συνειδητοποίηση σχετίζεται με την πνευματικότητα του ἀνθρώπου, με την εσωτερική του καλλιέργεια και με τον φωτισμό. Ο ὀρθολογισμός δεν δίνει ἐπαρκείς ἐξηγήσεις σε ὅλα τα θέματα. Η εσωτερική, ὅμως, ικανότητα κατανόησης πραγμάτων και καταστάσεων μπορεί να βοηθήσει τον ἀνθρώπο να δει την οδύνη ὡς παιδευτική και πνευματική δοκιμασία. Η σταυρική πορεία του κάθε ἀνθρώπου, οἱ πόνοι, οἱ φόβοι, οἱ ἀνασφάλειες, με την κατάλληλη ἀγωνιστική προσπάθεια γίνονται οδοὶ ἀπελευθέρωσης ἀπὸ το κακό, σημεία ἐξόδου ἀπὸ την αμαρτία και εἰσόδου σε ἓναν νέο τρόπο θέασης.³⁰⁶

Ο Μπερδιάγιεφ χρησιμοποιεῖ τη λέξη «αστισμός» για να δηλώσει την αιτία του κακού στον κόσμο. Η κυριαρχία του «βασιλείου του αστισμού», της προσκόλλησης στα υλικά ἀγαθά, στην οικονομική ἐπιφάνεια μιας χώρας, ἀπομακρύνει τον ἀνθρώπο ἀπὸ τον πρωταρχικό του σκοπό, τον καθιστά δέσμιος σε υλικές ἀπολαύσεις και το κυριότερο ἀφανίζει την προσωπικότητά του.

³⁰² Μπερντιάεβ, 1968, σσ. 124-131.

³⁰³ Στο ἴδιο, σ. 132.

³⁰⁴ Στο ἴδιο, σσ. 138-139.

³⁰⁵ Στο ἴδιο, σ. 139.

³⁰⁶ Στο ἴδιο, σσ. 141-144.

Ο ασκητικός αγώνας διάσωσης των προσωπικών χαρακτηριστικών, ο πόθος και η δύναμη του καθενός να ξεπεράσει τις δυσκολίες της οδύνης είναι ζήτημα πνευματικό και όχι κοινωνικό. Η απελευθέρωση από την οδύνη περιέχει και το λυτρωτικό στοιχείο. Ο κάθε άνθρωπος βρίσκεται απέναντι στα υπαρξιακά διλήμματα, στα κοινωνικά προβλήματα, στα θρησκευτικά ερωτήματα και προσπαθεί μέσω της εκούσιας αγάπης, της θυσίας και της ενσυναίσθησης να βρει τον εαυτό και τον σκοπό της ύπαρξης του.³⁰⁷

Το ζήτημα του ανθρώπου είναι κοινωνικό εφόσον αγγίζει ζητήματα εργασίας και τάξεων μέσα στην οργανωμένη κοινωνία. Κυρίως είναι θρησκευτικό μια και στο πρόσωπο ενυπάρχουν για τον φιλόσοφο εκτός από το φυσικό στοιχείο και το πνευματικό. Η προτεραιότητα του προσώπου οφείλεται στη σχέση του με τον αιώνιο χρόνο, ενώ το ζήτημα της πάλης των τάξεων με τον κοσμικό χρόνο.³⁰⁸ Το δικαίωμα της εργασίας είναι αδιαμφισβήτητο, όπως και το δικαίωμα της αντίδρασης σε οτιδήποτε υποβαθμίζει τον άνθρωπο ως ολότητα, όπως η άρνηση της εισβολής μεγάλων οικονομικών κολοσσών σε μικρά κράτη, όπου η εκβιομηχανοποιημένη κοινωνία αντικατέστησε τα εργατικά χέρια με μηχανές.³⁰⁹ Ο άνθρωπος ζει μέσα στον κόσμο και τον ενδιαφέρουν τα προβλήματά του. Η αντιμετώπιση τους από τον άνθρωπο, τον πλασμένο σύμφωνα με την εικόνα του Χριστού, οφείλει να ενσκήψει με τρόπο φιλόδοξο και συναδελφικό, δηλαδή χριστιανικό.³¹⁰

Το συναίσθημα του φόβου αποτελεί σημείο διατάραξης των ανθρώπινων σχέσεων και της εμπιστοσύνης στον Θεό. Είναι συναίσθημα το οποίο απομακρύνει τον άνθρωπο από τον επιτελικό σκοπό του και τον στρέφει προς την αναζήτηση κοσμικής λύσης του προβλήματός του. Στην αρχαιότητα οτιδήποτε προκαλούσε φόβο εξαγιζόταν μέσω μαγικών και παγανιστικών τρόπων, απομακρύνοντας ή προκαλώντας την ευμένεια των θεοτήτων. Εκτός από αυτήν την αρνητική απόδοση υπάρχει και μια άλλη εξήγηση της έννοιας του φόβου με τη σημασία του τρόπου με τον οποίο πλησιάζει κάποιος τον Θεό. Είναι ο τρόπος (αγωνιώδης και νοσταλγικός) που ποθεί και πλησιάζει κάποιος τον Θεό. Έχει θετικό πρόσημο και σημαίνει εγρήγορση πνευματική, η οποία βοηθά τον άνθρωπο να λύσει το μυστήριο της ύπαρξης του.³¹¹

Το κακό είναι η έλλειψη του αγαθού. Δύναται να αποτελέσει μέσο προσωπικής ενδυνάμωσης δια των παθημάτων ή να μην υπάρχει, εφόσον με την κατάλληλη άσκηση μπορεί να οδηγήσει

³⁰⁷ Στο ίδιο, σσ. 145-155.

³⁰⁸ Μπερντιάγεφ, 2000, σ. 167.

³⁰⁹ Στο ίδιο, σσ. 173-174.

³¹⁰ Στο ίδιο, σ. 177.

³¹¹ Μπερδιάγεφ, 1950, σσ. 246-249.

στην εξάλειψη του. Ο ασκητικός αγώνας είναι μια εσωτερική προσπάθεια κάθαρσης της αμαρτίας και ο φωτισμός είναι προσωπική υπόθεση. Δεν αποβάλλεται το πρόσωπο αλλά το κακό, το οποίο φωλιάζει μέσα σε αυτό. Επίσης η έννοια του πάθους μπορεί να εμπεριέχει κάποιο αρνητικό περιεχόμενο με την έννοια της εντασιακής παρόρμησης, η οποία εύκολα μπορεί να οδηγηθεί στο κακό. Εύκολα κάποιος προσκολλάται στην κοινωνική ζωή και αμελεί την πνευματική τροφή του, η οποία βρίσκεται στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού. Η επανάσταση, πολιτική ή θρησκευτική, δεν μπορεί να ωφελήσει διότι προκαλεί πόνο και πίκρα παρά θετική έκβαση. Η βία και το μίσος είναι εκφάνσεις του φανατισμού, οι οποίες δεν οδηγούν πουθενά. Ο χριστιανισμός προβάλλει την αγάπη, τη μετάνοια και τη συγχώρηση ως τρόπους αποκατάστασης του πτωτικού προσώπου, αποβάλλοντας το κακό που υπάρχει μέσα του και κατά συνέπεια επαναφέροντας την εξωτερική ισορροπία στις διανθρώπινες σχέσεις. Η αναγνώριση του λάθους φανερώνει, για τον Μπερδιάγιεφ, το γνώρισμα του ευγενικού και αξιοπρεπούς αριστοκρατικού ήθους του ανθρώπου. Η νίκη του κακού επιτυγχάνεται μέσω του Θεανθρώπου Χριστού, μέσω του αναστάσιμου μηνύματος που έφερε στον κόσμο.³¹² «Είναι ή νίκη τῆς ἀγάπης, τῆς ἐλευθερίας, τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως κατὰ τοῦ μίσους τῆς δουλείας καὶ τῆς ὀκνηρίας, ἡ νίκη τοῦ προσώπου ἐναντίον τοῦ ἀπροσώπου».³¹³

---

³¹² Μπερδιάγιεφ, 1971, σσ. 143-151.

³¹³ Στο ίδιο, σσ. 149.

4.2 Κοινωνικές και προσωπικές διαστρεβλώσεις

4.2.1 Ο τεχνικός πολιτισμός και η υποτίμηση της πνευματικής κουλτούρας

Η δημιουργία του τεχνολογικού πολιτισμού ως τεχνική, η οποία μπορεί να επιταχύνει και να εξυγιάνει τομείς της κοινωνίας, είναι αποδεκτή και καλώς προσλαμβάνεται από τους ανθρώπους. Η αποθέωση, όμως, του τεχνικού πολιτισμού και ο υπέρμετρος προβολικός δείκτης είναι η προβληματική περιοχή που χρήζει διερεύνησης και άλλης οπτικής αντιμετώπισης. Η κουλτούρα κάθε πολιτισμού είναι αυτό το ξεχωριστό και ιδιαίτερο σημείο, το οποίο φανερώνει την πνευματική υποδομή μιας οργανωμένης κοινωνίας. Για τον Μπερδιάγεφ, η διαλεύκανση των εννοιών «κουλτούρα» και «πολιτισμός» περνά μέσα από την πολιτική τοποθέτηση και τη διαφορετική κατανόηση της Ρωσικής και Δυτικής σκέψης. Ο φιλόσοφος θεωρεί ότι η πνευματικότητα ενός λαού φανερώνεται μέσα από τα πολιτισμικά του έργα. Ένα πολιτισμός αποκομμένος από την πνευματική ζωή, δεν μπορεί να επιφέρει θετικά αποτελέσματα. Ο Μπερδιάγεφ θεωρεί ότι οι Δυτικοί έχασαν τον προσανατολισμό τους από τη θέα των πραγμάτων και πρόσθεσαν προβλήματα παρά αφαίρεσαν, όπως της αστικοποίησης, της απιστίας του ανθρώπου στον Θεό, την υποδούλωση στο χρήμα. Ένας λαός χωρίς κουλτούρα θεωρείται νεκρός. Ο πόθος, το κίνητρο της επιθυμίας και της ορμής για δημιουργική κίνηση, σημαίνει ανάδειξη του καλύτερου εαυτού προς όφελος όλων. Η ποιότητα των παραγόμενων έργων αναδεικνύει την αξία του πνεύματος. Η Αναγέννηση στην Ιταλία, ο γαλλικός Διαφωτισμός, ενώ εκκινούν από την ιδέα της εξύψωσης του ανθρώπου και την καλυτέρευση του τρόπου ζωής, ωστόσο εξέφρασαν μια εσώκλειστη πραγματικότητα οφειλόμενη στη σύνθετη λογική σκέψη. Η υποτίμηση του πνευματικού ανθρώπου και η ανύψωση κοινωνικών ιδεών οδήγησαν σε μια επιφανειακή στροφή προς την ύλη, παραθεωρώντας το πρόσωπο, τη σχέση «προσώπου προς πρόσωπο».³¹⁴

Η είσοδος ενός πολιτισμού βασισμένου στην τεχνολογία και στη μηχανή επέφερε τροποποιήσεις στη ζωή. Πρώτα από όλα αποξένωσε τον άνθρωπο από τη θρησκεία. Ο θαυμασμός για την ύλη αποδυνάμωσε τη θρησκευτική ζωή και η αναζήτηση του εύκολου κέρδους έγινε η κυρίαρχη σκέψη. Άρχισαν να δομούνται κεφαλαιακές πρακτικές, ατομιστικές βλέψεις, καταστροφή της προσωπικής σχέσης και ανάπτυξη της συλλογικής. Εδώ βρίσκεται

---

³¹⁴ Μπερντιάεβ, 1992, σσ. 11-19.
Διπλωματική εργασία

και το πρόβλημα της μετατροπής του ανθρώπου από ξεχωριστή προσωπικότητα σε απρόσωπη μάζα. Επικρατεί ένας ρεαλισμός και μια λογικότητα, περιορίζοντας τον πνευματικό ορίζοντα του ανθρώπου και αποτρέποντας τη σχέση του ανθρώπου με τον Θεό και τον συνάνθρωπο.³¹⁵ «Η βάση του πολιτισμού δεν είναι ούτε φυσική ούτε πνευματική, είναι μηχανική. Είναι ο θρίαμβος της τεχνικής πάνω στο πνεύμα και πάνω στην οργανικότητα».³¹⁶ Η τεχνολογική εξέλιξη επέφερε αλλαγές στον τρόπο ζωής. Η ποσότητα αντικατέστησε την ποιότητα. Η εύκολη παραγωγική διαδικασία οδήγησε στον μαρασμό της κουλτούρας και στη μουσειακή ανάδειξή της σε πολλούς κοινωνικούς τομείς. Οι επιστήμες και οι γνώσεις οδηγούν σε έναν δημιουργικό πολιτισμικό οίστρο, παραβλέποντας τον αιτιώδη σκοπό και δημιουργώντας ανθρώπους-δούλους στην όλο και περισσότερη παραγωγική διαδικασία, ανθρώπους εγκλωβισμένους στην ύλη.³¹⁷ Ως αποτέλεσμα της προσκόλλησης του ανθρώπου στα γήινα επιτεύγματα, εμφανίστηκε το φαινόμενο του «αστισμού», δηλαδή της ανθρώπινης στροφής προς την εκβιομηχάνιση πληθυσμών και την αποπροσωποποίηση σχέσεων με σκοπό μόνο την παραγωγή, αφανίζοντας τον αληθινό σκοπό της ανθρώπινης ύπαρξης. Η όποια συμβολική θρησκευτική αναζήτηση υπήρχε, τώρα αντικαθίσταται από την οικονομική κερδοσκοπία: το ίδιο αποτέλεσμα είχε φέρει και ο ουμανισμός χωρίς θρησκεία. Η έκρηξη μεγάλων έργων και η ελπίδα για μεγάλη οικονομική ισχύ έπαιρνε σάρκα και οστά, ενθαρρύνοντας τους φιλόδοξους και οδηγώντας τους στο τέλμα στο οποίο είχαν οδηγηθεί και οι δημιουργοί του πύργου της Βαβέλ. Αυτή είναι και η τραγωδία της εξέλιξης του πολιτισμού: να έχουν φτάσει σε τέτοιο σημείο ανάπτυξης ώστε να μπορούν όντως να βοηθήσουν την ανθρωπότητα και από την άλλη η φιλαρχία να αναπτύσσεται σε τέτοιο βαθμό ώστε να καταστρέφεται η όποια δημιουργικότητα. Αυτό δεν σημαίνει ότι αμαυρώθηκε η ίδια η πνευματικότητα, αλλά ότι έστρεψε ο ίδιος ο άνθρωπος το βλέμμα του σε αυτό που του ήταν πιο εύκολο. Η τελμάτωση της αυταξίας της κουλτούρας φέρνει πιο κοντά σε έναν πολιτισμό του κέρδους και της επιφάνειας.³¹⁸

Ο Μπερδιάγιεφ ερμηνεύει τις έννοιες «κουλτούρα» και «πολιτισμός», προσδίδοντας σε αυτές μια διαφορετική προσέγγιση. Ενώ δηλαδή για πολλούς οι δύο λέξεις θα συνέπιπταν ερμηνευτικά, ο Μπερδιάγιεφ δίνει στην καθεμία τα δικά της ξεχωριστά χαρακτηριστικά. Η κουλτούρα ενέχει την πνευματική και λογική σκέψη σε διαλεκτική σχέση, η οποία είναι ικανή

³¹⁵ Στο ίδιο, σσ. 21-23.

³¹⁶ Στο ίδιο, σ. 24.

³¹⁷ Στο ίδιο, σ. 25.

³¹⁸ Στο ίδιο, σσ. 27-31.

να δημιουργήσει πολιτισμό, περιέχει το πάθος και την όρεξη για την παραγωγή ιδεών, τη φλεγόμενη ιδέα, η οποία θα μετατραπεί σε πράξη προς όφελος της κοινωνίας. Επίσης δύναται να προβάλλει διανοούμενους, οι οποίοι είναι ικανοί να μεγαλουργήσουν και να αφήσουν μια ιστορική πορεία ως παρακαταθήκη στους επόμενους. Η θετική δομή της κουλτούρας, η οποία είναι ποιοτική, παραμερίζεται καταχρηστικώς ή υποβαθμίζεται από την πραγματιστική πολιτισμική δομή, η οποία με τη βοήθεια της τεχνολογίας γίνεται σημείο θαυμασμού και συνεχής προσπάθεια κατάκτησής της. Η πνευματική ιδέα αφήνει την σκοποθετική της υπόσταση και γίνεται μέσον, το οποίο δύναται να αποκαλύψει το μεγαλείο και την υλική δύναμη της τεχνικής. Η ποσοτική και πολλά υποσχόμενη τεχνολογία δημιουργεί τεχνοκρατικά στοιχεία με τα οποία είναι συνδεδεμένη η ζωή του ανθρώπου, με αποτέλεσμα να αποσπάται η προσοχή του από το πνευματικό σε κάτι επιφανειακό και πρόσκαιρο.³¹⁹

Η τεχνολογία από μόνη της είναι ένα υλικό αντικείμενο, το οποίο μπορεί να προσφέρει λύσεις σε διάφορους τομείς. Η προβληματική περιοχή της δεν βρίσκεται στην είσοδο της μηχανής στην κοινωνία αλλά στον τρόπο με τον οποίο αξιοποιείται από τον άνθρωπο. Η σύλληψη της σκέψης και η πραγματοποίησή της για κάποιον σκοπό είναι η κύρια πηγή του προβλήματος. Ο ίδιος ο άνθρωπος μπορεί να γίνει θύμα και θύτης των έργων του. Η ψυχοσωματική και πνευματική ενότητα είναι αναγκαία ώστε να γίνει κατανοητή η προσωπικότητα και να αναδειχθεί *κατ' εικόνα και ομοίωση Χριστού*. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το κοινωνικό πρόβλημα είναι όχι μόνο θέμα κοινωνικό-πολιτισμικό αλλά και θρησκευτικό. Μέσα σε έναν κόσμο, ο οποίος κατακρημνίζει κάθε αξία του προσώπου και στρέφει τον άνθρωπο προς τη μαζική απόκτηση πραγμάτων, μάλιστα αφανίζοντας το πρόσωπο και μετατρέποντας το σε συλλογική μάζα, οι αριστοκρατικές αξίες του πνεύματος παύουν να υπάρχουν και ξεκινά το κυνήγι του οικονομικού πλουτισμού και του αφανισμού του προσώπου. Γι' αυτό ο Μπερδιάγεφ θεωρεί ότι μέσα στον χριστιανισμό υπάρχει η δυνατότητα προσέγγισης και σχέσης του ανθρώπου όχι μόνο με αυτούς που συναναστρέφεται αλλά και με τον υπέρλογο και υπερπροσωπικό Θεό. Η θεώρηση του ανθρώπου υπό το πρίσμα των σχέσεων του ενός προς τον άλλον με αριστοκρατικές αξίες, της συμπόρευσης, της συνύπαρξης, της αγαπητικής προσέγγισης και της ελεύθερης αποδοχής κάθε ύπαρξης χωρίς ιδιοτέλεια και συμφεροντολογισμό μπορεί να βελτιώσει όχι μόνο τον πολιτισμό αλλά και την κουλτούρα της κάθε χώρας.³²⁰ Συγκεκριμένα αναφέρει: «Το μέλλον του ανθρώπου, το μέλλον της κουλτούρας

³¹⁹ Μπερδιάγεφ, 2021, σσ. 292-304.

³²⁰ Μπερδιάγεφ, 2016, σσ. 133-136.

εξαρτάται από το αν θα θελήσει ο άνθρωπος έστω και για μια στιγμή να απελευθερωθεί, να στοχαστεί, να αναστοχαστεί τη ζωή του, να στρέψει το βλέμμα του προς τον ουρανό».³²¹

Ο Τολστόι (1828-1910) ήταν ένας από τους αγωνιστές κατά της Ρωσικής κυβέρνησης και κατά των νέων εξελικτικών δεδομένων. Η αντίδραση του απέναντι στα νεωτερικά χαρακτηριστικά οφειλόταν στην ιδεολογική τοποθέτησή του απέναντι στο κράτος και στην εξωτερική ανθρώπινη παρέμβαση. Οι επαναστατικές ιδέες του συνέβαλαν αποφασιστικά στις μετέπειτα επαναστάσεις, οι οποίες ήταν: α) η άρνηση αποδοχής της κρατικής ρωσικής οργάνωσης για την οποία έλεγε ότι εμποδίζει το καλό, το οποίο υπάρχει μέσα στον φυσικό κόσμο β) η άρνηση της ιστορικότητας ενός λαού αφάνιζε το πρόσωπο, γιατί θεωρούσε ότι ο φυσικός τρόπος ζωής ήταν ο αληθινός και γ) η ιδρυτική οργάνωση του κράτους φέρνει κακό, βία, αμαρτία.³²² Το παράδοξο του Τολστόι βρίσκεται στο γεγονός ότι ενώ πίστευε σε μια καλύτερευση συνθηκών ζωής, εντούτοις θεωρεί την οποιαδήποτε δημιουργική και ενεργητική ανθρώπινη παρέμβαση μη προερχόμενη από το πνεύμα.³²³ Η γενικότερη αρνητική τοποθέτηση του απέναντι στην κρατική διακυβέρνηση οδήγησε πλήθος κόσμου στην επανάσταση.³²⁴

Η συνεχιζόμενη προοδευτική εξέλιξη της τεχνολογίας ή και οποιασδήποτε νέας τεχνικής ανέδειξε την αναγκαιότητα του μέσου ως σημείο τελειωτικής και τελεολογικής φοράς. Εδώ εντοπίζει και το πρόβλημα ο Μπερδιάγεφ. Η δογματοποίηση και απολυτοποίηση της προοδευτικής ιδέας και η αποθέωση της μέσα στον ιστορικό χρόνο, μολονότι μέσα σε αυτήν υπάρχει πάντα η σκέψη για κάτι καλύτερο, για κάτι προοδευτικότερο το οποίο μπορεί να συμβεί μετέπειτα. Το κύριο προοδευτικό ζήτημα έχει ένα σημείο μελανό, το χρονικό προσδιοριστικό όριο. Η ψευδαίσθηση της επίλυσης ενός θέματος στο μέλλον εξαιτίας των προηγούμενων προσπαθειών από τη μια δικαιολογεί την αδυναμία και από την άλλη κατακερματίζει την πραγματικότητα. Η ανάπτυξη των θετικιστικών επιστημών προσέφερε λύση σε θέματα του επιστητού, αποκομμένη, όμως, από την πνευματική δημιουργική πορεία και από τη θεολογική θεώρησή τους. Η εκμετάλλευση του ανθρώπινου είδους και η μετατροπή τους σε μέσο, το οποίο αποφέρει καρπούς, δηλαδή πολλαπλασιασμό κερδών, καθιστά τον άνθρωπο όργανο εκτελεστικό, ανίκανο να κατανοήσει το νόημα της ζωής. Ουσιαστικά χάνεται ο ανθρώπινος σκοπός: το πρόσωπο μετατρέπεται σε μια ενιαία μορφή συλλογικότητας,

³²¹ Στο ίδιο, σ. 137.

³²² Μπερντιάγεφ, 2009, σσ. 108-111.

³²³ Στο ίδιο, σ. 112.

³²⁴ Στο ίδιο, σ. 113.

μαζοποίησης, εξαφάνισης της αυταξίας του και γίνεται υπηρέτης των λίγων, οι οποίοι διεκδικούν μια δήθεν καλή ζωή που θα συμβεί μελλοντικά. Η ιδέα της ιδανικής συνθήκης η οποία δεν βρίσκεται στο τώρα αλλά ίσως θα υπάρξει στο μέλλον, έχει καταστρέψει πρόσωπα, έχει διαλύσει τον ίδιο τον άνθρωπο. Ασφαλώς αυτή η σκέψη προέρχεται από μια κλειστή ιδέα αποκατάστασης συνθηκών ζωής μέσα στον ιστορικό χρόνο, μη δίνοντας το περιθώριο στην ανθρωπότητα να σωθεί εκτός αυτής. Επίσης ο Μπερδιάγεφ κάνει λόγο για την ουτοπική θεώρηση του κόσμου ως παραδεισιακό τόπο, τονίζοντας, ωστόσο, ότι πάντοτε θα υπάρχουν μέσα στον κόσμο καταστάσεις και προβλήματα, τα οποία θα κόβουν την προοδευτική πορεία του. Η ολοένα και περισσότερη κίνηση προς τα εμπρός με θετικό συντελεστή είναι μια ουτοπική σκέψη, χωρίς κανένα πειστικό αντίκρισμα. Η διαπίστωση ότι όσο αξιοθαύμαστος και να είναι ένας πολιτισμός βασισμένος πάνω σε τεχνητά μέσα θα ενέχει τον κίνδυνο κατάρρευσης και καταστροφής του, εφόσον δεν υπάρχει πνευματική δημιουργικότητα και κουλτούρα, η οποία θα δύναται να οδηγήσει σε μια θετική προσφορά προς τον συνάνθρωπο. Για παράδειγμα, ο βαβυλωνιακός πολιτισμός ανέδειξε μεγαλοπρεπέστατα επιτεύγματα από τα οποία όμως δεν έχουν παραμείνει στο πέρασμα του χρόνου τίποτε. Ακόμη και η πολιτισμική του αξία έχει καταστραφεί.³²⁵

Η πίστη του ανθρώπου στον εαυτό του, ότι μπορεί να τα καταφέρει χωρίς τον Θεό, οδήγησε σε μια αυτονόμηση των δράσεων του, αποκομμένη από τη θεία πνευματικότητα. Η εκκοσμίκευση στα χρόνια της νεωτερικότητας επηρέασε και τα μετέπειτα της ύστερης μετανεωτερικότητας, φέρνοντας επαναστάσεις και κοινωνικά προβλήματα στην επιφάνεια. Η φιλοσοφία της ιστορίας είναι σημαντική, αν και ο ίδιος ο Μπερδιάγεφ την αντιπαθεί, ωστόσο είναι βαθύς γνώστης της. Η εποχή του χαρακτηρίζεται κρίσιμη λόγω των ιστορικών αλλαγών της Οκτωβριανής επανάστασης, που σήμανε την αναγκαστική μετανάστευση Ρώσων διανοητών. Η παρακμή των προηγούμενων χρόνων έφερε μια νέα πολιτισμική κοινωνία με χαρακτηριστικά την εκβιομηχανοποίηση περιοχών και την είσοδο της τεχνολογίας στη ζωή των ανθρώπων. Η νέα εποχή θεωρείται από τον φιλόσοφο σκοταδιστική γιατί παραμελείται η πνευματική διάσταση. Τα ζητήματα της ανθρώπινης ύπαρξης καταπνίγονται από τα κοινωνικά προβλήματα, ο άνθρωπος αφανίζεται από τα υλικά έργα, το πρόσωπο από τη φύση. Η υποβάθμιση του πνεύματος επέφερε αδυναμία στην ανθρώπινη δημιουργικότητα· εμφανίζεται η μηχανή ως σωτήρια λύση, υποβαθμίζοντας το ανθρώπινο πρόσωπο. Στην εποχή του Διαφωτισμού και της Οκτωβριανής επανάστασης ενυπάρχουν τα προβλήματα των

---

³²⁵ Μπερντιάγεφ, 2021, σσ. 264-274.
Διπλωματική εργασία

ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της ελευθερίας και της εργασίας και τα αποτελέσματα αυτών υφίστανται στον μεταγενέστερο χρόνο. Όταν η σκέψη είναι ορθολογιστική, τότε παράγονται έργα χρήσιμα, τα οποία εάν δεν αναγνωστούν στην πνευματική τους διάσταση θα είναι μόνο επιφανειακά ωφέλιμα. Η είσοδος της μηχανής απέκοψε τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Ο άνθρωπος που ερχόταν σε στενή επαφή με τη φύση τώρα απομακρύνεται από αυτήν και αποκτά σχέση με τη μηχανή. Το παράδοξο είναι ότι όσο και περισσότερο η παραγωγική διαδικασία μέσω αυτής απανθρωποποίησε τον άνθρωπο και τον μετέτρεψε σε εργαλείο παραγωγής. Ο υλισμός σκλάβωσε τον άνθρωπο στα ίδια του τα επιτεύγματα. Στα χρόνια της μετανεωτερικότητας ένας επαναπροσδιορισμός της ύλης και του ανθρώπου μπορεί να επιτευχθεί μέσω του χριστιανισμού, μέσα από την ανάπτυξη του κοινοτικού αισθήματος, το οποίο αναπτύσσεται στον χώρο της Εκκλησίας.³²⁶

---

³²⁶ Sergeev, 1994, «Post-Modern Themes in the Philosophy of Nicholas Berdyaev», *Occasional papers on Religion in Eastern Europe*, 14/5/4 (available at 19/6/2022), https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol14/iss5/4/?utm_source=digitalcommons.georgefox.edu%2Free%2Fvol14%2Fiss5%2F4&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages

4.2.2 Η κατάχρηση της ύλης και ο εγωϊσμός του σύγχρονου ανθρώπου

Η δημιουργία εργαλείων και μέσων ενώ φαινομενικά είχε σκοπό την κοινωνική εξυγίανση, εντούτοις, προκάλεσε πολλά κοινωνικά και ατομικά προβλήματα. Η εφευρετικότητα έφερε τον άνθρωπο αντιμέτωπο με τη φύση, ενώ παράλληλα τον απομάκρυνε από αυτήν, αφού άρχισε να χρησιμοποιεί περισσότερο τεχνικά εργαλεία. Η επίδοση και η αύξηση της παραγωγικότητας έκανε τον άνθρωπο επιθετικό προς τον συνάνθρωπο με αποτέλεσμα να παρουσιάζεται μια πολιτισμική ανάπτυξη βασιζόμενη στην εκμετάλλευση, στη δουλικότητα και στην κοινωνική ανισότητα. Η εκμετάλλευση φυσικών πόρων περιόρισε τη φυσικότητα και οδήγησε σε μια «βαρβαρική» συμπεριφορά εναντίον της φύσης. Η πολιτισμική ανάπτυξη δεν μπορεί να οφείλεται στη φυσική πραγματικότητα, αλλά στην πνευματική δημιουργικότητα του ανθρώπου. Η ύλη βοηθά στην πραγμάτωση του πνεύματος. Το πνεύμα «εν ελευθερία» μέσω της ύλης δημιουργεί έργα με σκοπό όχι τον εφήμερο εφησυχασμό, αλλά αυτά τα οποία θα αναδείξουν όχι το άτομο, το αποκομμένο και κλεισμένο στον εαυτό του, αλλά το πρόσωπο που έχει την ικανότητα να συνάπτει υγιείς σχέσεις με τον συνάνθρωπο. Η πολλαπλότητα του κόσμου φανερώνει την προθετική ενέργεια του ανθρώπου να υπερβεί τις δυνατότητες του και να αναγνωρίσει τη σχέση του με τον Θεό. Ο βιομηχανοποιημένος κόσμος εξαφάνισε την προσωπικότητα, δημιούργησε μαζικές συλλογικότητες, οι οποίες ήταν πιο εύκολα διαχειρίσιμες και πιο έντονα ευαίσθητες στο να γίνουν υπηρέτες της τεχνολογίας. Η ποσοτική παραγωγή εκμηδένισε την ποιότητα. Ο άνθρωπος από υποκείμενο έγινε αντικείμενο υπηρετήσης των ολίγων.³²⁷

Το κυριότερο πρόβλημα που δημιούργησε η εκβιομηχάνιση ήταν η αλλοίωση των προσωπικών χαρακτηριστικών του και η ανάδειξη εξωτερικών πραγματικοτήτων οι οποίες, ενώ μπορεί να έφερναν μια κατ' επίφαση ευτυχία, δεν οδηγούσαν στην υπέρβαση του «εγώ προς το εσύ» και στην αναγνώριση του Θεού. Στη βιομηχανική εποχή και σε ό,τι την ακολούθησε, η αντικειμενικότητα παίζει σπουδαίο ρόλο και είναι το μόνο αναγνωρίσιμο στοιχείο επί γης. Η σημαντικότερη έλλειψη της ελευθερίας λόγω της αυτοματοποιημένης συμπεριφοράς, αποκομμένης από την ελεύθερη προθετική πράξη για το καλό του ανθρώπου είναι εμφανής. Ο άνθρωπος αγκιστρώνεται μέσα στο εγωιστικό κλουβί του, λόγω της πτώσης, γίνεται φιλόδοξος και ξεκινά το ταξίδι της εκμετάλλευσης και εχθρικής-ριζικής αλλαγής στη συμπεριφορά του. Μάλιστα πολλές φορές η περηφάνεια μπορεί να καλυφθεί με τον υποκριτικό

---

³²⁷ Μπερντιάγεφ, 2019α, σσ. 163-168.
Διπλωματική εργασία

φαρισαϊσμό, ότι, δηλαδή, όλα γίνονται προς όφελος του ανθρώπου.³²⁸ «Ο εγωκεντρικός άνθρωπος είναι ον υποδουλωμένο και υποδουλωτικό».³²⁹

Πάνω στον υπέρμετρο εγωκεντρισμό στηρίχθηκε και ο εθνικισμός, στην πίστη δηλαδή ενός λαού ότι είναι ανώτερος και στην κατωτερότητα των υπόλοιπων. Πάνω σε αυτή τη βάση παρουσιάστηκε στο παρελθόν το φαινόμενο της αντισημιτικής στάσης. Η ιστορία του κόσμου πολύ πριν τη δημιουργία του κράτους του Ισραήλ αρχίζει σε εβραϊκό έδαφος και με την παρουσία του Χριστού γίνεται μια οικουμενική ιστορία σωτηρίας. Ο Μπερδιάγεφ θεωρεί λανθασμένη την αντισημιτική συμπεριφορά της Ρωσίας και του χριστιανικού κόσμου γενικότερα, αφού η αναζήτηση του Θεού δεν σχετίζεται μόνο με έναν τόπο αλλά και από την άλλη δεν γίνεται να παραβλεφθεί ο τοπικός προσδιορισμός παρουσίας του Υιού του Θεού. Οι όποιες διακρίσεις αλλοιώνουν το πραγματικό νόημα του σκοπού της ζωής βασιζόμενες σε αντιλήψεις και ιδέες, οι οποίες σκοπό έχουν να ωφελήσουν συγκεκριμένα έθνη και όχι να καταδείξουν τον δρόμο σωτηρίας.³³⁰

Το ανθρωπολογικό ζήτημα έχει μέγιστη σημασία επειδή ορίζει τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει κάποιος την εγκόσμια ζωή και στον οποίο διαβλέπει την προσπάθεια του να γίνει εικόνα και ομοίωση του Χριστού. Ο δυϊσμός και διαχωρισμός των επίγειων και επουρανίων πραγμάτων είναι μια λογική διάκριση, η οποία προκαλεί προβλήματα στη θεανθρώπινη σχέση. Ο άνθρωπος ιστορικά βρέθηκε πολλές φορές καταπιεσμένος και αναγκασμένος να δεχτεί πράγματα, τα οποία επιβαλλόταν έξωθεν, και να δρα χωρίς ελευθερία και όχι με βάση τη δική του θέληση, έχοντας τη χάρη του Θεού. Η πτώση του ανθρώπου στη δυτική θεολογία κατανοήθηκε με την ορθολογιστική λογική, η ανθρώπινη αδυναμία έγινε η αχίλλειος πτέρνα της δυτικής θεολογίας, η οποία έφτανε μέχρι και το σημείο μηδενισμού του ανθρώπου. Αξιοπρόσεκτη παραμένει η μεμονωμένη και διαφορετική προσέγγιση του ανθρώπινου ζητήματος, η οποία εμφανίστηκε στον δέκατο ένατο αιώνα και η οποία συνίσταται στην υπερβολική εξύψωση του ανθρώπου ώστε να παραμεριστεί ο θείος λόγος. Περισσότερο καταστροφικός υπήρξε ο εικοστός και εικοστός πρώτος αιώνας με την εισβολή της μηχανής και της υψηλής τεχνολογικής εξέλιξης, υποβιβάζοντας το πρόσωπο και υποτάσσοντας το στους λίγους, υπηρετώντας την τεχνολογία για χάρη ενός μεταγενέστερου κέρδους της

³²⁸ Στο ίδιο, σσ. 179-180.

³²⁹ Στο ίδιο, σ. 181.

³³⁰ Μπερντιάγεφ, 2019β, σσ. 13-23.

ανθρωπότητας. Ο λανθασμένος τρόπος με τον οποίο βλέπει ο άνθρωπος τη δημιουργία και τη φύση είναι το κλειδί της αλλαγής πρώτα του ίδιου και έπειτα του υπόλοιπου κόσμου.³³¹

Η πολιτισμική εξέλιξη ως αποτέλεσμα της ατομικής προσπάθειας οδήγησε σε εγωϊστικές προβολές του κέρδους. Η τεχνολογική πρόοδος βοήθησε στη δημιουργία μιας κοινωνίας εφήμερης, στηριζόμενης πάνω στον κόπο και τον μόχθο του άλλου και προκαλώντας αρνητικές προστριβές μεταξύ ατόμων και εθνών. Ο πολιτισμός βρίθεται από συμβολισμούς οι οποίοι έχουν καίρια σημασία, αφού έτσι μπορεί να αναγνώσει κάποιος τον τρόπο και την πνευματικότητα και όχι τον σκοπό ενός έργου. Τα παραγόμενα έργα, όταν είναι πηγαία και αυθόρμητα εκφράζουν το καλό, το αρμόζον, ώστε να βοηθηθεί μια πλειάδα κόσμου, τότε μέσα σε αυτά βρίσκει κανείς την ανθρώπινη δημιουργικότητα προερχόμενη από τη χάρη του Αγίου Πνεύματος. Ασφαλώς οι επιστήμες, οι τέχνες και η κρατική μέριμνα μπορούν να προσφέρουν σε μια κοινωνία, όταν είναι προσανατολισμένες προς το καλό, προς μια μεταμορφωτική αλλαγή, εμπειριέχοντας το θρησκευτικό στοιχείο προσανατολισμένο προς τον εσχατολογικό τόπο της θεϊκής βασιλείας. Η στροφή του ανθρώπου προς τον Θεό θα οδηγήσει σε μια αλλαγή της πορείας του, στην ανεύρεση του σωστού προσανατολισμού του. Για τον Μπερδιάγεφ το φαινόμενο της πολιτισμικής κρίσης, το οποίο είναι συνέπεια της πνευματικής, επέφερε μια σειρά από στρεβλώσεις· ο ακαδημαϊκός χώρος έχασε την εγκυρότητα και αξιοπιστία του και έγινε χώρος μετάδοσης γνώσεων χωρίς να υπάρχει καμία βιωματική διαδικασία ανάγνωσης και αναγνώρισης της αλήθειας. Επίσης, ο εκκλησιαστικός χώρος δεν έχει την αρμόζουσα θέση μέσα στην κοινωνία. Κύριο μέλημα της Εκκλησίας είναι η ανάδειξη του μυστηριακού και λειτουργικού τρόπου ζωής. Οι λογικές και καθιδρυματικές αναγνώσεις του εκκλησιαστικού γεγονότος εμποδίζουν την αναγνώριση του ανθρώπου ως όν με λογική και πνεύμα και την ουσιαστική σχέση του με τον Θεό μέσω των μυστηρίων.³³² Συγκεκριμένα ο Μπερδιάγεφ επισημαίνει: «Ἡ Ἐκκλησία εἶναι σύμφωνα μέ τή φύση της κοσμική, (συμπαντική), διαφυλάσσει μέσα της το πλήρωμα τοῦ ὄντος. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἕνας χριστιανοποιημένος κόσμος».³³³

Η δύναμη της τεχνολογίας και η χρησιμότητά της εξαρτώνται από την ανθρώπινη λογική. Το πώς θα αξιοποιηθεί ένα εργαλείο είναι ζήτημα προοπτικής και προσωπικής αξιακής εκτίμησης. Στην ουμανιστική εποχή η υπέρμετρη τεχνολογική επίδειξη περιόρισε την πνευματική δράση

³³¹ Μπερδιάγεφ, 2020, σσ. 42-47.

³³² Berdiajew, 1987, σσ. 55-61.

³³³ Στο ίδιο, σ. 61.

και ο άνθρωπος ασχολήθηκε με το ίδιο το αντικείμενο τόσο πολύ ώστε ξέχασε ή έχασε τον σκοπό για το οποίο φτιάχτηκε. Χάθηκε η αξιακή σημασία του προσώπου μπροστά στην ύλη καθώς μάλιστα θεωρήθηκε υποδεέστερη. Η ατομικότητα προβλήθηκε και μεταβλήθηκε σε άμορφη μάζα γιατί με αυτόν τον τρόπο γίνεται πιο επιρρεπής στην ιδέα των πολλών. Ο άνθρωπος από μόνος του δεν είναι αυτάρκης. «Η κατ' εικόνα και ομοίωση Θεού» ύπαρξή του δείχνει ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να υπάρξει από μόνος του. Η φυσική και ανθρώπινη δημιουργία αποκαλύπτει τον ίδιο τον Θεό. Ο άνθρωπος το τελειότερο πλάσμα του Θεού καλείται να Τον αναγνωρίσει μέσα στην κοσμική πραγματικότητα. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζήσει μόνος του χωρίς να σχετίζεται. Όταν ως ψυχοσωματική ενότητα προβάλλει την ατομική του ύπαρξη, τότε ο άνθρωπος γίνεται εγωκεντρικός, επιθετικός και χάνει την αξιακή και προσωπική προοπτική του.³³⁴

Πολλά ανθρώπινα λάθη και αδυναμίες ερμηνεύτηκαν ως διαστρεβλώσεις της χριστιανικής πίστης. Η κρίση του πολιτισμού και η οποιαδήποτε βιαιότητα ή παραποίηση του χριστιανικού μηνύματος δεν οφείλεται στην πίστη αλλά στα άτομα που διαπράττουν το κακό. Το κακό υπάρχει εξαιτίας της παρακοής του θελήματος του Θεού και το καλό εξαιτίας της απόλυτης ελευθερίας του Θεού. Για όσους διέπραξαν λάθη υπήρξε η προτροπή αλλαγής στάσης και όχι τιμωρητικής συμφοράς.³³⁵ Το μήνυμα του χριστιανισμού πολλές φορές αλλοιώθηκε με αποτέλεσμα τη σύγκρουση μεταξύ ανθρώπων. Στη διαχρονία της ιστορίας αντικρύζει κανείς τον παποκαισαρικό δυναμισμό ενισχυμένο, έχοντας περισσότερο κοσμικό χαρακτήρα και θεμελιώνοντας περισσότερα δικαιώματα επί της γης. Επίσης στην ελληνορωμαϊκή εποχή, το πέρασμα του πλήθους των ανθρώπων από την εθνική ειδωλολατρία στον χριστιανισμό δεν ήταν αναίμακτο, χωρίς κόπους και θυσίες.³³⁶ Η ανάδειξη αγίων και μαρτύρων υπήρξε η εναρκτήριοις αλλαγή προς αναγνώριση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας. Η οδύνη μέσα σε ένα κλειστό και καταναγκαστικό περιβάλλον έγινε μια καθημερινότητα αλλά και ένας αγώνας απέκδυσης της αμαρτίας.³³⁷ Η ασκητικότητα προβάλλει όχι ως τιμωρητική άσκηση για το σώμα αλλά ως παιδευτικό μέσο ώστε ο άνθρωπος να μπορέσει να δει και να κατανοήσει τον υπαρξιακό σκοπό του και τη σχέση του με τον Θεό.

Εάν η προβολή της ατομικότητας ήταν το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα της αναγεννησιακής εποχής, η αλλοίωση και ο αφανισμός του προσώπου ήταν το χαρακτηριστικό

³³⁴ Μπερντιάεφ, 2021, σσ. 223-225.

³³⁵ Μπερντιάεφ, 2007, σσ. 36-38.

³³⁶ Στο ίδιο, σσ. 48-49.

³³⁷ Στο ίδιο, σσ. 51-52.

του δέκατου ένατου και του εικοστού αιώνα. Η προβολή των ατομικών επιτευγμάτων και η πίστη στις δυνατότητες του ανθρώπου μετατρέπονται, πρώτον, σε μια πλήρη εξαφάνιση του δημιουργού των πραγμάτων, δεύτερον, ο άνθρωπος χάνει εξολοκλήρου τον σκοπό του και στη θέση του αποθεώνεται η μηχανή και η τεχνολογία. Η υποδούλωση της ελευθερίας του ανθρώπου σε άψυχα αντικείμενα και η αναγκαιότητα παραγωγής όλο και περισσότερων αγαθών μετέτρεψαν το έμψυχο όν σε αντικείμενο. Η αποθέωση της μηχανής και του απρόσωπου στοιχείου είναι γεγονός. Για παράδειγμα, στη ζωγραφική ο Πικάσο (1881-1973) εμφανίζει παραμορφωμένα ή αφύσικα πρόσωπα για να δείξει ακριβώς αυτή τη νέα κατάσταση, την οποία βιώνει ο άνθρωπος. Παύει ο άνθρωπος να είναι ο πρωταγωνιστής της ζωής και μια νέα πραγματικότητα εμφανίζεται, η οποία προκαλεί θλίψη και απογοήτευση. Η τραγωδία του προσώπου σήμανε την κυριαρχία της ύλης και την αποστροφή του ανθρώπου από την αναζήτηση του βαθύτερου νοήματος της ζωής.³³⁸ Ο άνθρωπος στρέφει τον ενδιαφέρον του στα εγκόσμια, τον απασχολούν τα κοινωνικά προβλήματα, η κολεκτίβα παίρνει τη σκυτάλη από τον συγκεκριμένο άνθρωπο, αφαιρώντας οτιδήποτε πνευματικό από το πρόσωπο. Οι ιδέες του Μαρξισμού και του Νιτσεισμού ήταν οι συνέπειες της προσκόλλησης στην υλικότητα της ζωής. Οι επιφανειακές ιδέες του ανθρωπισμού οδήγησαν στην ομαδοποίηση και αποπροσωποποίηση και στην επικράτηση της ανωνυμίας. Επίσης πρόβαλε η ιδέα του υπερανθρώπου, η οποία αντικαθιστούσε τον καθημερινό άνθρωπο από κάποιο άλλο ανώτερο είδος ανθρώπου, ο οποίος μπορούσε να δώσει λύσεις σε όλα.³³⁹

«Ο άνθρωπος είναι ταυτόχρονα σκλάβος και βασιλιάς της φύσεως».³⁴⁰ Είναι ένας μικρόκοσμος, ο οποίος εμπεριέχει εκτός από το φυσικό στοιχείο και το πνευματικό. Το φυσικό, τον περιορίζει στα όρια της κτιστότητας των όντων, στην κοινωνική του ζωή και το πνευματικό, το οποίο τον καθιστά τραγικό αναγνωρίζοντας στον θάνατο τον περιορισμό της χρονικής του ζωής. Η κύρια προβληματική περιοχή της αναζήτησης της αλήθειας περί του ανθρώπου είναι ότι βρίσκεται ανάμεσα σε ένα δυισμό «της ελευθερίας και της αναγκαιότητας». Η εισβολή της τεχνολογίας στον σύγχρονο κόσμο ενώ οδήγησε σε μια επιστημονική πρόοδο, η κατάχρηση της οδήγησε σε λαθεμένες ή καταστροφικές παρεμβάσεις εις βάρος του ανθρώπου και της φύσης. Η ανακάλυψη της ατομικής ενέργειας έγινε το κύριο όπλο κοσμικών δυνάμεων και απείλησε με ολική καταστροφή ολόκληρα κράτη ή ευρύτερες περιοχές. Παράλληλα η επιστήμη της βιολογίας αποκτά τα κατάλληλα όργανα για μια

³³⁸ Μπερντιάγεφ, 2016, σσ. 85-101.

³³⁹ Στο ίδιο, σσ. 138-140.

³⁴⁰ Μπερδιάγεφ, 2002, σ. 58.

εξελικτική πρόοδο αυτής με αποτέλεσμα ο άνθρωπος να στρέφει το ενδιαφέρον του από τη φύση στα βοηθητικά εκείνα στοιχεία που καλυτερεύουν τη ζωή του.³⁴¹

Η υπερβολική εξύψωση της τεχνολογίας, εξαιτίας της αναγκαιότητας της παραγωγής πολλών υλικών αγαθών, οδήγησε στην αποθέωση της και στην παραμέληση του προσώπου τόσο σε προσωπικό επίπεδο όσο και σε συλλογικό. Ο άνθρωπος έγινε αντικείμενο και η μηχανή υποκείμενο. Αντιστράφηκαν οι ρόλοι και χάθηκε η δημιουργική πνευματικότητα. Η μαζική υπερπαραγωγή προϊόντων δημιούργησε τη συλλογική δράση με κύριο χαρακτηριστικό τον καταποντισμό του προσώπου. Ο κίνδυνος αυτός έκανε τον άνθρωπο προσκολλημένο περισσότερο πάνω στα εγκόσμια αγαθά και προβλήματα και τον απομάκρυνε από τον αρχικό του σκοπό, την κοινωνία με τον Θεό και με τον συνάνθρωπο. Επίσης ο ορθολογισμός τον περιόρισε στη μονόπλευρη πρακτική σκέψη, ενώ η πίστη του υποβαθμίστηκε. Μόνο ο επαναπροσδιορισμός του προσώπου μέσα στην κοινωνία μπορεί να αντιστρέψει τους όρους, ο άνθρωπος, δηλαδή, να γίνει το υποκείμενο και ο κύριος χρήστης της μηχανής προς όφελος της ανθρωπότητας.³⁴²

Ο άνθρωπος μέσα στην ιστορία συγκρούστηκε με τις εκάστοτε πολιτικο-κοινωνικές αντιλήψεις. Έγινε ευάλωτος του πεπρωμένου του και της κοινωνικής ζωής και αντικειμενοποίησε την ίδια του την ύπαρξη. Περιορίσε τη δράση του και έγινε έρμαιο και υπάκουος των εκάστοτε απρόσωπων συλλογικοτήτων, ζημιώνοντας παρά κερδίζοντας προσωπικά και κοινωνικά. Η πλήρης εξάρτηση του είτε εθνική είτε ταξική είτε ομαδική αποστρέφει τον άνθρωπο από τη δημιουργικότητά του και τον καθιστά θύμα της βίας και της οργής. Οι πόλεμοι είναι το αποτέλεσμα υποδούλωσης σε ιδέες και οδηγούν σε μια διαρκή διαστρέβλωση της αλήθειας. Στον σύγχρονο κόσμο ένα νέο είδος πολέμου εμφανίστηκε, ο τεχνολογικός πόλεμος. Η μάχη ανάμεσα στο πρόσωπο και τη μηχανή –μάχη δυο ανόμοιων μεγεθών- έγινε πραγματικότητα, εφόσον το δεύτερο κατάπιε το πρώτο. Ο αφανισμός των ανθρωπίνων σχέσεων, ο οικονομικός πλουτισμός, η απομόνωση και η αλλοτρίωση του ανθρώπου είναι κάποια από τα αποτελέσματα της νεωτερικής εκκοσμηκευμένης κοινωνίας.³⁴³

Το πρόβλημα του σύγχρονου ανθρώπου είναι η συνεχιζόμενη πτωτική πορεία του. Μετά τον αυτόνομο ουμανισμό, ο οποίος μόνο ως προς την ιδεολογία του οδηγούσε στην καλύτερευση των συνθηκών ζωής, ακολούθησε και μια ηθική κατάπτωση στους κοινωνικούς θεσμούς. Η

³⁴¹ Στο ίδιο, σσ. 58-63.

³⁴² Στο ίδιο, σσ. 64-70.

³⁴³ Berdyaev, 1980, σσ. 18-22.

αξία του προσώπου μειώνεται και το έθνος, το κράτος ή η μάζα αναδεικνύονται κύρια μέσα χειραγώγησης του κόσμου.³⁴⁴ Η έννοια της ελευθερίας παραμορφώνεται και σημαίνει, σύμφωνα με τον Μπερδιάγιεφ, «ελευθερία για μένα τὸν ἴδιο καὶ δουλεία για τους ἄλλους».³⁴⁵ Η κυριαρχικότητα και η οικονομία ρυθμίζουν καθοριστικά τις ζωές των πολιτών. Οι πολίτες επαναστατούν ενάντια στην υποδούλωση των αντικειμενικών δυνάμεων. Η έννοια του απανθρωπισμού έχει αρνητική χροιά και σημαίνει είτε την υποταγή του ανθρώπου στις δυνάμεις της φύσης, της συμπαντικής νομοτέλειας ή της τεχνολογίας.³⁴⁶

---

³⁴⁴ Στο ίδιο, σσ. 33-35.

³⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 50.

³⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 39.

Συμπεράσματα

Η υπαρξιακή αναζήτηση του ανθρώπου μελετήθηκε ανά τους αιώνες από φιλοσοφικές και θεολογικές κατευθύνσεις, σε μία εργώδη προσπάθεια να κατανοήσει ο άνθρωπος τον σκοπό της ύπαρξης και της λειτουργίας του στον κόσμο και στην ιστορία. Ο Μπερδιάγεφ εμπλέκει διαλεκτικά τη φιλοσοφία και τη θεολογία στη σκέψη του, προκειμένου να κατανοήσει τον ίδιο τον άνθρωπο και μέσω αυτού να αναγνωρίσει την ύπαρξη του Θεού. Ο μη συστηματικός τρόπος γραφής και αποτύπωσης του φιλοσοφικού στοχασμού του φανερώνει την αγωνιώδη φιλοσοφική του διάθεση, την οποία διανθίζει με θρησκευτικές και θεολογικές προσεγγίσεις και πτυχές, ανιχνεύοντας το πνευματικό νόημα του κόσμου. Οι απόψεις του στηρίζονται πάνω στην προσωπική μελέτη των μεγαλύτερων διανοητών της εποχής του και όχι μόνο, με τους οποίους πότε συμφωνεί και πότε διαφωνεί. Στα έργα του εκφράζεται πάντοτε με την ελευθερία του πνεύματος, με τον τρόπο δηλαδή τον οποίο τόνιζε εμφαντικά στη φιλοσοφική του πρόταση.

Στην παρούσα διπλωματική εργασία, λαμβάνοντας υπόψη τις δύο προηγούμενες σταθερές (φιλοσοφία και θεολογία), θέλησα να διαπραγματευτώ, μέσα από τους κύριους άξονες των έργων του Μπερδιάγεφ, την περσοναλιστική θεώρηση της σκέψης του, την πνευματική ανωτερότητα του ανθρώπινου προσώπου, το οποίο φέρει φυσιοκρατικά και συνάμα πνευματικά χαρακτηριστικά. Ο τρόπος κίνησης του ανθρώπου μέσα στον κόσμο αναδεικνύει τη δυνατότά του να σχετιστεί με τον άλλον ελεύθερα και αγαπητικά, προσπαθώντας οι πράξεις του να πηγάζουν αυθόρμητα από τον εσωτερικό του εαυτό και να προσφέρει έργα, τα οποία θα προάγουν και θα αναβαθμίσουν την ποιότητα ζωής, αφού φέρει πνευματικά χαρακτηριστικά. Ο άνθρωπος νοείται ως ψυχοσωματική ενότητα με χαρακτηριστικά τα οποία του δίνουν τη δυνατότητα να αναγνωρίσει τον Θεό αλλά και να δει την εγκόσμια πορεία του ως ένα προσωπικό, δημιουργικό και διαλεκτικό πέραςμα μαζί με τους συνανθρώπους του, το οποίο θα τον οδηγήσει σε μια ουσιαστική σχέση, κοντά στον Θεό. Η ελευθερία, ενεργεί ως τρόπος διαχείρισης της ανθρώπινης σκέψης αλλά και ως πράξη, η οποία θα απελευθερώσει τον άνθρωπο από την πραγματιστική αλήθεια και το πνεύμα, ως εφόδιο το οποίο μπορεί να καταδείξει την αλήθεια του Θεού. Και τα δύο αποτελούν τα σημαντικότερα προσωπικά χαρακτηριστικά για τον άνθρωπο σύμφωνα με τον Μπερδιάγεφ.

Συγκεκριμένα, η δημιουργία του ανθρώπου αποκαλύπτει την ύπαρξη του Θεού. Ο άνθρωπος ως συνθετική ενότητα ψυχής, σώματος και πνεύματος καλείται να νοήσει όχι μόνο τη βιολογική ατομική του ύπαρξη αλλά και το πνεύμα, το οποίο υπάρχει στο βάθος της και το

οποίο αποκαλύπτει την ιδιαίτερη, μοναδική και ανεπανάληπτη ύπαρξή του μέσα στον κόσμο. Το πνεύμα είναι η οδός διάνοιξης σχέσεων μεταξύ Θεού και ανθρώπου, η ενεργειακή κατεύθυνση του Αγίου Πνεύματος ώστε να γνωρισθεί η αλήθεια της γνώσης του Θεού. Είναι η δυνατότητα, την οποία δίνει ο Θεός ώστε ο άνθρωπος να ενεργεί δημιουργικά και αγαπητικά προς τους συνανθρώπους του. Είναι η χάρη, η οποία φωτίζει το πρόσωπο και ελευθερώνει τον άνθρωπο από την εκκοσμίκευση και την επιφανειακή κοινωνικότητα. Η ελευθερία, προερχόμενη από την ανώτερη πνευματική τάξη αποκαλύπτει το πνεύμα ή τις ενέργειες του πνεύματος. Ο διαχωρισμός μεταξύ ανθρώπινης και πνευματικής ελευθερίας είναι προφανής. Στον άνθρωπο ο προθετικός τρόπος εκδήλωσης μιας πράξης φανερώνει τη στάση και τη σχέση του απέναντι στον Θεό και στον άνθρωπο. Τα όρια της ανθρώπινης ελευθερίας όσο και να ωθούν προς την καλυτέρευση των συνθηκών ζωής είναι περιορισμένα, κτιστά, κεκλεισμένα μέσα σε λογικά περιθώρια· ακόμη και η δυνατότητα επιλογής κρύβει μια δέσμευση ελευθερίας ανάμεσα σε δύο επιλογές. Από την άλλη υπάρχει η καθάρια ιδέα της ελευθερίας, αυτή που οδήγησε στη δημιουργία του κόσμου, αυτή η οποία έκανε τον Ιησού Χριστό εκουσίως να «αίρει την αμαρτία του κόσμου».

Η δυνατότητα της χρήσης της ελευθερίας ως κατεξοχόν έκφρασης του πνεύματος, η οποία απορρέει από τη χαρισματική-φωτιστική ενέργεια του Αγίου Πνεύματος, από τον κάθε άνθρωπο φανερώνεται μέσα από τα έργα του. Ο περσοναλισμός του ανθρώπου, η πίστη στις δυνατότητες του ανθρώπου και στη συνεχή προσπάθεια του να αποκαλύψει την αλήθεια του «ποιος είμαι» και «ποιος είναι ο σκοπός μου» ήταν οι κύριοι θεματικοί άξονες του πλούσιου φιλοσοφικού του έργου. Στις πράξεις και δημιουργικές ανατάσεις του ανθρώπου κρύβεται ο Θεός. Μόνο εάν μπορέσει να συλλάβει ο ανθρώπινος νους την αναφορικότητά του σε σχέση με τον Θεό, τότε θα κατανοήσει την εγκόσμια ζωή ως ένα πέρασμα σε μια νέα ζωή, σε πλήρη κοινωνία μαζί Του. Ο προσανατολισμός του ανθρώπου είναι εσχατολογικός, με πλήρη ελευθερία κινήσεων και σεβασμό απέναντι στα δικαιώματα των άλλων, προβάλλοντας την ασκητική οδό ως τρόπο καταπολέμησης των παθών, ως στάση εγρήγορσης και αναμονής της κοινωνίας με την πηγή της αληθινής ζωής. Ο τονισμός του προσωπικού στοιχείου στον Μπερδιάγεφ πηγάζει από την πεποίθηση του ότι «εν δυνάμει» ο καθένας μπορεί να βρει το νόημα της ύπαρξης και να ανοιχθεί προς τον άλλον, από τη πίστη του ότι ο ίδιος ο άνθρωπος είναι ικανός να δημιουργήσει έργα, τα οποία θα βελτιώσουν το βιοτικό επίπεδο, αρκεί να μην στρέφεται μόνο σε θέματα εξωτερικής φύσης, κοινωνικά και πολιτικά, τα οποία θα τον απομακρύνουν από τον αρχικό του σκοπό.

Αναμφίβολα ο Νικολάι Μπερδιάγεφ γράφοντας φιλοσοφικά προχώρησε και ανακάλυψε μέσα από τον άνθρωπο τον Θεό. Υπάρχει κάτι το ιδιαίτερα λεπτό και διακριτικό στα βιβλία του. Ενώ ερμηνεύει τον άνθρωπο και ανιχνεύει τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα, διακρίνει στο εσωτερικό του κάτι ιδιαίτερο, το οποίο δεν εξηγείται με τη λογική και είναι ικανό να φτάσει την ύπαρξη σε μια σχέση με το υπέρλογο. Είναι το πρόσωπο, το οποίο έχει μια διττή ικανότητα: να σχετίζεται με τον συνάνθρωπο αλλά και με τον Θεό. Αυτό το ξεχωριστό πνευματικό στοιχείο που έχει ο άνθρωπος δεν προέρχεται από την ίδια τη φύση αλλά από «τη χάρη» του Πνεύματος από τον Θεό. Η διάκριση του πνεύματος και της ελευθερίας είναι τόσο δύσκολη να την ανακαλύψει κανείς, ενώ μπορεί να γίνει εύκολα κατανοητός ο κόσμος και η αντικειμενική πραγματικότητα. Η στροφή αποκλειστικά προς τα γήινα είναι ένα από τα λάθη, τα οποία κάνουν τον άνθρωπο φιλόδοξο, κυρίαρχο και εγωιστικό πάνω στη γη. Η οδός σωτηρίας, η οποία δύναται να αποκαλυφθεί «εν εσόπτρω και εν αινίγματι» στα εκκλησιολογικά μυστήρια, βρίσκει την πλήρη έκφραση της όχι στο ενθάδε αλλά στο επέκεινα του εσχατολογικού μέλλοντος, στον χώρο της Βασιλείας του Θεού.

Ουσιαστικά τα δύο βασίλεια του Καίσαρα και του Πνεύματος δεν υπάρχουν αυτοτελή και μόνο ως συμβολική σκέψη μπορεί να κατανοηθούν. Ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να αφουγκράζεται και να επιλύει κοινωνικά προβλήματα, εφόσον έχει «κατά χάρη» την ικανότητα να κατανοεί και ελεύθερα να δημιουργεί έργα, τα οποία ανυψώνουν την ανθρώπινη φύση. Έργα βασισμένα στην αγάπη, στην ανιδιοτέλεια, στη συμπόρευση προς ένα κοινό σκοπό, στην ελεύθερη αποδοχή του άλλου ως προσώπου. Η ελεύθερη συγκατάθεση του ανθρώπου, η οποία οδηγεί είτε στην αναγνώριση του Θεού είτε στην αναγνώριση του προσώπου του άλλου είναι το κύριο στοιχείο συνειδητοποίησης ότι ο άνθρωπος ενέχει στοιχεία όχι μόνο βιολογικά ή φυσιοκρατικά αλλά και πνευματικά. Η διαφορετικότητα της ανθρώπινης ελευθερίας από τη θεϊκή είναι εμφανής. Η ελευθερία, η οποία προέρχεται από νομικούς όρους ή από εκτελεστικούς κανόνες είναι μια υποδεέστερη ελευθερία. Ο κίνδυνος της αυτεξούσιας επιλογής ανάμεσα στο καλό και το κακό υποδεικνύει τη συνεχή εγρήγορση και την ασκητική τοποθέτησή του ανθρώπου προς τα λάθη και τα πάθη. Αντίθετα, η ελευθερία, προερχόμενη από τον ίδιο τον Θεό, είναι ένας τρόπος προσέγγισης της ζωής και των προβλημάτων της, η οποία πηγάζει αυθόρμητα και οικειοθελώς, χωρίς καταναγκασμό, χωρίς κανένα δόλιο σκοπό, παρά μόνο για να φέρει κοντά το ένα πρόσωπο με το άλλο, να οδηγήσει στον σκοπό της δημιουργίας του κόσμου: σε μια καταφατική σχέση μεταξύ Θεού, κόσμου και ανθρώπου.

Αυτό που προκαλεί μεγάλη εντύπωση είναι ο τρόπος με τον οποίο προβάλλεται το πρόσωπο. Η φιλοσοφική σκέψη του Μπερδιάγεφ εμπεριέχει ή στηρίζεται σε θεολογικές προεκτάσεις, δείχνοντας έτσι τη συνεχόμενη προσπάθεια του να εξιχνιάσει το μυστήριο του ανθρώπου και να ανακαλύψει τον Θεό μέσα από αυτόν. Ο προσωποκεντρικός χαρακτήρας του έργου του απορρέει όχι από μια παρουσίαση ατομικών επιτευγμάτων, αλλά μέσα από μια προσωπική σχέση του Θεού με το δημιουργημά του, τον άνθρωπο. Συγκεκριμένα, η επίγεια παρουσία του Μεσσία Χριστού είχε σκοπό τη διάσωση του ανθρώπου από την αμαρτία και τη βιωματική σχέση του Θεού με τον άνθρωπο. Ο Ιησούς Χριστός αναλαμβάνει το έργο της διάσωσης του ανθρώπινου γένους αγαπητικά και ελεύθερα. Προσκαλεί τον άνθρωπο να έρθει κοντά Του, χωρίς προϋποθέσεις και περιμένοντας θετική απόκριση. Μέσω του Υιού του Θεού και του Πνεύματος αποκαλύπτεται η Τριάδα. Ο Μπερδιάγεφ αναγνωρίζοντας τις διαφορετικές προσεγγίσεις καταλήγει στο τρισυπόστατο αλλά και στη μη ακριβή επεξήγηση των προσώπων του Θεού, λόγω ανθρώπινης αδυναμίας. Το Άγιο Πνεύμα είναι αυτό το οποίο καθοδηγεί και φωτίζει τον άνθρωπο να γίνει πρόσωπο, τον δυναμώνει ψυχικά ώστε να παλεύει με τα πάθη, ώστε να ασκεί το πνεύμα του πέρα από την ύλη, στην αναζήτηση του ίδιου του Θεού. Ο χαρισματικός άνθρωπος μπορεί να κάνει έργα αγάπης, μπορεί να δημιουργεί μια πορεία ακόμη και μέσα στη ζωή, δημιουργική και φωτισμένη, οδεύοντας προς τον δρόμο των εσχάτων, της πλήρους αποκατάστασης των σχέσεων Θεού και ανθρώπου. Η πορεία του στη γη μπορεί να είναι μια οδός προετοιμασίας να γνωρίσει και να δεχτεί μέσα του τον Θεό και τον άνθρωπο.

Αναμφισβήτητα ο Μπερδιάγεφ έφερε στο προσκήνιο το υπαρξιακό ζήτημα κάνοντας τις δικές του ερευνητικές και φιλοσοφικές ανιχνεύσεις μέσα από σημαντικά πρόσωπα παγκόσμιου βεληνεκούς όπως του Καντ, του Μάρξ, του Γκόγκολ, του Ντοστογιέφσκι και διείδε μέσα στον άνθρωπο όχι μόνο τη βιολογική του ύπαρξη αλλά και τη δημιουργική του δεινότητα οφειλόμενη στην πνευματική δυνατότητα «εκ της χάρης» του Θεού, καθώς και από την ελεύθερη και θεληματική αποδοχή της αλήθειας του Θεού. Μέσα στα έργα του ο άνθρωπος κατέχει την κύρια θέση μέσα στη δημιουργία. Δεν είναι απόμακρος από τον κόσμο αλλά ζει μέσα σε αυτόν και παράγει έργα ανάλογα με την κατανόηση και την εμπάθυνση του ως προσωπικό ον πάνω στη γη και του σκοποθετικού του προσδιορισμού.

Στο διάβα της ιστορίας παρατηρείται το φαινόμενο της διαστρέβλωσης της αληθινής ζωής, της εγωιστικής αυτονόμησης του ανθρώπου από τον Θεό, της δημιουργίας μιας επίγειας βασιλείας, επιστρέφοντας την ανθρωπότητα στο παγανιστικό της παρελθόν, όπου η εμμένεια και η αρμονία του κόσμου ήταν απόλυτα λογική και το σύμπαν ήταν ένα αποδεκτό φυσικό

δημιούργημα. Η αποδοχή της δύναμης του ανθρώπου και ιδιαίτερα στον σύγχρονο μεταβιομηχανοποιημένο κόσμο έφτασε σε τέτοιο σημείο, ώστε να χαθεί εντελώς η σκοποθετική αρχική διάστασή του. Ο άνθρωπος πλέον άρχισε ο ίδιος να γίνεται δούλος των ιδίων του τεχνικών εργαλείων, απολυτοποιώντας τα σύγχρονα τεχνολογικά μέσα και υποδουλώνοντας τον εαυτό του σε αυτά και σε έναν νέο φαύλο κύκλο αναζήτησης του σκοπού της ζωής του μέσα στον κόσμο. Ο σύγχρονος τεχνικός πολιτισμός για τον Μπερδιάγεφ, αν και κατάφερε να βελτιώσει κάποιους τομείς, δημιούργησε και πολλά άλλα πρωτόγνωρα προβλήματα. Δεν είναι η τεχνολογική εξέλιξη που επέφερε τα δεινά στην ανθρωπότητα αλλά ο άνθρωπος, ο οποίος αποξενώθηκε από τον επιτελικό του σκοπό, υποτιμώντας την πνευματική υπόσταση.

Ο άνθρωπος όσο γρηγορότερα συνειδητοποίησε τον προορισμό του, ο οποίος δεν είναι εγκόσμιος, τόσο περισσότερο αποδέχτηκε την οδυνηρή του πορεία και τα λάθη του ως δρόμους αλλαγής και μεταβολής του νου σε μια πιο ενσυνείδητη σκέψη, σε μια εκ νέου ανάγνωση των πραγμάτων μέσα από μια προσωπική σχέση με τον Θεό και τον συνάνθρωπο. Η παιδεία του σώματος και του πνεύματος προς το καλό απαιτεί μια θυσιαστική πορεία και μια μακροχρόνια άσκηση αρετών. Το νόημα της ζωής δε βρίσκεται εντός αυτού του κόσμου αλλά εκτός του κόσμου τούτου. Ο ελεύθερος τρόπος διαχείρισης της ζωής του, θα τον οδηγήσει στην εσχατολογική αναζήτηση του Θεού.

Ο Μπερδιάγεφ είναι ένας διαχρονικός θρησκευοφιλόσοφος· τα έργα του προκαλούν θαυμασμό για την ποιότητα των σκέψεων του και για τον τρόπο που εκφέρει θεολογικές σκέψεις φιλοσοφώντας. Εκκινεί τη σκέψη του από τον άνθρωπο, από την εγκόσμια τοποθέτηση του, από τα ζητήματα κοινωνικού προβληματισμού και καταλήγει στην αναζήτηση του Θεού, μέσα και έξω από τον άνθρωπο. Υπερασπιστής της ελευθερίας και του πνεύματος εξέφραζε τις ιδέες του με σθένος, χωρίς φόβο, αφού είχε προηγηθεί μια λεπτομερής ανάλυση των ιδεών άλλων σημαντικών προσώπων ακόμη και εάν δεν συμφωνούσε πολιτικά και ιδεολογικά μαζί τους. Επηρεασμένος από τις κοινωνικές και πολιτικές πεποιθήσεις της εποχής του, διακρίνει κάποιος στα έργα του μια ιδεολογική αιτιολόγηση των αποφάσεων του. Για παράδειγμα, ενώ τονίζει ότι αρχικά προσχώρησε στον Μαρξισμό, δίνοντας μια εμπειριστατωμένη μελέτη περί των ιδεών του Μαρξ, μετέπειτα κατά την ώριμη φάση του στοχασμού του εκφράζει την πλήρη αντίθεση του, επιχειρηματολογώντας το γιατί. Επίσης η κεντρική τοποθέτηση των περισσότερων έργων του περί του πνεύματος και της ελευθερίας στον άνθρωπο μπορεί να θεωρηθεί ότι ήταν η υπαρξιακή κραυγή του, η απεγνωσμένη προσπάθειά του να αναδείξει ότι

η αλήθεια του όντος δεν βρίσκεται στα πρόσκαιρα και φαινόμενα πράγματα αλλά στην ανακάλυψη του βαθύτερου νοήματος της ζωής, στην ανοιχτότητα και ετοιμότητα του ανθρώπου να δεχτεί τον Θεό μέσα του και να κοινωνήσει με τον συνάνθρωπο. Η πολιτική του τοποθέτηση για τον τρόπο με τον οποίο έβλεπε την βιομηχανική είσοδο, ο ξέφρενος τεχνολογικός πολιτισμός, ο οποίος, από τη μια πλευρά επέφερε οικονομικά κέρδη και από την άλλη αλλοίωσε τη μορφή του προσώπου, προκαλώντας την αντικατάσταση του ανθρώπου από τη μηχανή μάλλον κόστισαν προσωπικά στη ζωή του φιλοσόφου. Ο Μπερδιάγεφ μάλλον δικαιώθηκε σε πάρα πολλές τις θέσεις του, τις οποίες υποστήριξε σχεδόν προφητικά, βλέποντας ή προλέγοντας καταστροφικές και εκμεταλλευτικές καταλήξεις στη χώρα του με το πέρασμα του χρόνου. Η ολιστική τοποθέτηση του απέναντι στο υπαρξιακό ζήτημα, του έδωσε τη δυνατότητα να βρει απαντήσεις για *το ποιος και γιατί* της ανθρώπινης ύπαρξης, ανακαλύπτοντας το υπέρλογο μέσα στη δημιουργία του ανθρώπου και της φύσης και κυρίως αναδεικνύοντας τον εσχατολογικό προσδιορισμό του ανθρώπου. Το τέλος της ζωής δεν είναι το τέλος του ανθρώπου. Η πλήρωση της εσχατολογικής Βασιλείας είναι το ζητούμενο και η λύση του ανθρώπινου μυστηρίου.

Θέλω να κλείσω την παρούσα διπλωματική εργασία, η οποία οφείλω να ομολογήσω ότι με συνεπήρε στην προσπάθεια μου να κατανοήσω και να εμβαθύνω όσο μπορώ τη σκέψη του Μπερδιάγεφ, με ένα κείμενο δικό του, το οποίο κατά την άποψη μου αποκαλύπτει την προσπάθεια του να συνδέσει γόνιμα τη φιλοσοφική και θρησκευτική σκέψη. Ανιχνεύει φιλοσοφικά το «είναι» του ανθρώπου, συνδέοντάς το με αυτό που υπερβαίνει τη ανθρώπινη φύση, και, τέλος αναφέρει το είναι του ανθρώπου στον Θεό. Συγκεκριμένα αναφέρεται στην καίρια σημασία του ανθρώπινου προσώπου ως εξής:

Το πρόβλημα του ατομικού πεπρωμένου δεν επιλύεται στα όρια της ιστορίας...ο κόσμος πρέπει να εισέλθει σε αυτήν την υψηλή πραγματικότητα, σε αυτόν τον ολοκληρωμένο χρόνο... η μεταφυσική της ιστορίας μας διδάσκει ότι το άλτο εντός των ορίων της ιστορίας επιλύεται εκτός των ορίων της ιστορίας. Και αυτό είναι το μεγαλύτερο επιχείρημα υπέρ του γεγονότος ότι η ιστορία δεν είναι άνευ νοήματος, αλλά ότι έχει υψηλότερο νόημα.³⁴⁷

---

³⁴⁷ Μπερντιάγεφ, 2021, σσ. 288-289.
Διπλωματική εργασία

Βιβλιογραφία

- Ανανιάδης, Γεώργιος. 2003. «Το πρόσωπο στον Ν. Μπερντιάεφ. Μια προσέγγιση της έννοιας του Προσώπου στο στοχασμό του Ν. Μπερντιάεφ». *Θεολογία* 80/3, σσ.152-154.
- Γιαγκάζογλου, Σταύρου. 2016. *Κοινωνία εσχάτων*. Αθήνα: Ινδικτος.
- Γιαγκάζογλου, Σταύρου. 2021α. *Θεολογία και πολιτισμός- Δοκίμια για τη σχέση θεολογίας, πολιτισμού και εκπαίδευσης σε έναν μεταβαλλόμενο κόσμο*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γιαγκάζογλου, Σταύρου. 2021β. *Η περσοναλιστική φιλοσοφία του Νικολάι Μπερδιάγιεφ- Δοκίμιο για τη σχέση θεολογίας και πολιτικής*. *Αντίβολα* 4-5, σσ.219-269.
- Ζηζιούλα, Ιωάννου. 2003. *Ελληνισμός και Χριστιανισμός- Η συνάντηση των δυο κόσμων*. Αθήνα: Αποστολική διακονία.
- Καλαϊτζίδης, Παντελής (επιμ.). Συλλογικός τόμος. 2003. *Εκκλησία και εσχατολογία*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Αυτόθι. 2009. *Πολυπολιτισμική πολυθρησκευτική κοινωνία και το κατηχητικό έργο της εκκλησίας*. *Θεολογία* 80/3, σ.98.
- Kurtanizde, Shorena. 2011. *Φαινόμενο και νοούμενο στη θεολογική σκέψη του Ν. Μπερδιάγιεφ* (μεταπτυχιακή εργασία). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Ματσούκα, Νίκου. 2001. *Δογματική και συμβολική θεολογία Γ'- Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία -Έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας*. Θεσσαλονίκη: Πουρναρά.
- Μπερδιάγιεφ, Νικολάι. 1985. *Οι πηγές και το νόημα του Ρωσικού κομμουνισμού* (μτφρ. Ε.Δ. Νιάνιος). Θεσσαλονίκη: Πουρναρά.
- Μπερδιάγιεφ, Νικολάου. 1950. *Περί του προορισμού του ανθρώπου- Δοκίμιον παραδόξου ηθικής* (μτφρ. μητροπολίτη Σάμου Ειρηναίου). Αθήνα: Αποστολική διακονία.
- Μπερδιάγιεφ, Νικολάου. 1952. *Πνεύμα και Ελευθερία- Δοκίμιον χριστιανικής φιλοσοφίας* (μτφρ. μητροπολίτη Σάμου Ειρηναίου). Αθήνα: χ.εκδ.
- Μπερδιάγιεφ, Νικολάου. 1971. *Θείον και ανθρώπινον- Η υπαρξιακή διαλεκτική των σχέσις* (μτφρ. Προδρόμου Π. Αντωνιάδου). Θεσσαλονίκη: Πουρναρά.

- Μπερδιάγεφ, Νικολάου. 1999. *Το πνεύμα του Ντοστογιέφσκι* (μτφρ. Νίκου Ματσούκα). Θεσσαλονίκη: Πουρναρά.
- Μπερδιάγεφ, Νικολάου. 2002. *Βασίλειο του Πνεύματος και Βασίλειο του Καίσαρα* (μτφρ. Βασιλείου τ. Γιούλτση). Θεσσαλονίκη: Πουρναρά.
- Berdiaeff (Berdiaev), Nicolas. 1979. *Essai d'autobiographie spirituelle* (μτφρ. E. Belensen). Paris: Buchet-Chastel.
- Αυτόθι. 1988 (1911). *Khomiakov- suivi de A.S. Khomiakov, L'épître aux Serbes* (μτφρ. Valentine et Jean -Claude Marcade, en collaboration avec Emma Sebald). Paris : L'Age d'or.
- Berdiaeff, Nicolas. 1983. *Πέντε στοχασμοί περί υπάρξεως* (μτφρ. Β. Τριανταφύλλου- Σ. Γουνελάς). Αθήνα: Κοινότητα.
- Berdiaeff, Nicolas. 1986. *Χριστιανισμός και κοινωνική πραγματικότητα* (μτφρ. Βασίλη Τ. Γιούλτση). Θεσσαλονίκη: Πουρναρά.
- Berdiajew, Nikolai. 1987. *Ο Νέος Μεσαίονας- Ρωσική Επανάσταση, Δημοκρατία, Σοσιαλισμός, Θεοκρατία- Σκέψεις για το πεπρωμένο της Ρωσίας και της Ευρώπης* (μτφρ. Προδρόμου Π. Αντωνιάδη). Θεσσαλονίκη: Πουρναρά.
- Berdyaev, Nicolas. 1980. *Το πεπρωμένο του ανθρώπου στο σύγχρονο κόσμο* (μτφρ. Ευτυχίας Β. Γιούλτση). Θεσσαλονίκη: Πουρναρά.
- Μπερντιάγεφ, Νικόλαος. 2000. *Ο χριστιανισμός και η πάλη των τάξεων* (μτφρ. Τάσος Ραπατζίκος). Αθήνα: Καστανιώτη.
- Μπερντιάεβ, Νικ. 1968. *Πνεύμα και πραγματικότητα* (μτφρ. Αντιγόνης Χατζηθεοδώρου). Αθήνα: Οι εκδόσεις των φίλων.
- Μπερντιάεβ, Νικ. 1977. *Ο Χριστιανισμός και το πρόβλημα του κομμουνισμού* (μτφρ. Ι. Ι.). Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Μπερντιάεβ, Νικ. 1992. *Η μοίρα της κουλτούρας* (μτφρ. Κώστας Ε. Τσιρόπουλος). Αθήνα: Αστρολάβος-Ευθύνη.
- Μπερντιάεφ, Νικόλαος. χ. χ. *Αλήθεια και Αποκάλυψη* (μτφρ. Χρήστου Μαλεβίτση). Αθήνα: Η Δωδώνη.
- Μπερντιάεφ, Νικόλαος. 2007. *Για την αξία του χριστιανισμού και την απαξία των χριστιανών* (μτφρ. π. Χρήστου Καραγεώργος). Αθήνα: Αποστολική Διακονία.

Μπερντιάεφ, Νικόλαος. 2010. *Δοκίμιο εσχατολογικής μεταφυσικής* (μτφρ. Χρήστος Μαλεβίτσης). Αθήνα: Αρμός.

Μπερντιάεφ, Νικόλαος. 2021. *Το νόημα της ιστορίας* (μτφρ. Σωτήρης Δημόπουλος). Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις.

Μπερντιάγεφ, Νικολάι. 2009. *Οι δαίμονες της Ρωσικής επανάστασης* (μτφρ. Δημήτρης Β. Τριανταφυλλίδης). Αθήνα: Αρμός.

Μπερντιάγεφ, Νικολάι. 2016. *Η αλήθεια της Ορθοδοξίας* (μτφρ. Δημήτρης Β. Τριανταφυλλίδης). Αθήνα: s@mizdat.

Μπερντιάγεφ, Νικολάι. 2017. *Για τον Ντοστογιέφσκι* (μτφρ. Δημήτρης Τριανταφυλλίδης). Αθήνα: s@mizdat.

Μπερντιάγεφ, Νικολάι. 2019α. *Περί δουλείας και ελευθερίας του ανθρώπου- Δοκίμιο περσοναλιστικής φιλοσοφίας* (μτφρ. Πάνος Σταθόγιαννης- Γιώργος Πινακούλας). Αθήνα: Printa.

Μπερντιάγεφ, Νικολάι. 2019β. *Χριστιανισμός και αντισημιτισμός* (μτφρ. Δημήτρης Μπαλτάς). Αθήνα: s@mizdat.

Μπερντιάγεφ, Νικολάι. 2020. *Το πρόβλημα του ανθρώπου- Για μια χριστιανική ανθρωπολογία* (μτφρ. Δημήτρης Β. Τριανταφυλλίδης). Αθήνα: s@mizdat.

Ντοστογιέβσκη, Φιοντόρ. 2015. *Ο Μέγας Ιεροεξεταστής* (μτφρ. Άρης Αλεξάνδρου). Αθήνα: Γκοβόστη.

Πέτροβιτς- Χριστοπούλου, Ιβάνα. 2017. *Η έννοια της ελευθερίας και του προσώπου στο έργο του Φ. Μ. Ντοστογιέφσκι* (διδακτορική διατριβή). Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Πετρόπουλος, Κωνσταντίνος. 2020. *Ρωσικός μηδενισμός: 19^{ος}-20^{ος} αι.* (μεταπτυχιακή εργασία). Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Satter, David. 2006. «The “Russian Idea” of Nikolai Berdyaev». *Hoover Institution 4*. Available at 20/6/2022. <https://www.hoover.org/research/russian-idea-nikolai-berdyaev>

Sergeev, Mikhail. 1994. «Post-Modern Themes in the Philosophy of Nicholas Berdyaev». *Occasional papers on Religion in Eastern Europe 14/5/4*. Available at 19/6/2022. https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol14/iss5/4/?utm_source=digitalcommons.georgefox.edu

[ox.edu%2Free%2Fvol14%2Fiss5%2F4&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages](https://www.ox.edu%2Free%2Fvol14%2Fiss5%2F4&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages)

Zwicks, Mark and Louise. 1995. «Nicholas Berdyaev, Prophet for the Catholic Worker Movement Materialism Destroys the Eternal Spirit». *Huston Catholic* 15/4. Available at 20/6/2022. <https://cjd.org/1995/06/01/nicholas-berdyaev-prophet-for-the-catholic-worker-movement-materialism-destroys-the-eternal-spirit/>

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.